

**Οι ανώτατες σχολές θεωρητικής παιδείας στην πρώιμη βυζαντινή
περίοδο, 4^{ος}-8^{ος} αι. μ.Χ. (Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια,
Γάζα, Βηρυτός)**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Δημήτριος Π. Χατζηκακίδης

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Οι ανώτατες σχολές θεωρητικής παιδείας στην πρώιμη βυζαντινή
περίοδο, 4^{ος}-8^{ος} αι. μ.Χ. (Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια,
Γάζα, Βηρυτός)**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σπυρίδων Δ. Συρόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας

Τ.Μ.Σ Πανεπιστημίου Αιγαίου

(Επιβλέπων Καθηγητής)

Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης

Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας

και Διδακτικής της Ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε Πανεπιστημίου Αθηνών

Αναστάσιος Κοντάκος

Καθηγητής Ιστορίας της Εκπαίδευσης

Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ρόδος 2011

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	14
ΜΕΡΟΣ Α΄: Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ, ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	46
ΜΕΡΟΣ Β΄: Η ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ	71
4.1 Ιστορική επισκόπηση της λειτουργίας των ανώτατων σχολών της Αθήνας	71
4.2 Τελευταίες πνευματικές αναλαμπές της Ακαδημίας των Αθηνών	87
4.3 Η αντιπαράθεση επτά διδασκάλων της Ακαδημίας με το βυζαντινό καθεστώς και το παράδειγμα του αρχαίου φιλοσόφου Επίκτητου	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΤΟ ΠΑΝΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ	123
5.1 Μεταφορά του πνευματικού κέντρου της Αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή (4 ^{ος} αι. μ.Χ.)	123

5.2	Αναδιοργάνωση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης από το Θεοδόσιο Β΄ και θεσμική αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης	135
5.3	Ο Ιουστινιάνειος αιώνας και η ανώτατη εκπαίδευση	143
5.3.1	Κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου και αναβάθμιση των νομικών σπουδών	143
5.3.2	Παρακμή των αρχαίων γραμμάτων και της κοσμικής ανώτατης εκπαίδευσης	149
5.4	Οι «Σκοτεινοί αιώνες» (6 ^{ος} -9 ^{ος} αι. μ.Χ.)	155
5.4.1	Έλλειψη ιστορικών πηγών	155
5.4.2	Ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου» και οι διαφορετικές προσεγγίσεις του όρου από τους σύγχρονους ιστορικούς	163
5.4.3	Ο αντίκτυπος της εικονομαχικής έριδας στην ανώτατη εκπαίδευση και ο υποκειμενισμός των ιστορικών πηγών της εικονομαχικής περιόδου	166
5.5	Η Σχολή της Μαγναύρας	174
	ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ	180
6.1	Ανάδειξη της Αλεξάνδρειας ως πολιτισμικού κέντρου της νοτιοανατολικής Μεσογείου	180
6.2	Η Αλεξανδρινή φιλόσοφος Υπατία και η τελευταία φάση του Νεοπλατωνισμού στην πόλη της Αλεξάνδρειας	204
	ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΓΑΖΑ – ΒΗΡΥΤΟΣ: ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ	225
7.1	Η Σχολή της Γάζας (5 ^{ος} -6 ^{ος} αι. μ.Χ.)	225
7.1.1	Εκχριστιανισμός μιας ειδωλολατρικής πόλης	225
7.1.2	Άνθιση των ρητορικών και φιλοσοφικών σπουδών	231

7.2 Η Νομική Σχολή της Βηρυτού (4 ^{ος} -6 ^{ος} αι. μ.Χ.)	237
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	245
ΧΑΡΤΕΣ – ΕΙΚΟΝΕΣ	252
ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	259
Α. Πηγές	260
Β. Βοηθήματα	268

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο πλαίσιο του θεματικού αντικειμένου της παρούσας διδακτορικής διατριβής επιχειρείται, με τη μέθοδο της συγκριτικής προσέγγισης, η ιστορική επισκόπηση της λειτουργίας των ανώτατων σχολών θεωρητικής παιδείας στα πέντε μεγάλα πνευματικά κέντρα της Αυτοκρατορίας (Αθήνα, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Γάζα, Βηρυτός) κατά τη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (4^{ος} – 8^{ος} αι. μ.Χ., περίπου). Η ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διέπουν τη δομή και τη λειτουργία των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, η διερεύνηση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας τους, η αξιολόγηση του προγράμματος σπουδών και των εκπαιδευτικών μεθόδων που εφαρμόζονται σε αυτά, η προβολή του διδασκαλικού έργου των καθηγητών και λογίων που πλαισιώνουν κατά καιρούς τις τάξεις τους καθώς και η ανάδειξη των κυρίαρχων φιλοσοφικών αντιλήψεων που προωθούνται από τους επιστημονικούς κύκλους των σχολών και οι οποίες εν πολλοίς διαμορφώνουν τον ιδεολογικό προσανατολισμό τους, σε μια εποχή κατά την οποία διαγράφεται το τέλος του αρχαίου ελληνικού κόσμου και η θεμελίωση της βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης, καλύπτουν μεγάλο μέρος της παρούσας έρευνας.

Η βιβλιογραφική προσέγγιση του θέματος επικεντρώνεται στον εντοπισμό σύγχρονων προς την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο πηγών καθώς και αντίστοιχων, ελληνόγλωσσων και ξενόγλωσσων, βιβλιογραφικών βοηθημάτων, επιστημονικών μελετών, άρθρων και εισηγήσεων, τα οποία είτε σχετίζονται άμεσα με τη θεματική της παρούσας μελέτης, είτε σκιαγραφούν το γενικότερο περίγραμμα της βυζαντινής εκπαίδευσης. Μέσω της συγκριτικής μελέτης του υπάρχοντος βιβλιογραφικού υλικού, αλλά και της διαφοροποιημένης, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο, ερμηνείας των ιστορικών πηγών, σε σχέση με

αντίστοιχες ερμηνείες που έχουν δοθεί κατά το παρελθόν από άλλους ερευνητές, επιδιώκεται η διασταύρωση των ιστορικών στοιχείων και η εξαγωγή χρήσιμων για την έρευνα συμπερασμάτων αναφορικά με το πλαίσιο λειτουργίας της βυζαντινής ανώτατης εκπαίδευσης. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η ανάδειξη της υποκειμενικότητας και της προκατάληψης των ιστορικών μαρτυριών και η απόδοση, κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο, της ιστορικής αλήθειας. Επισημαίνεται ότι τα ανωτέρω δεδομένα προσδίδουν στην παρούσα έρευνα το στοιχείο της πρωτοτυπίας.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (κεφάλαια 2-3) επιχειρείται η διερεύνηση βασικών πτυχών της βυζαντινής εκπαίδευσης, ενώ στο δεύτερο μέρος (κεφάλαια 4-7) προσεγγίζεται η λειτουργία των ανώτατων σχολών θεωρητικής παιδείας των Αθηνών, της Κωνσταντινούπολης καθώς και των υπολοίπων πνευματικών κέντρων της νοτιοανατολικής Μεσογείου (Σχολές Αλεξάνδρειας, Γάζας και Βηρυτού) κατά τη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο (εισαγωγικό) κεφάλαιο δίδεται έμφαση στην ανάδειξη των ιδιαίτερων οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραμέτρων που επικρατούν στα μεγάλα αστικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας και οι οποίες, σε τοπικό επίπεδο, καθορίζουν σημαντικά το πλαίσιο λειτουργίας των εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφονται βασικές πτυχές της θρησκευτικής πολιτικής του κράτους κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, προκειμένου να εξακριβωθεί αν και σε ποιο βαθμό ο θρησκευτικός προσανατολισμός του νεοσύστατου βυζαντινού κράτους επηρέασε την εκπαιδευτική λειτουργία.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μία συνολική αποτίμηση της οργάνωσης και λειτουργίας της βυζαντινής εκπαίδευσης. Ειδικότερα,

δίδεται έμφαση στην αξιολόγηση των προγραμμάτων σπουδών, των γνωστικών αντικειμένων, των διδακτικών εγχειριδίων και των διδακτικών μεθόδων που εφαρμόζονται κατά τη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στις τρεις βαθμίδες της βυζαντινής εκπαίδευσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επισημαίνονται οι αντιστάσεις που εξακολουθεί να προβάλλει στην πόλη των Αθηνών το θρησκευτικό και πνευματικό σύστημα του αρχαίου κόσμου και καταγράφονται οι τελευταίες πνευματικές αναλαμπές της Ακαδημίας κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων. Παράλληλα, παρουσιάζονται όλα τα νεότερα στοιχεία της έρευνας σχετικά με το ζήτημα της αναστολής λειτουργίας της Σχολής το έτος 529 μ.Χ. και διερευνώνται οι βαθύτεροι λόγοι που ώθησαν τους επτά τελευταίους διδασκάλους των Αθηνών στην απόφαση να αυτοεξορισθούν καθώς και στην συνειδητή επιλογή του περσικού κράτους ως τόπου αυτοεξορίας τους.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η επισκόπηση της λειτουργίας του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης από την εποχή της ιδρύσεώς του έως και το τέλος, περίπου, της «εικονομαχικής» περιόδου. Η μεταφορά του πνευματικού κέντρου της Αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή και η σταδιακή μετεξέλιξη της Κωνσταντινούπολης σε πρωτεύουσα πόλη των γραμμάτων και των τεχνών, η ίδρυση του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης και η θεσμική αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης κατά τον 5^ο αι., το θεμελιώδες επίτευγμα της κωδικοποίησης του ρωμαϊκού δικαίου και η ταυτόχρονη παρακμή της κοσμικής ανώτατης εκπαίδευσης κατά την ιουστινιάνεια περίοδο, ο αντίκτυπος της «εικονομαχικής» έριδας στην απρόσκοπτη λειτουργία του Πανδιδακτηρίου κατά τη διάρκεια των «Σκοτεινών αιώνων» (6^{ος}-9^{ος} αι. περίπου) καθώς και η περίοδος αναγέννησης του ιδρύματος (9^{ος} αι. κ.ε.) αποτελούν μερικά από τα κυριότερα ζητήματα που προσεγγίζονται σε αυτό το κεφάλαιο.

Στο έκτο κεφάλαιο αναδεικνύεται ο διαχρονικός ρόλος της Αλεξάνδρειας ως κορυφαίου πνευματικού και πολυπολιτισμικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Ειδικότερα, καταγράφεται η καθοριστική συμβολή του Αλεξανδρινού Μουσείου και της Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης στην προώθηση των επιστημών και διερευνάται, μέσω της συγκριτικής μελέτης των διαθέσιμων ιστορικών πηγών, η επικρατέστερη εκδοχή σχετικά με τα αίτια και τις συνθήκες καταστροφής των δύο πνευματικών ιδρυμάτων, για τις οποίες έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς πολλές και εκ διαμέτρου αντίθετες ιστορικές εκδοχές. Στο ίδιο επίσης κεφάλαιο καταγράφεται η τελευταία φάση του Νεοπλατωνισμού στην Αλεξάνδρεια, κατά τη διάρκεια της οποίας κυριαρχεί στους επιστημονικούς κύκλους της πόλεως η προσωπικότητα της αλεξανδρινής φιλοσόφου Υπατίας. Έμφαση δίδεται στη σκιαγράφηση της εποχής που έζησε η Υπατία, μιας εποχής ριζικών αλλαγών στις πολιτικές και θρησκευτικές δομές του νεοσύστατου βυζαντινού κράτους, στην ανάδειξη βασικών πτυχών της προσωπικότητας και του πολύπλευρου επιστημονικού έργου της Υπατίας καθώς και στη διερεύνηση των συνθηκών του θανάτου της, οι οποίες σχετίζονται με το κλίμα πόλωσης και θρησκευτικού φανατισμού που καλλιεργήθηκε κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων από τους εκπροσώπους των δύο αντίπαλων θρησκευτικών παρατάξεων.

Στο έβδομο κεφάλαιο επιχειρείται η επισκόπηση της λειτουργίας της ανώτατης εκπαίδευσης στις πόλεις της Γάζας και της Βηρυτού. Η άνθιση των ρητορικών και φιλοσοφικών σπουδών στην εκχριστιανισμένη πόλη της Γάζας και η στελέχωση της ομώνυμης Σχολής από μία πλειάδα επιφανών χριστιανών λογίων και ανθρώπων του πνεύματος, οι οποίοι, μολονότι αγωνίζονται για τη διάδοση των βασικών αρχών της χριστιανικής θρησκείας, ταυτόχρονα προωθούν τον ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό και τον ελληνικό τρόπο σκέψης καθώς και η αναβάθμιση των

νομικών σπουδών την ίδια περίπου χρονική περίοδο (4^{ος}-6^{ος} αι. περίπου), μέσω της λειτουργίας της παγκοσμίου ακτινοβολίας Νομικής Σχολής της Βηρυτού αποτελούν τους βασικούς θεματικούς άξονες αυτού του κεφαλαίου.

Επισημαίνεται ότι η ιδιαιτερότητα του θεματικού αντικειμένου της διατριβής και το τεράστιο εύρος του βιβλιογραφικού υλικού επέβαλαν από την αρχή αυτής της προσπάθειας τη διατήρηση μιας αναγκαίας ισορροπίας ανάμεσα στην αναπόφευκτη διεύρυνση του θέματος και στην απαραίτητη εμβάθυνση σε βασικές πτυχές του. Ασφαλώς, η διερεύνηση όλων των σχετιζόμενων με το θέμα παραμέτρων δεν εξαντλείται στο παρόν σύγγραμμα. Ωστόσο, καταβάλλεται προσπάθεια, ώστε να καλυφθεί ένα σημαντικό κενό στην ελληνική αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφική πραγματικότητα αναφορικά με την οργάνωση και τη λειτουργία των ανώτατων σχολών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο*.

Το εγχείρημα αυτό αποτελεί καρπό πολυετούς προσπάθειας, η οποία δεν θα είχε περατωθεί χωρίς την πολύτιμη συνδρομή των Καθηγητών κ.κ. Σπυρίδωνος Συρόπουλου, Γεωργίου Λεοντσίνη,

* Η παγκόσμια βιβλιογραφία έχει να επιδείξει σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αι. τεκμηριωμένες μελέτες, οι οποίες, είτε αναφέρονται γενικά στην οργάνωση της ανώτατης εκπαίδευσης, είτε προσεγγίζουν μονομερώς τη λειτουργία συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Οι μελέτες αυτές περιλαμβάνονται στον πίνακα γενικής βιβλιογραφίας, που παρατίθεται στο τέλος αυτής της εργασίας. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι εξής: Al. Cameron, «The last days of the Academy at Athens», στο: *Literature Society in the Early Byzantine World*, Variorum Reprints, London 1985, σ. 7-30, F. Fuchs, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im mittelalter», *Byzantinisches Archiv*, Leipzig – Berlin 1926, H.D. Saffrey, «Le chrétien Jean Philopon et la survivance de l' école d' Alexandrie au VIe siècle», *Revue des Études Grecques* LXVII, 1954, σ. 396-410, Gl. Downey, «The christian schools of Palestine: a chapter in Literary History», *Harvard Library Bulletin* 12, 1958, σ. 297-319, P. Collinet, *Histoire de l' école de droit de Beyrouth*, Paris 1925, P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα*, μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, γ' έκδ., Αθήνα 2001. Στον ελληνικό χώρο, σημαντικά έργα, όπως του Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινόν βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, μέρος I-II, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1947-48, του Θ. Καρζή, *Η παιδεία στο Μεσαίωνα*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1998, του Γ. Τσαμπή, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999, αλλά και νεότερων ερευνητών, όπως του Σ. Ματσούκα, *Η εκπαίδευση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο* (αδημοσίευτη διατριβή που εκπονήθηκε στο Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ του Παν/μίου Αιγαίου) κ.ά, επιχειρούν με ικανοποιητικό τρόπο να σκιαγραφήσουν το περίγραμμα της βυζαντινής εκπαίδευσης. Ωστόσο, λείπει από την ελληνική, αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία, μία μελέτη, η οποία να προσεγγίζει με συγκριτικό τρόπο τη λειτουργία των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στα μεγάλα πνευματικά κέντρα της Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Φιλοδοξία του γράφοντος είναι η παρούσα έρευνα να καλύψει σε σημαντικό βαθμό αυτό το κενό.

Αναστασίου Κοντάκου, Αλεξίου Σαββίδη, Χαράλαμπου Μπαμπούνη, Διονυσίας Μισίου και Ιωάννη Σακκά. Τους ευχαριστώ θερμά για την ποικιλότητα υποστήριξη που μου προσέφεραν.

Τον κ. Σπυρίδωνα Συρόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας με έμφαση στο Ιστορικό Περιβάλλον της εποχής στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και Επιβλέποντα Καθηγητή της Διδακτορικής μου Διατριβής, ευχαριστώ ολόψυχα για την πολύτιμη επιστημονική καθοδήγηση που μου παρείχε σε κάθε βήμα αυτής της προσπάθειας, την αμέριστη εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλλε, την ηθική υποστήριξη που μου προσέφερε καθώς και την εγκάρδια συμπεριφορά του σε όλη τη διάρκεια της πολυετούς συνεργασίας μας. Η ουσιαστική συμβολή του στην ολοκλήρωση αυτού του έργου και στην υπέρβαση των κάθε είδους δυσκολιών που προέκυπταν υπήρξε πραγματικά ανεκτίμητη.

Στον κ. Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη, Ομότιμο Καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, πανεπιστημιακό μου δάσκαλο από την εποχή των φοιτητικών μου χρόνων και οδηγό στις επιστημονικές μου αναζητήσεις επί μία και πλέον εικοσαετία οφείλω άπειρες ευχαριστίες για τη γενναιόδωρη προθυμία με την οποία μοιράστηκε μαζί μου την πολύτιμη επιστημονική εμπειρία του σε θέματα μεθοδολογίας, έρευνας και συγγραφής, τις εύστοχες κριτικές παρατηρήσεις του καθώς και την αμέριστη ηθική υποστήριξη που μου προσέφερε κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής.

Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω στον κ. Αναστάσιο Κοντάκο, Καθηγητή Ιστορίας της Εκπαίδευσης με έμφαση στην Αρχαιότητα και την Παιδαγωγική αξία των Μύθων στο Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του

Πανεπιστημίου Αιγαίου και μετέχοντα της Τριμελούς Συμβουλευτικής μου Επιτροπής, για τις καίριες επισημάνσεις και μεθοδολογικές υποδείξεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια των αλληπάλληλων συναντήσεών μας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην αναγνωρίσω την ανεκτίμητη συνδρομή του κ. Αλεξίου Σαββίδη, Καθηγητή Ιστορίας Μεσαιωνικών και Βυζαντινών Χρόνων και Προέδρου του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην ολοκλήρωση αυτού του έργου. Ο κ. Σαββίδης, από τη θέση του Διδάσκοντος Καθηγητή στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, με ενθάρρυνε πριν από πολλά χρόνια να ασχοληθώ με την περίοδο της Βυζαντινής Ιστορίας και, στη συνέχεια, ως Επιβλέπων Καθηγητής μου στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων εκπόνησης της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής, ενίσχυσε αποφασιστικά την ερευνητική μου παρόρμηση. Οι βαθιές γνώσεις του στη Βυζαντινή Ιστορία και οι πολύτιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις του στο ξεκίνημα αυτής της προσπάθειας υπήρξαν καθοριστικές για την υλοποίηση αυτού του στόχου.

Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στον κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη, Αναπληρωτή Καθηγητή Ιστορίας του Ελληνικού Κράτους και των θεσμών του στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, για τις καίριες μεθοδολογικές και βιβλιογραφικές υποδείξεις του καθώς και για την ηθική υποστήριξη που μου προσέφερε καθ' όλη τη μακρά περίοδο της ακαδημαϊκής συνεργασίας μας.

Τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες εκφράζω επίσης προς το πρόσωπο της κ. Διονυσίας Μισίου, Επίκουρης Καθηγήτριας Βυζαντινής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του

Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθώς και προς τον κ. Ιωάννη Σακκά, Επίκουρο Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, τόσο για την πρόθυμη εκ μέρους τους αποδοχή της προτάσεως συμμετοχής τους στην επταμελή επιτροπή αξιολόγησης της παρούσας Διδακτορικής Διατριβής, όσο και για την ποικιλότητα συνδρομή τους κατά το τελευταίο στάδιο ολοκλήρωσης αυτής της προσπάθειας.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω θερμά την κ. Ελένη Λεοντσίνη, Λέκτορα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, την κ. Μαρία Λεοντσίνη - Άνθη, ιστορικό, εντεταλμένη ερευνήτρια στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών καθώς και την κ. Αναστασία Παπακωνσταντίνου, φιλόλογο - ιστορικό και Υπ. Δρ. Ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε Παν/μίου Αθηνών για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους, τις βιβλιογραφικές υποδείξεις τους και την ηθική υποστήριξη που μου προσέφεραν.

Καθώς η σκέψη μου στρέφεται προς τα προσφιλή μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντός μου, τα οποία με στήριξαν σε αυτή τη δοκιμασία, θα ήθελα να αναφερθώ με ευγνωμοσύνη, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, στο πρόσωπο του πατέρα μου. Τα εφόδια ζωής που μου παρείχε, η ηθική του συμπαράσταση στο ξεκίνημα αυτής της προσπάθειας καθώς και η έντονη επιθυμία του, για όσο διάστημα εκείνος βρισκόταν στη ζωή, να δει το παρόν έργο να ολοκληρώνεται, ενδυνάμωσαν την αποφασιστικότητά μου, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην επίτευξη αυτού του δύσκολου στόχου.

Δημήτρης Π. Χατζηκακίδης
Ιούνιος 2011

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο προσεγγίζονται όψεις της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής, όπως αυτές προβάλλουν κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας¹ και επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τη λειτουργία της ανώτατης εκπαίδευσης, αλλά και την πολιτισμική εν γένει εξέλιξη των συγκεκριμένων πόλεων. Εξετάζονται, ειδικότερα, οι συνθήκες, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές, που συνέτειναν στη σταδιακή αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης στη βυζαντινή πρωτεύουσα και, παράλληλα, διερευνώνται οι λόγοι που οδήγησαν την ίδια χρονική περίοδο ιστορικές πόλεις – σύμβολα της αρχαιότητας, όπως η Αθήνα και η Αλεξάνδρεια, σε πνευματική ύφεση.

Η χιλιετής και πλέον διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είναι, πράγματι, συνυφασμένη με την εμφάνιση σύνθετων και πολυδιάστατων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονη μεταβλητότητα καθ' όλη τη μακραίωνη ιστορία του βυζαντινού κράτους. Η εποχή, ειδικότερα, της ύστερης αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου αποτελεί αναμφίβολα μία μεταβατική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας δρομολογούνται βαθιές αλλαγές στις οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές δομές του νεοσύστατου βυζαντινού κράτους. Μέσα από αυτές τις αλλαγές αναδεικνύονται με αργά αλλά σταθερά βήματα τα μεσαιωνικά

¹ Η έννοια της «ύστερης αρχαιότητας» καθιερώθηκε από τον ιστορικό Peter Brown και αφορά στην περίοδο 150-750 μ.Χ. περίπου. Βλ. τα έργα του ίδιου: *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας*, μτφ. Θ. Νικολαΐδη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφ. Αλεξ. Παπαθανασοπούλου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2000, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, μτφ. Ε. Σταμπόγλη, επιμ. Ε. Σύρμου - Δ. Κουβίδη, εκδ. Αλεξάνδρεια, β' έκδ., Αθήνα 1998.

χαρακτηριστικά του κράτους και της κοινωνίας. Η κρατική εξουσία αποκτά συγκεντρωτικό χαρακτήρα, η εκκλησία, με εμφανώς αναβαθμισμένο ρόλο, αναδεικνύεται τελικά ως ο ισχυρότερος μετά το κράτος θεσμός, γεγονός το οποίο επιδρά αποφασιστικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της βυζαντινής εκπαίδευσης, ενώ η παλαιά αριστοκρατία χάνει με την πάροδο του χρόνου σημαντικό μέρος των προνομίων της. Σε οικονομικό επίπεδο, ενισχύεται σταδιακά ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας, με την ύπαιθρο να διαδραματίζει ολοένα και πιο καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία.

Μέχρι τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εκτείνονται σε ολόκληρη σχεδόν την περίμετρο της Μεσογείου. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε ραγδαία αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας και σε σημαντική ενίσχυση της παραγωγής². Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εμπορικοί δρόμοι εκείνης της εποχής εκτείνονται και στις τρεις ηπείρους, καλύπτοντας μία τεράστια γεωγραφική έκταση από την Αγγλία, δυτικά, μέχρι και την Ινδία, ανατολικά. Η νοτιοανατολική, ειδικότερα, λεκάνη της Μεσογείου αποτελεί μία αμιγώς «βυζαντινή» θάλασσα. Οι παράκτιες πόλεις της Μικράς Ασίας, της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου εξελίσσονται την ίδια εποχή σε αστικά κέντρα με ιδιαίτερα αξιόλογη εμπορική και οικονομική δραστηριότητα (βλ. χάρτη εμπορικών δρόμων, σ. 258).

Η οικονομική ευημερία των πόλεων του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας συμβάλλει στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων τους καθώς και στην περαιτέρω δημογραφική ανάπτυξη των συγκεκριμένων περιοχών. Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, ο πληθυσμός της βυζαντινής πρωτεύουσας προσεγγίζει, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τις

² Για την οικονομία του 6^{ου} αι., βλ. το σχετικό κεφάλαιο των C. Morrisson και J.P. Sodini, «Ο έκτος αιώνας», στο: Α. Λαΐου, (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Α', μτφ. Ε. Δαλαμπίρα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 281-358.

500.000 κατοίκους³. Αντίστοιχη πληθυσμιακή αύξηση παρατηρείται και στις υπόλοιπες πόλεις της Ανατολής. Συγκεκριμένα, η Αντιόχεια αριθμεί 200.000 κατοίκους, η Αλεξάνδρεια, η Θεσσαλονίκη και η Έφεσος 100.000, ενώ αξιόλογη δημογραφική ανάπτυξη γνωρίζουν επίσης η Καισάρεια, η Ιερουσαλήμ, οι Σάρδεις καθώς και τα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου⁴.

Η δημογραφική εξέλιξη των πόλεων έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας και την υλοποίηση σημαντικών έργων υποδομής. Σε αυτά περιλαμβάνεται η ανακατασκευή μεγάλου μέρους του οδικού δικτύου, προκειμένου να διευκολυνθεί η εμπορική δραστηριότητα του πληθυσμού καθώς και η εκτέλεση οχυρωματικών έργων, όπως η οικοδόμηση τειχών, κάστρων και φυλακίων, προκειμένου να περιφρουρηθεί η ασφάλεια των συγκεκριμένων περιοχών από εξωτερικούς κινδύνους.

Η οικονομική ευημερία του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας, η οποία διαρκεί μέχρι τα μέσα περίπου του 6^{ου} αιώνα, οδηγεί στη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων για την εμφάνιση αντίστοιχης πολιτισμικής ανάπτυξης. Το σχετικά υψηλό βιοτικό επίπεδο δίδει σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αυτών των περιοχών τη δυνατότητα να θέσει ως άμεση προτεραιότητα την πνευματική του καλλιέργεια. Παρατηρείται, λοιπόν, ολοένα και πιο συστηματικά, το φαινόμενο της μετακίνησης νέων ανθρώπων προς την Κωνσταντινούπολη καθώς και προς τα υπόλοιπα πνευματικά κέντρα της περιφέρειας (Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Γάζα, Βηρυτό κλπ), για να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους σε συγκεκριμένες επιστήμες και να αποκτήσουν επαγγελματική κατάρτιση. Για τον ίδιο άλλωστε σκοπό,

³ C. Mango, «Κωνσταντινούπολη», στο: *Ιστορία του Βυζαντίου*, (επιμ. έκδ. C. Mango, μτφ. Ό. Καραγιώργου, επιμ. ελλ. έκδ. Γ. Μουσειδου), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 101. Βλ. επίσης του ίδιου, *Le développement urbain de Constantinople, IVe – VIIe siècles*, Παρίσι 1985, σ. 51.

⁴ C. Morrisson και J.P. Sodini, *ό.π.*, σ. 285-286.

διακεκριμένοι λόγιοι και φιλόσοφοι της εποχής μεταβαίνουν σε αυτές τις περιοχές, προκειμένου να ασκήσουν τα διδασκαλικά τους καθήκοντα, με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένες πόλεις να αποτελούν σε όλη σχεδόν την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας πόλο έλξης επιφανών προσωπικοτήτων και ανθρώπων του πνεύματος.

Αναμφίβολα, η πολύπλοκη διοικητική και πολιτική οργάνωση του νεοσύστατου βυζαντινού κράτους απαιτούσε τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με ένα σώμα άρτια εκπαιδευμένων αξιωματούχων και ανώτατων διοικητικών υπαλλήλων. Το γεγονός αυτό καθιστούσε αναγκαία τη ριζική αναδιοργάνωση και θεσμική αναβάθμιση της παρεχόμενης ανώτατης εκπαίδευσης. Η ίδρυση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης, του επονομαζόμενου «Πανδιδακτηρίου», ευθύς μετά τη μεταφορά της έδρας του βυζαντινού κράτους από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη καθώς και όλες οι μετέπειτα συντονισμένες προσπάθειες αναδιοργάνωσης του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος από το σύνολο σχεδόν των βυζαντινών αυτοκρατόρων απέβλεπε πρωτίστως στην κάλυψη της αναγκαιότητας για παραγωγή ικανού και άρτια εκπαιδευμένου στελεχιακού δυναμικού, το οποίο, ανάλογα με την ειδίκευση που θα αποκτούσε, θα επάνδρωνε συγκεκριμένους τομείς του κρατικού μηχανισμού.

Ταυτόχρονα, η λειτουργία σε περιφερειακό επίπεδο πλήθους άλλων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αφενός προωθούσε την οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη αυτών των περιοχών και, αφετέρου, εξυπηρετούσε την περαιτέρω ενίσχυση του κράτους σε στελεχιακό δυναμικό. Η ίδρυση, για παράδειγμα, τον 3^ο αι. μ.Χ. στην πόλη της Βηρυτού της ομώνυμης Νομικής Σχολής, εκτός από τη συμβολή της στην οικονομική και πολιτισμική εξέλιξη της πόλεως, συνέβαλε στην ενίσχυση της κεντρικής διοίκησης με ένα σημαντικό σώμα νέων νομικών και

πολιτικών επιστημόνων, οι οποίοι υπήρξαν απόφοιτοι της συγκεκριμένης ανώτατης σχολής.

Την ίδια, εξάλλου, εποχή (3^{ος} – 6^{ος} αι. περίπου) γνωστά πνευματικά κέντρα της αρχαιότητας με μακρά παράδοση στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, όπως των Αθηνών και της Αλεξάνδρειας, έστω και αν είχαν απολέσει σημαντικό μέρος από την πρότερη πνευματική τους αίγλη και ακτινοβολία, συνέχιζαν, μέσω της λειτουργίας των ανώτατων σχολών τους, να αποτελούν οικουμενικά κέντρα σπουδών, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην προώθηση των επιστημών και στην ενίσχυση της ανώτατης εκπαίδευσης. Επισημαίνεται ότι η Ακαδημία των Αθηνών, όπως και η αντίστοιχη Σχολή της Αλεξάνδρειας, παρά τη χριστιανική σεβάρους τους πολεμική και το όχι ιδιαίτερα ευνοϊκό απέναντι σε αυτές θρησκευτικό κλίμα που είχε αρχίσει σταδιακά να διαμορφώνεται⁵, εξακολουθούν σε όλη τη διάρκεια της ύστερης ρωμαιοκρατίας και της πρώιμης χριστιανικής περιόδου να ασκούν σημαντική επιρροή στους επιστημονικούς κύκλους της εποχής και να αποτελούν κορυφαία κέντρα φιλοσοφικών σπουδών.

Ωστόσο, από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα κ.ε., παρατηρείται μία έντονη οικονομική και δημογραφική κρίση, η οποία επεκτείνεται σταδιακά σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Κυρίως πλήττονται τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ανατολής, τα οποία με την πάροδο του χρόνου υποβαθμίζονται οικονομικά και ερημώνουν⁶. Τα έργα υποδομής περιορίζονται δραστικά, το οδικό δίκτυο παύει να συντηρείται, η ανοικοδόμηση των τειχών σταματά και η εμπορική και παραγωγική

⁵ Το ζήτημα της εγκαθίδρυσης του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του Κράτους, αλλά και των αντιτάσεων που εξακολουθούσε για μακρό χρονικό διάστημα να προβάλλει το θρησκευτικό και πνευματικό σύστημα του αρχαίου κόσμου αναπτύσσεται κατωτέρω, σ. 27-45.

⁶ Σχετικά με το φαινόμενο της ερήμωσης των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής, η οποία συντελείται από τα μέσα περίπου του 6^{ου} αι. κ.ε., βλ. C. Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφ. Δ. Τσουγκαράκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, γ' ανατ., Αθήνα 2002, σ. 77-107.

δραστηριότητα των κατοίκων μειώνεται αισθητά. Παράλληλα, τα αρχαία μνημεία καθώς και τα μεγάλα δημόσια οικοδομήματα των πόλεων γνωρίζουν την εγκατάλειψη, ενώ κάποιες φορές παρατηρείται επίσης το φαινόμενο της χρησιμοποίησής τους για διαφορετικούς σκοπούς από αυτούς για τους οποίους είχαν αρχικά ανεγερθεί⁷. Η ίδια εικόνα παρακμής εμφανίζεται και στην περίπτωση των εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων, η λειτουργία των οποίων, με εξαίρεση αυτών της βυζαντινής πρωτεύουσας, τερματίζεται στις περισσότερες πόλεις του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα.

Οι λόγοι της προοδευτικής υποβάθμισης των πόλεων είναι σύνθετοι και συχνά διαφοροποιούνται κατά περίπτωση, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια. Ωστόσο, η αλλαγή των οικονομικών δομών του κράτους, που εμφανίζεται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα και η οποία υλοποιείται με το βαθμιαίο «εξαγροτισμό» των πόλεων και τη ρήξη με την προϋπάρχουσα αστική λογική, φαίνεται ότι ευθύνεται σε σημαντικό βαθμό για την οικονομική, δημογραφική, και πολιτισμική κρίση των μεσογειακών πόλεων κατά τους δύο επόμενους αιώνες⁸. Τα μεγάλα αστικά κέντρα της περιφέρειας εισέρχονται αυτή την εποχή σε τροχιά παρακμής και στη θέση τους αναπτύσσονται τα «πρωτοβυζαντινά» χωριά και οι κωμοπόλεις. Ο νέος αυτός τύπος οικισμού θα υποκαταστήσει σταδιακά το ρόλο των μεγάλων ιστορικών πόλεων και θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές δομές του κράτους σε τοπικό επίπεδο.

Την αποδιοργάνωση του αστικού ιστού επιτάχυνε στα μέσα περίπου του 6^{ου} αιώνα η επιδημία πανώλης, που εξαπλώθηκε σε ολόκληρη σχεδόν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αποδεκατίζοντας κυρίως τον πληθυσμό των μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής. Στα κείμενα των ιστορικών εκείνης της περιόδου αποτυπώνονται με σαφή τρόπο οι

⁷ C. Morrisson και J.P. Sodini, *ό.π.*, σ. 310-311.

⁸ Αυτόθι, σ. 310-316 και σ. 357-358.

καταστροφικές συνέπειες αυτής της επιδημίας⁹. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η επιδημία έπληξε ιδιαίτερα τη βυζαντινή πρωτεύουσα, της οποίας ο πληθυσμός μειώθηκε κατά το ήμισυ¹⁰, ενώ αντίστοιχες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές υπήρξαν και στα υπόλοιπα μεγάλα αστικά κέντρα της Αιγύπτου, της Συρίας και της Μικράς Ασίας. Οι κοινωνικές επιπτώσεις αυτής της δημογραφικής κρίσης θα διαφανούν καλύτερα κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων αιώνων, όταν όλες σχεδόν οι ανατολικές πόλεις της Αυτοκρατορίας θα αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της ερήμωσης και της εγκατάλειψης. Εύλογα, η έλλειψη για μακρό χρονικό διάστημα κάθε είδους οικονομικής δραστηριότητας θα αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα για την ομαλή λειτουργία της ανώτατης εκπαίδευσης και την πολιτισμική εν γένει εξέλιξη των πόλεων.

Η συγκυρία, εξάλλου, την ίδια χρονική περίοδο, της αραβικής επέκτασης στην Ανατολή και η σταδιακή κατάκτηση από τους Άραβες των σημαντικότερων αστικών κέντρων της νοτιοανατολικής Μεσογείου, τα οποία καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων είχαν διακριθεί για τη μακρά παράδοσή τους στο χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, επέφερε ένα ακόμα πλήγμα, ίσως το πλέον καθοριστικό, στη λειτουργία των ανώτατων σχολών σε αυτές τις πόλεις. Οι διαδοχικές αραβικές κατακτήσεις, στα μέσα περίπου του 7^{ου} αιώνα, της Αλεξάνδρειας, της Γάζας, της Βηρυτού και άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της Ανατολής οδήγησαν στη βαθμιαία μετατροπή τους σε

⁹ Ο γνωστός ιστοριογράφος από την Καισάρεια Προκόπιος, περιγράφοντας την πορεία εξάπλωσης του λοιμού, αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής: «Υπό δὲ τοὺς χρόνους τούτους λοιμὸς γέγονεν, ἐξ οὗ δὴ ἅπαντα ὀλίγου ἐδέησε τὰ ἀνθρώπεια ἐξίτηλα εἶναι...» (Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν Πολέμων, Λόγος δεύτερος*, ἀπόδ. στη νέα ελληνική: Π. Ροδάκη, *Προκόπιος, Ἱστορία τῶν Πολέμων, Περσικὸς Πόλεμος, Βιβλίο Β΄*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996, XXII, στ. 1-39, σ. 264-271).

¹⁰ Αυτόθι, *Λόγος δεύτερος*, XXIII, στ. 1-21, σ. 271-275.

μουσουλμανικές πόλεις, με άμεσο επακόλουθο την οριστική διακοπή της λειτουργίας των αντίστοιχων εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων¹¹.

Πρέπει, ωστόσο, να αποσαφηνισθεί ότι στην περίπτωση της πόλεως των Αθηνών, οι λόγοι που οδήγησαν στη βαθιά πνευματική κρίση του 6^{ου} αιώνα σχετίζονται περισσότερο με το θρησκευτικό προσανατολισμό της Σχολής των Αθηνών και λιγότερο με την αρνητική οικονομική συγκυρία που εκτέθηκε ανωτέρω και η οποία, σε συνδυασμό με άλλους αστάθμητους παράγοντες (επιδημίες, φυσικές καταστροφές, εχθρικές επιδρομές), έπληξε τη λειτουργία των αντίστοιχων περιφερειακών ιδρυμάτων της Ανατολής. Είναι γνωστό ότι η πόλη των Αθηνών, μολονότι δεν αποτελούσε πλέον ισχυρό οικονομικό και πολιτικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου, εξακολουθούσε κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας να παραμένει ένα διαχρονικό σύμβολο του κλασικού ελληνισμού και να διατηρεί ακόμα ζωντανή την αρχαία ειδωλολατρική της παράδοση. Παρόμοια, η Ακαδημία της πόλεως συνέχιζε να αναγνωρίζεται από τα μέλη της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας ως κορυφαίο πνευματικό κέντρο της εποχής. Μέσα από τις τάξεις του ιδρύματος αναδεικνύονται κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων σημαντικές πνευματικές προσωπικότητες, οι οποίες με το συγγραφικό έργο και τη διδασκαλία τους καθιστούν την Ακαδημία κέντρο της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας¹². Πρόκειται, ωστόσο, για τις τελευταίες πνευματικές αναλαμπές ενός κόσμου που ανήκει πια στο παρελθόν. Η πολιτική εκχριστιανισμού του κράτους, που

¹¹ Επισημαίνεται ότι στην περίπτωση της Βηρυτού, η λειτουργία της διακεκριμένης Νομικής Σχολής της πόλεως είχε ουσιαστικά ανασταλεί έναν περίπου αιώνα πριν την αραβική κατάκτηση, λόγω του καταστροφικού σεισμού του έτους 551. Βλ. κατωτέρω, σ. 244.

¹² Με τον όρο «Νεοπλατωνισμός», που καθιερώθηκε στις αρχές του 19^{ου} αι., αποδίδεται το τελευταίο μεγάλο φιλοσοφικό ρεύμα της ύστερης αρχαιότητας, το οποίο εμφανίζεται τον 3^ο αι. μ.Χ., έχοντας ως κυριότερο εκπρόσωπό του τον Πλωτίνο. Πρόκειται για μετεξέλιξη της πλατωνικής φιλοσοφίας, η οποία στηρίζεται στην ανάμειξη βασικών φιλοσοφικών αντιλήψεων του Πλάτωνος με άλλες μυστικιστικές δοξασίες. Η νεοπλατωνική φιλοσοφία γνωρίζει αξιόλογη ακμή στις Σχολές των Αθηνών και της Αλεξάνδρειας, ωστόσο, η διακοπή της λειτουργίας αυτών των σχολών τον 6^ο και 7^ο αι., αντίστοιχα, συμπίπτει με την ολοκλήρωση του ιστορικού κύκλου του Νεοπλατωνισμού.

εφαρμόζεται από το σύνολο σχεδόν των αυτοκρατόρων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και, ειδικότερα, οι ραγδαίες αλλαγές που δρομολογούνται τον 6^ο αιώνα στον τομέα της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής πολιτικής έχουν αναπόφευκτα άμεσο αντίκτυπο στην πνευματική ζωή της πόλεως. Η αναστολή λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών το έτος 529 μ.Χ.¹³, στο πλαίσιο των αυτοκρατορικών μέτρων εναντίον της εθνικής θρησκείας, πλήττει καίρια την πνευματική ζωή της Αθήνας και οδηγεί στη σταδιακή μετεξέλιξή της σε μια μικρή επαρχιακή πόλη, κατά το πρότυπο των υπόλοιπων αστικών κέντρων της περιφέρειας. Παρά το γεγονός ότι η Ακαδημία συνεχίζει να υπολειτουργεί για μερικές δεκαετίες έπειτα από τη θέσπιση του σχετικού απαγορευτικού διατάγματος¹⁴, στην πραγματικότητα έχει απολέσει την πνευματική της ακτινοβολία και η πόλη των Αθηνών έχει πάψει πλέον να αποτελεί διεθνές κέντρο σπουδών και πόλο έλξης των ανθρώπων του πνεύματος, όπως συνέβαινε κατά τους προηγούμενους αιώνες. Η αποδυνάμωση της πνευματικής ισχύος της πόλεως συνοδεύτηκε, όπως ήταν φυσικό, από περιορισμό των οικονομικών και εμπορικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της καθώς και από επιβράδυνση του ρυθμού δημογραφικής ανάπτυξης¹⁵. Δεν έχουμε στη διάθεσή μας επαρκείς ιστορικές μαρτυρίες για την οικονομική και πολιτική εξέλιξη της πόλεως κατά τη διάρκεια του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ακόμα και το ίδιο το γεγονός της ένδειας των ιστορικών πηγών, το οποίο έχει διαπιστωθεί από το σύνολο των ιστορικών ερευνητών, είναι από μόνο του ικανό να μας οδηγήσει στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η πόλη των

¹³ Για την αναστολή λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και τις επιπτώσεις αυτής της απόφασης στην πνευματική ζωή της πόλεως, βλ. κατωτέρω, σ. 87-107.

¹⁴ Την άποψη ότι το συγκεκριμένο αυτοκρατορικό διάταγμα είχε προσωρινή μόνον ισχύ και ότι η Ακαδημία επαναλειτούργησε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα έχουν υποστηρίξει αρκετοί σύγχρονοι ερευνητές. Σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. κατωτέρω, σ. 98-100.

¹⁵ Για την οικονομία της μεσαιωνικής Αθήνας, βλ. Μ. Καζανάκη – Λάππα, «Μεσαιωνική Αθήνα», στο: Α. Λαΐου, (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 385-395.

Αθηνών, κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών» αιώνων που ακολούθησαν, συνέχισε την ιστορική της διαδρομή ως μία μικρή επαρχιακή πόλη, χωρίς να ασκεί πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις καθώς και στα πολιτισμικά δρώμενα του βυζαντινού κράτους. Χωρίς αμφιβολία, η Αθήνα απώλεσε οριστικά την οικουμενικότητά της στα μέσα περίπου του 6^{ου} αιώνα, όταν η πνευματική της ζωή δέχτηκε καίριο πλήγμα εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων του αυτοκράτορα Ιουστινιανού σε βάρος της Αθηναϊκής Ακαδημίας. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε για την πόλη των Αθηνών την έναρξη μιας μακράς περιόδου οικονομικής και πολιτισμικής αδράνειας, από την οποία δεν μπόρεσε να ανακάμψει ποτέ.

Η αναστολή της λειτουργίας του ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος των Αθηνών τον 6^ο αιώνα καθώς και η συγκυρία της διακοπής της λειτουργίας, κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα, αντίστοιχων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε πόλεις της ευρύτερης περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου, ως συνάρτηση πολλών και διαφορετικών κατά περίπτωση παραγόντων, για τους οποίους έγινε λόγος ανωτέρω, οδήγησαν σε περαιτέρω ενίσχυση του ρόλου της Κωνσταντινούπολης ως κυρίαρχης πόλης των γραμμάτων και των τεχνών σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια.

Είναι προφανείς οι λόγοι για τους οποίους η βυζαντινή πρωτεύουσα μπόρεσε, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Ανατολής, να ανακάμψει ευκολότερα από την οικονομική κρίση του 6^{ου} αιώνα, περιορίζοντας στο ελάχιστο τις αρνητικές για την ίδια επιπτώσεις αυτής της κρίσης και, παράλληλα, να αντιμετωπίσει με επιτυχία κάθε απειλή σε βάρος της εδαφικής της ακεραιότητας, συνεχίζοντας να αποτελεί σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου το κορυφαίο οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό κέντρο της Αυτοκρατορίας. Η μεταφορά από το Μ. Κωνσταντίνο, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, της έδρας του κράτους από την

αρχαία πόλη της Ρώμης στην ιδιαίτερα σημαντική από γεωστρατηγική άποψη πόλη του Βυζαντίου, η οποία έκτοτε φέρει την επωνυμία του ιδρυτή της, σηματοδοτεί για την πόλη αυτή την έναρξη μιας μακράς περιόδου οικονομικής και πολιτισμικής ακμής, της οποίας η διάρκεια υπερβαίνει τη χιλιετία. Από τα πρώτα κίχλας χρόνια ίδρυσης της νέας πρωτεύουσας, ο Μέγας Κωνσταντίνος και οι διάδοχοί του εκπονούν ένα ευρύ σχέδιο ανοικοδόμησης της παλαιάς πόλης του Βυζαντίου, το οποίο μεταξύ άλλων περιλαμβάνει την ανέγερση ενός σημαντικού αριθμού δημόσιων κτιρίων, εκπαιδευτικών και άλλων ιδρυμάτων, μνημείων και εκκλησιών, τον εκσυγχρονισμό και την επέκταση του οδικού δικτύου και των λιμενικών εγκαταστάσεων της πόλεως καθώς και την υλοποίηση σημαντικών οχυρωματικών έργων περιμετρικά του αστικού συγκροτήματος, τα οποία καθιστούν τη βυζαντινή πρωτεύουσα απόρθητη στους εχθρούς της, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων της (βλ. τοπογραφικό σχέδιο μεσαιωνικής Κωνσταντινούπολης, σ. 258). Τα έργα υποδομής συμβάλλουν αποφασιστικά στην αύξηση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης και, κατ' επέκταση, στη δημιουργία προϋποθέσεων πνευματικής ανόδου. Η εκπόνηση από τον αυτοκράτορα Θεοδοσίο Β', έναν περίπου αιώνα μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, ενός εξαιρετικά φιλόδοξου σχεδίου αναδιοργάνωσης του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της πόλεως, το οποίο αποσκοπεί στη θεσμική αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης, καθιστούν την Κωνσταντινούπολη ως την αδιαφιλονίκητη πνευματική πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας¹⁶.

Ωστόσο, η βαθιά οικονομική κρίση, που εκδηλώνεται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία και η οποία κορυφώνεται τον 7^ο και 8^ο αιώνα, επηρεάζει ασφαλώς αρνητικά τους δείκτες οικονομικής

¹⁶ Το θεσμικό πλαίσιο του Θεοδοσίου Β' για την ανώτατη εκπαίδευση καθώς και τα ειδικά νομοθετικά διατάγματα που αφορούν στη λειτουργία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης αναπτύσσονται κατωτέρω, σ. 135-143.

ανάπτυξης και δημογραφικής εξέλιξης της Κωνσταντινούπολης. Ο πληθυσμός της βυζαντινής πρωτεύουσας μειώνεται δραστικά και από τις 500.000 περίπου, που αριθμούσε στις αρχές του 6^{ου} αιώνα, περιορίζεται πλέον, μέσα σε διάστημα δύο μόλις αιώνων, στις 70.000 κατοίκους ή, σύμφωνα με άλλους ερευνητές, σε ακόμη μικρότερο αριθμό¹⁷. Επιπλέον, η συγκυρία της αραβικής κατάκτησης στην Ανατολή και, κυρίως, η απώλεια της Αιγύπτου στερεί από την Κωνσταντινούπολη την κυριότερη πηγή ανεφοδιασμού της¹⁸. Σε πολιτικό, τέλος, επίπεδο, η μακρά περίοδος εσωτερικής αστάθειας και οι θρησκευτικές έριδες και συγκρούσεις ταλανίζουν το δημόσιο και ιδιωτικό βίο των Βυζαντινών για περισσότερο από έναν αιώνα¹⁹. Οι επιπτώσεις αυτής της πολύπλευρης οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης γίνονται πλέον ορατές και στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, η οποία εισέρχεται σε περίοδο παρακμής και συρρίκνωσης. Η λειτουργία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης καθίσταται αυτή την περίοδο προβληματική. Από τα μέσα, ωστόσο, του 9^{ου} αιώνα, η Κωνσταντινούπολη εισέρχεται σταδιακά σε μία νέα περίοδο πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής ανάκαμψης, η οποία συμπαρασύρει σε αντίστοιχη ανοδική πορεία και το χώρο της εκπαίδευσης. Το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της πόλεως επαναλειτουργεί και καθίσταται ο μοναδικός πλέον αξιόλογος πνευματικός «φάρος» σε ολόκληρη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

¹⁷ P. Magdalino, «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: κτισμένο περιβάλλον και αστική ανάπτυξη», στο: Α. Λαΐου (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', μτφ. Ε. Δαλαμπίρα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 235. Βλ., επίσης, G. Dagron, «Η αστική οικονομία από τον 7^ο έως τον 12^ο αιώνα», στο: Α. Λαΐου (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', μτφ. Ν. Γουλανδρής, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 50.

¹⁸ P. Magdalino, *ό.π.*, σ. 234.

¹⁹ Σχετικά με τη θρησκευτική κρίση του 8^{ου} αι. μ.Χ., η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία με τον όρο «εικονομαχία», βλ. κατωτέρω, σ. 166-173.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

Από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες άρχισε να διαφαίνεται η μεταστοιχείωση του ειδωλολατρικού κόσμου σε χριστιανικό. Η ειδωλολατρική θρησκεία, αν και εξακολουθούσε ακόμα να διατηρεί ισχυρά ερείσματα σε ορισμένα τμήματα της αυτοκρατορίας, βρισκόταν, ήδη, σε τροχιά παρακμής. Οι αρχαίοι θεοί των Ελλήνων και οι μυστηριακές θρησκείες της Ανατολής είχαν αποτύχει στην προσπάθειά τους να προσφέρουν την ελπίδα που αποζητούσε ο κόσμος στην ταραγμένη και ανήσυχη εποχή των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων. Η απουσία ενός εύληπτου θρησκευτικού μηνύματος, σε συνδυασμό με τις αιματηρές θυσίες και το αποτρόπαιο τελετουργικό των περισσότερων αρχαίων θρησκειών, απωθούσαν πλέον τη μεγάλη μάζα του κόσμου από αυτές¹. Ο Χριστιανισμός, αντίθετα, σηματοδοτούσε τον ερχομό μιας νέας, περισσότερο ελπιδοφόρας, εποχής. Οι νέες ηθικές αξίες που προέβαλλε η χριστιανική διδασκαλία καθώς και η απλή και κατανοητή γλώσσα του Ευαγγελίου ικανοποιούσαν την ανάγκη του λαού για μια θρησκεία σωτηρίας και, ταυτόχρονα, ασκούσαν ακατανίκητη έλξη σε ένα εξαιρετικά μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού².

¹ Μία από τις πολλές τελετές που συνδέονταν με τις εθνικές λατρείες, ιδιαίτερα ενδεικτική λόγω του αποτρόπαιου χαρακτήρα της, ήταν η τελετή των ταυροβολίων, κατά την οποία γινόταν σφαγή ενός ταύρου και το αίμα αυτού περιέλουζε το στόμα και το υπόλοιπο σώμα του πιστού (Μ. Ανάστος, «Συντριβή της ειδωλολατρίας και επιστροφή στον Χριστιανισμό», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 345).

² Ήδη, στις αρχές του 4^{ου} αιώνα, ο Χριστιανισμός είχε επικρατήσει σε πολλές ανατολικές επαρχίες του Ρωμαϊκού κράτους, μεταξύ των οποίων στη Μικρά Ασία, στο απέναντι από τη Βιθυνία τμήμα της Θράκης, στην Αρμενία και την Έδεσσα της Μεσοποταμίας, ενώ και σε αρκετές άλλες μπορούσε πλέον να παίξει ανταγωνιστικό ρόλο έναντι των υπολοίπων θρησκειών (Δ.Α Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1989, σ. 41-42).

Στο μεταίχμιο αυτών των δύο εποχών, ο Ελληνισμός προσπάθησε να διατηρήσει τα κυριότερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του. Επρόκειτο, όμως, για τις τελευταίες αναλαμπές ενός κόσμου που όδευε προς το τέλος του. Ήδη, η έννοια «Ελλάς», λόγω των σχέσεών της με τις δημοκρατικές ελευθερίες της αρχαιότητας, κάθε άλλο παρά προσφιλής ήταν στο πολιτικό σύστημα του Βυζαντίου. Ειδικότερα για την Εκκλησία αποτελούσε λέξη απαγορευμένη. Οι αρχαίοι θεοί των Ελλήνων δε συμβόλιζαν απλώς κάποιες ανύπαρκτες παραστάσεις της φαντασίας, ή έστω κάποια ξεπερασμένα θρησκευτικά σύμβολα του παρελθόντος, αλλά θεωρούνταν ως «κακοί δαίμονες» και επικίνδυνοι εχθροί του Χριστιανισμού. Ο Ελληνισμός, κατ' επέκταση, αποτελούσε για την Εκκλησία έκφραση ταυτόσημη με αυτήν της ειδωλολατρίας³.

Η ανάγκη, ωστόσο, της καταπολέμησης της παλαιάς θρησκείας των Ελλήνων καθώς και των ποικίλων ειδωλολατρικών αιρέσεων, που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, ώθησε τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς στη μελέτη της ελληνικής φιλοσοφίας, κυρίως της πλατωνικής. Κατ' αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο πραγματοποιήθηκε ο συγκερασμός του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της νέας χριστιανικής πίστεως. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα όλων σχεδόν των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι ήρθαν σε επαφή με τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στις μεγάλες φιλοσοφικές σχολές της εποχής. Ειδικότερα, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός και ο Μέγας Βασίλειος σπούδασαν στη Σχολή των Αθηνών και μαζί με το Γρηγόριο, επίσκοπο Νύσσης και αδελφό του τελευταίου, έδωσαν φιλοσοφική διάσταση στη

³ Για πολλούς αιώνες, οι δύο αυτές έννοιες εξακολουθούσαν να ισχύουν για τους Βυζαντινούς ως συνώνυμες. Ακόμα και ο Ζωναράς, το 12^ο αιώνα, όπως ακριβώς και ο Προκόπιος αρκετούς αιώνες νωρίτερα, συνέχιζε να χαρακτηρίζει με τη λέξη «Ελληνας» τον οπαδό της εθνικής λατρείας των Ελλήνων, δηλαδή τον ειδωλολάτρη (Φερ. Γκρεγκορόβιους, *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, μτφ. Α. Τσάρα, τόμ. Α', εκδ. Κριτική, Αθήνα 1990, σ. 86).

χριστιανική σκέψη⁴. Η νέα θρησκεία αφομοίωσε, όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Β. Τατάκης, από την ελληνική σκέψη όλα εκείνα τα σημεία που παρέμεναν ακόμη ενεργά και τα οποία, τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου, δεν αντέκρουαν ή δεν συνιστούσαν απειλή για την πίστη της. Κατά τον ίδιο τρόπο οικειοποιήθηκε και όλα τα θετικά στοιχεία της αρχαίας ειδωλολατρικής θρησκείας, αφού προηγουμένως φρόντισε να απαλειφθούν τα μη χριστιανικά τους υπολείμματα⁵. Ο Ελληνισμός, λοιπόν, απαλλαγμένος από το ειδωλολατρικό του περίβλημα, πλαισίωσε μέσω της κοσμοθεωρίας του τη νέα θρησκεία και, παράλληλα, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του βυζαντινού πολιτισμού.

Η αντίστροφη μέτρηση για την ειδωλολατρία άρχισε από την ημέρα της ανόδου του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον αυτοκρατορικό θρόνο. Μια σειρά πολιτικών αποφάσεων, μεταξύ των οποίων η απόφαση για ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως και πολιτική ανοχής έναντι του Χριστιανισμού και, κυρίως, η πραγματοποίηση, υπό την προεδρία του Κωνσταντίνου, της πρώτης Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας (20/5/325), μέσω της οποίας επιδιώχθηκε η δογματική κατοχύρωση της νέας θρησκείας, παρασκεύασαν τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη του Χριστιανισμού, λίγες δεκαετίες αργότερα, ως επίσημης κρατικής θρησκείας. Στην υλοποίηση αυτής της πολιτικής απόφασης συνετέλεσε αποτελεσματικά και το κοσμοϊστορικής σημασίας γεγονός της ιδρύσεως της νέας πρωτεύουσας του κράτους στην ακτή του Βοσπόρου, σε μια εποχή κατά την οποία οι εκκλησίες της Ανατολής αποτελούσαν ισχυρό διοικητικό παράγοντα με μεγάλη πνευματική ακτινοβολία⁶.

⁴ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, εκδ. Βάνιας, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 124-126 και 369-370.

⁵ Β.Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφ. από τη γαλλική έκδοση Ε.Κ. Καλπουρτζή, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977, σ. 23-24.

⁶ Δ.Α. Ζακυθινός, *ό.π.*, σ. 43 και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *ό.π.*, σ. 103.

Με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς, η παλαιά ειδωλολατρική θρησκεία έχανε διαρκώς έδαφος στη συνείδηση των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Τόσο η Εκκλησία, όσο και η Πολιτεία, κατέβαλλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να περιορίσουν τα ερείσματα που αυτή εξακολουθούσε να διατηρεί σε μερίδα του πληθυσμού των ανατολικών, κυρίως, επαρχιών του Κράτους. Μάταια ο αυτοκράτορας Ιουλιανός προσπάθησε πρόσκαιρα να ενισχύσει το κύρος της και να της δώσει εκ νέου μια κάποια υπόσταση. Η πολιτική ανοχής του αυτοκράτορα έναντι των θρησκευτικών αιρέσεων και νομιμοποίησης της λατρείας των εθνικών καθώς και η ακραία απόφαση απαγόρευσης της άσκησης του διδασκαλικού επαγγέλματος σε όλους τους χριστιανούς καθηγητές των σχολών αποδείχτηκαν μέτρα χωρίς διάρκεια, ανίκανα να αναστρέψουν την ήδη δρομολογημένη από τους προκατόχους του Ιουλιανού φθίνουσα πορεία του ειδωλολατρικού καθεστώτος⁷.

Η άνοδος του Θεοδοσίου του Μεγάλου στον αυτοκρατορικό θρόνο οδήγησε αναμφίβολα στην περαιτέρω εδραίωση της νέας χριστιανικής πίστεως. Συγκεκριμένα, ο ευσεβής Ισπανός αυτοκράτορας έθεσε ως πρωταρχικό στόχο της εκκλησιαστικής του πολιτικής την καθιέρωση θρησκευτικής ενότητας στην αυτοκρατορία και τη λατρεία του ονόματος του μοναδικού και κυρίαρχου Τριαδικού Θεού. Με νομοθετικό διάταγμα του έτους 380 μ.Χ. όρισε ως επίσημη θρησκεία του κράτους τη χριστιανική⁸. Η σχεδόν καθολική αποδοχή της νέας χριστιανικής πίστεως από τον πληθυσμό συνέβαλε στην ευρύτερη προσέγγιση των λαών και

⁷ Σχετικά με τον εκπαιδευτικό νόμο που εξέδωσε ο Ιουλιανός το 362 μ.Χ., στο πλαίσιο της πολιτικής του υπέρ της αναβίωσης της εθνικής λατρείας, βλ. κατωτέρω, σ. 129-133.

⁸ «Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum Apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam Patris et Filii et Spiritus Sancti unam deitatem sub parili maiestate et sub pia Trinitate credamus...». Βλ. *Θεοδοσιανός Κώδιξ (Codex Theodosianus)*, έκδ. Th. Mommsen – P. Meyer, libri XVI, vol. I (pars posterior), Berolini 1905, XVI, 1, 2. Πβ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., υποσ. 3, σ. 175.

αποτελέσσε πνευματικό στοιχείο ενότητας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με μια αξιοσημείωτη συνέπεια στη χάραξη της θρησκευτικής του πολιτικής, ο ίδιος αυτοκράτορας ξεκίνησε, ταυτόχρονα, μια μεγάλη μάχη κατά της ειδωλολατρίας. Με την επιβολή της ποινής του θανάτου σε εκείνους που θα παρέβλεπαν τις διαταγές του, απαγορεύτηκε η είσοδος στους αρχαίους ναούς καθώς και η τέλεση θυσιών που συνδέονταν με την πρόγνωση του μέλλοντος. Νέος νόμος του 392 μ.Χ. επέφερε ένα ακόμα πιο αποτελεσματικό πλήγμα στην αρχαία θρησκεία, καθώς προέβλεπε τη γενική καταδίκη κάθε είδους θυσιών και τη δήμευση οποιουδήποτε χώρου χρησίμευε για την εθνική λατρεία⁹. Το Σεράπειον της Αλεξάνδρειας, το σπουδαιότερο μετά το Καπιτώλιο της Ρώμης ιερό της εποχής, έπαψε πλέον να λειτουργεί. Οι κάθε μορφής ειδωλολατρικές πρακτικές απαγορεύτηκαν στο σύνολο της βυζαντινής επικράτειας, μεταξύ αυτών ακόμα και το άναμμα λαμπτήρων, η καύση μυρωδικών ουσιών, το κρέμασμα γιρλανδών από λουλούδια, η καύση πυράς στα σπίτια, η προετοιμασία γευμάτων για τα αγάλματα των θεών κλπ. Οι απαγορεύσεις είχαν καθολικό χαρακτήρα, καθώς καμία ειδωλολατρική συνήθεια εκείνης της εποχής δεν αντιμετωπίστηκε με επιείκεια από το νομοθέτη. Ακόμα και η εντελώς «ανώδυνη» για το χριστιανικό κράτος τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων δε στάθηκε δυνατό να εξαιρεθεί από τα απαγορευτικά μέτρα του αυτοκράτορα. Το θρησκευτικό και πνευματικό σύστημα του αρχαίου κόσμου άρχισε πλέον να καταρρέει και η αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία δεν είχε πλέον τίποτα άλλο να κάνει, σύμφωνα με την άποψη του Γάλλου ιστορικού Ch. Diehl, από το να πεθάνει¹⁰.

Η εξέλιξη αυτή, βέβαια, δεν συνέβη από τη μία μέρα στην άλλη. Ο μεγάλος αριθμός των απαγορευτικών διατάξεων που εξεδόθησαν κατά τη

⁹ Θεοδοσιανός Κώδιξ (*Codex Theodosianus*), ό.π., XVI, 10, 12. Πβ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 176.

¹⁰ Ch. Diehl, *Justinien et la Civilisation Byzantine au VIe siècle*, ed. Ernest Le Roux, Paris 1901, σ. 547-548 και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 138 και 174-177.

διάρκεια του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα αποδεικνύει ότι η ειδωλολατρική θρησκεία συνέχιζε, μέχρι εκείνη τουλάχιστον την εποχή, να ασκεί γοητεία σε μια καθόλου ευκαταφρόνητη μερίδα του πληθυσμού. Αν και οι αρχαίοι ναοί ήταν πλέον κλειστοί και το 426 μ.Χ. διατάχθηκε και η μερική καταστροφή τους, πολλές από τις αρχαίες γιορτές συνέχιζαν να πραγματοποιούνται. Παράλληλα, ο νόμος που απαγόρευε την κάλυψη δημοσίων θέσεων από τους ειδωλολάτρες δεν μπορούσε πρακτικά να τύχει ευρείας εφαρμογής, καθώς κάτι τέτοιο θα είχε σαν αποτέλεσμα την αδυναμία στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού από ικανούς υπαλλήλους. Παρά το γεγονός, εξάλλου, ότι από την εποχή του Λέοντος του 1^{ου} (457-474 μ.Χ.) η ειδωλολατρία θεωρείτο δημόσιο έγκλημα, ο κώδικας κήρυττε μια σχετική ανοχή για τους ειδωλολάτρες εκείνους, οι οποίοι στο εξής θα ζούσαν ειρηνικά, χωρίς να παραβιάζουν τους νόμους του κράτους ή να προκαλούν με τη δράση τους τις επίσημες χριστιανικές αρχές¹¹.

Στη στροφή του 5^{ου} προς τον 6^ο αιώνα, η ειδωλολατρία, παρά τις σοβαρές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε στο σύνολο σχεδόν της βυζαντινής επικράτειας, συνέχιζε ακόμα να επιζεί στα ανατολικά κυρίως τμήματα της αυτοκρατορίας. Στην Αίγυπτο και ειδικότερα στην πόλη της Αλεξάνδρειας, μολονότι η χριστιανική θρησκεία είχε πλέον αποκτήσει ισχυρά ερείσματα στην τοπική κοινωνία, νεοπλατωνικές σχολές εξακολουθούσαν να διατηρούν ακόμα ζωντανή τη λατρεία του ελληνισμού και οι διδάσκαλοί τους προσέλκυαν μεγάλο αριθμό σπουδαστών, οι οποίοι απρόσκοπτα παρακολουθούσαν τις διαλέξεις των καθηγητών τους. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία που επικρατούσε στην Αλεξάνδρεια οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι η πόλη αυτή είχε διατηρήσει ζωντανή την αρχαία ελληνική παράδοση καθ' όλη τη διάρκεια των αλεξανδρινών χρόνων και

¹¹ Ch. Diehl, *ό.π.*, σ. 548-549.

εξακολουθούσε μέχρι και αυτή την εποχή να θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά και πολυπολιτισμικά κέντρα της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου.

Επιπλέον, στα νότια σύνορα του κράτους λειτουργούσαν επίσημα δύο μεγάλα ειδωλολατρικά κέντρα, ο ναός του Άμμωνος Διός και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στη θέση Αύγυλα, στην έρημο της Κυρηναϊκής, και ο ναός της Ίσιδος, κοντά στη νησίδα της Ελεφαντίνης, στον ποταμό Νείλο. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, η ιερή βάρκα της θεάς Ίσιδος διέσχιζε τις παραποτάμιες περιοχές του Νείλου μεταφέροντας το ιερό άγαλμα της θεότητας και έφτανε έως τις φυλές της Νουβίας, όπου οι κάτοικοι τελούσαν δεήσεις στην Ίσιδα, προσβλέποντας στις θαυματουργές της ιδιότητες. Παράλληλα, κάθε χρόνο οι νομάδες του Νότου επισκέπτονταν το ναό, όπου λάμβαναν χώρα αρχαίες θρησκευτικές τελετές¹².

Στην Παλαιστίνη, όπως επίσης και στην αρχαία Φοινίκη, πολλοί ναοί διατηρούσαν τα ορειχάλκινα αγάλματα των αρχαίων θεών, στα οποία οι πιστοί συνέχιζαν κρυφά να αποδίδουν τιμές. Στην αρχαία πόλη της Βύβλου, ειδικότερα, υπήρχε σε ναό της Αστάρτης ειδωλολατρική παράσταση πλαισιωμένη από πλήθος χρυσών αναθημάτων. Αλλά και στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ανατολής εξακολουθούσε να υπάρχει ακόμα έντονο το ειδωλολατρικό στοιχείο και να διατηρούνται πολλές από τις ειδωλολατρικές συνήθειες του παρελθόντος. Στην εκχριστιανισμένη πλέον πόλη της Αντιόχειας, μολονότι ο ειδωλολατρικός πληθυσμός είχε υποστεί αιματηρά βασανιστήρια και εκτελέσεις, εξακολουθούσε να διαβιεί σημαντικός αριθμός ειδωλολατρών. Στην Ηλιούπολη, τη σημερινή Μπάαλμπεκ του Λιβάνου, προστατευόμενη πόλη του διαβόλου κατά τους χριστιανούς, μεγάλοι αρχαίοι ναοί διατηρούσαν ακόμα τον ειδωλολατρικό τους χαρακτήρα. Αν και ο μεγαλοπρεπής ναός του Baal

¹² Αυτόθι, σ. 549.

είχε μεταβληθεί σε χριστιανική εκκλησία από το Μέγα Θεοδόσιο, ο πληθυσμός παρέμενε πιστός στην ειδωλολατρική θρησκεία και ο χριστιανισμός αντιμετώπιζε μεγάλες δυσχέρειες στην προσπάθειά του να επικρατήσει στην ευρύτερη περιοχή. Συγγραφέας του 6^{ου} αιώνα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι κάτοικοι συνέχιζαν τις θυσίες, τις ευχές και τα ολοκαυτώματα στο δαίμονα και κανείς δεν μπορούσε να μεταβάλει την αρχαία πίστη των ανθρώπων, ενώ και επιγραφές του ίδιου αιώνα αποκαλύπτουν τη βίαιη αντιπαράθεση και τον οξύ φανατισμό που υπήρξε στην περιοχή της κεντρικής Συρίας μεταξύ των οπαδών των δύο αντίπαλων θρησκευτικών παρατάξεων, ώσπου «ο Οίκος του Θεού» να υποκαταστήσει οριστικά «την κατοικία των δαιμόνων»¹³. Εξίσου ισχυρά ήταν τα ερείσματα που εξακολουθούσε να διατηρεί η ειδωλολατρική θρησκεία και στην περιοχή της Μεσοποταμίας. Η πόλη Χαρράν (αρχαίες Κάρρες) στην Οσροηνή ήταν γνωστή και ως «Ελλήνων (δηλ. ειδωλολατρών) πόλις». Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, από εκεί ξεκίνησε και διαδόθηκε στον υπόλοιπο κόσμο η λατρεία των ειδώλων. Η φήμη της, μάλιστα, ήταν τέτοια, ώστε υπήρξε η μόνη από τις πόλεις της περιοχής που δεν κατέστρεψε ο βασιλιάς Χοσρόης. Τα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας, αντίθετα, είχαν στο σύνολό τους ασπασθεί το Χριστιανισμό, ενώ σταδιακά άρχισαν να αλλάζουν και την ονομασία τους. Η Απολλωνία της Βιθυνίας, για παράδειγμα, μετονομάστηκε σε Σωζόπολη, η Αφροδισιάς σε Σταυρούπολη, ενώ τα Τύανα της Καππαδοκίας έλαβαν την επωνυμία Χριστούπολις. Ωστόσο, στην ύπαιθρο και κυρίως στις απομακρυσμένες από την πρωτεύουσα ανατολικές επαρχίες η ειδωλολατρική φλόγα δεν είχε ακόμα σβήσει οριστικά και εξακολουθούσε να ασκεί μεγάλη επιρροή στο γηγενή πληθυσμό αυτών των περιοχών¹⁴.

¹³ Αυτόθι, σ. 550.

¹⁴ Αυτόθι, σ. 549-551.

Στον ελλαδικό χώρο, η αρχαία θρησκεία συνέχιζε μέχρι και τον 6^ο μεταχριστιανικό αιώνα το δύσκολο αγώνα για την επιβίωσή της. Έστω και αν οι περισσότεροι αρχαίοι ναοί είχαν κλείσει, οι απαρχαιωμένες πλέον λατρευτικές τελετές είχαν σημαντικά περιορισθεί και στα μαντεία είχε δια νόμου επιβληθεί σιωπή, η πόλη των Αθηνών διατηρούσε ακόμα τον ειδωλολατρικό της χαρακτήρα. Κατά τη διάρκεια του 3^{ου}, 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα, οι σχολές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη εξακολουθούσαν να γνωρίζουν σημαντική άνθηση, ενώ καθεστώς πλήρους ακαδημαϊκής ελευθερίας υποστήριζε τη διδασκαλία των ειδωλολατρών φιλοσόφων στις πλούσια μισθοδοτούμενες έδρες αυτών των σχολών. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γρηγορόβιος στη *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, «η Αθήνα αποτέλεσε εκείνη την εποχή ένα διεθνές και ουδέτερο έδαφος, όπου ενώθηκαν οι οπαδοί της παλιάς και της νέας θρησκείας στις αίθουσες διδασκαλίας των καθηγητών, χωρίς μίσος για την πίστη τους. Η χριστιανική ρητορεία πήγε στο σχολείο της ειδωλολατρικής λογικής και ρητορικής και άναψε το δικό της φως από τη φωτιά του Δημοσθένη και του Πλάτωνα. Το έτος 355 μ.Χ. σπούδασαν στην Αθήνα, ο ένας πλάι στον άλλο, τρεις άνδρες που μετά έγιναν διάσημοι, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, ο Μέγας Βασίλειος και ο πρίγκηπας Ιουλιανός, δύο μελλοντικοί πατέρες της Εκκλησίας και ένας αυτοκρατορικός αποστάτης»¹⁵.

Παρά το γεγονός ότι οι αθηναϊκές σχολές ουδέποτε ανέπτυξαν δεσμούς συγγένειας με τις χριστιανικές ιδέες, όπως, για παράδειγμα, έπραξαν οι αντίστοιχες σχολές της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας, κανένας βυζαντινός αυτοκράτορας, μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού, δεν διανοήθηκε να λάβει περιοριστικά μέτρα εναντίον της λειτουργίας αυτών των σχολών, ούτε επιχείρησε να εξολοθρεύσει βίαια την αρχαία πίστη των Αθηναίων, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

¹⁵ Φερ. Γκρεγορόβιους, ό.π., σ. 47 και 52-54.

Ωστόσο, η χριστιανική θρησκεία είχε ήδη αρχίσει, ακόμα και στην ειδωλολατρική πόλη της Αθήνας, το νικηφόρο αγώνα της εναντίον της αρχαίας θρησκείας. Οι αρχαίοι ναοί σταδιακά μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες, ενώ πολλά αθηναϊκά έργα τέχνης μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη για τον εμπλουτισμό των εκεί χριστιανικών ναών. Οι ζωγραφικοί πίνακες του Πολυγνώτου εξαφανίστηκαν, σύμφωνα με μαρτυρία του Συνέσιου, από την Ποικίλη Στοά την εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β΄, ενώ την ίδια τύχη είχε και το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Προμάχου, το οποίο μεταφέρθηκε, μαζί με άλλα αριστουργήματα του Φειδία, στην Κωνσταντινούπολη. Θύματα του φανατισμού των Χριστιανών, την ίδια εποχή, υπήρξαν επίσης τα ιερά του Ασκληπιού και, ίσως, ο ναός του Διονύσου δίπλα στο θέατρο¹⁶.

Η χριστιανική διδασκαλία έκαμψε σταδιακά την αντίσταση της Ακαδημίας των Αθηνών. Το κήρυγμα του Ευαγγελίου χαλάρωσε την πίστη των Αθηναίων στους Ολύμπιους θεούς και η Παρθένος Μαρία περιόρισε την εξουσία της Παλλάδας Αθηνάς. Η προσχώρηση, εξάλλου, της Αθηναΐδας, μιας ευφυούς ειδωλολάτρισσας προερχόμενης από τους επιστημονικούς κύκλους της πόλης, κόρης του φιλοσόφου Λεοντίου, στο Χριστιανισμό και η άνοδός της, το έτος 421 μ.Χ. στον αυτοκρατορικό θρόνο ως συζύγου του Θεοδοσίου Β΄ συμβολίζει αυτήν ακριβώς τη μετάβαση από την ειδωλολατρία στο Χριστιανισμό και από τον Ελληνισμό στο Βυζαντινισμό¹⁷.

Την ίδια εποχή η Αθήνα διέρχεται περίοδο έντονης πολιτικής παρακμής, καθώς οι πολιτικοί θεσμοί της αρχαιότητας βρίσκονταν ήδη

¹⁶ Αυτόθι, σ. 75-76 και 92-94. Βλ., επίσης, Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, *Ιστορία των Αθηνών. Από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821 (Ρωμαϊοκρατία, Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1996, σ. 157-160, Ch. Diehl, ό.π., σ. 560 και Γ.Φ. Χέρτσμπεργ, *Ιστορία της Ελλάδος. Από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, μτφ. Π. Καρολίδου, τόμ. Α΄, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1906, σ. 106-107.

¹⁷ Φερ. Γκρεγκορόβιους, ό.π., σ. 11-12 και 73-74. Βλ., επίσης, Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 154-156.

σε αδράνεια και, σταδιακά, έχαναν όλο και μεγαλύτερο μέρος από την πρότερη ισχύ τους. Λίγο πριν από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, ο επίσκοπος Κύπρου Θεοδώρητος έγραφε χαρακτηριστικά: «Καὶ ἀργεῖ μὲν ἐν Ἀθήναις ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ ἡ Ἥλιαία καὶ τὸ ἐπὶ Δελφινίῳ δικαστήριον καὶ ἡ τῶν πεντακοσίων βουλὴ καὶ οἱ ἔνδεκα καὶ οἱ θεσμοθέται καὶ ὁ πολέμαρχος καὶ ὁ τοῦ ἑνιαυτοῦ ἄρχων». Ωστόσο, το β΄ μισό του ίδιου αιώνα, δύο επιφανείς Αθηναίοι, ο Νικαγόρας και ο Θεαγένης, φέρονται, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του φιλοσόφου Μαρίνου και του λημματογράφου της Σούδας, αντίστοιχα, ως Επώνυμοι Ἄρχοντες των Αθηνών. Πρόκειται για τους τελευταίους κατόχους αυτού του πανάρχαιου αξιώματος, το οποίο εκείνη την εποχή φαίνεται ότι είχε περιοριστεί σε έναν απλό τιμητικό τίτλο¹⁸.

Σε αυτή, λοιπόν, την περίοδο της γενικευμένης πολιτικής παρακμής, η Ακαδημία των Αθηνών, μολονότι είχε απολέσει ένα σημαντικό μέρος της πνευματικής της ισχύος, ήταν ίσως η μόνη που εξακολουθούσε να ανθίσταται στο μαρασμό και να υπενθυμίζει στους Αθηναίους το ένδοξο αρχαίο παρελθόν της πόλης τους. Η σχετική εὐνοια των βυζαντινών αυτοκρατόρων προς αυτήν υποδήλωνε το σεβασμό τους προς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και τη φιλοσοφία και όχι, φυσικά, κάποια διάθεση ανοχής απέναντι στην απαγορευμένη ειδωλολατρική θρησκεία των Ελλήνων. Οι φιλοσοφικές ιδέες, εξάλλου, των εκπροσώπων της αθηναϊκής Σχολής έβρισκαν πλέον απήχηση σε μια περιορισμένη, σε σχέση με το παρελθόν, ελίτ της υψηλής κοινωνίας και του πνεύματος. Η άνοδος, λοιπόν, ενός απόλυτα θρησκου αυτοκράτορα, όπως ο Ιουστινιανός, στο θρόνο του Βυζαντίου σήμανε, αναπόφευκτα, τον τερματισμό του μακρόχρονου, όσο και ένδοξου, βίου της αθηναϊκής Ακαδημίας.

¹⁸ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 160-162 και Φερ. Γκρεγορόβιους, ό.π., σ. 79. Βλ., επίσης, Φ.Γ. Χέρτσβεργ, ό.π., σ. 107-108.

Από τα πρώτα, κίολας, χρόνια της διακυβέρνησης του κράτους, ο Ιουστινιανός έθεσε ως έναν από τους βασικούς σκοπούς της πολιτικής του την αποκατάσταση της αυτοκρατορίας στα παλαιά εδαφικά της όρια και στην παλαιά της αίγλη. Ο ίδιος, θεωρώντας τον εαυτό του ως κληρονόμο της ρωμαϊκής παράδοσης, είχε ως κύριο όραμά του την ανασύσταση της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και την ενότητα του ρωμαϊκού κόσμου ως δυνάμεως οικουμενικής¹⁹. Στη Νεαρά 30 αναφέρει χαρακτηριστικά: «...ἐλπίδας ἔχειν ἀγαθᾶς ὅτι καὶ τῶν λοιπῶν ἡμῖν τὴν ἐπικράτειαν νεύσειεν ὁ Θεός, ὧνπερ οἱ πάλαι Ρωμαῖοι μέχρι τῶν πρὸς ἑκάτερον ὠκεανὸν ὀρίων κρατήσαντες...»²⁰. Έχοντας, λοιπόν, ο αυτοκράτορας ως ιδεώδες την επανασύνδεση του κράτους με το ρωμαϊκό παρελθόν, είναι προφανές ότι δεν επιθυμούσε να ευνοήσει περαιτέρω την εξάπλωση της ελληνικής πνευματικής παραδόσης, έστω και αν, για λόγους πρακτικής σκοπιμότητας, χρησιμοποίησε την ελληνική γλώσσα στη νομοθεσία. Υπό αυτό το πρίσμα, κυρίως, και όχι τόσο ως πλήγμα κατά της εθνικής θρησκείας ή τουλάχιστον μόνο έτσι, θα πρέπει να εξετασθεί και η αναστολή λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών από τον Ιουστινιανό. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ο αυτοκράτορας δεν έλαβε αντίστοιχα περιοριστικά μέτρα σε βάρος άλλων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της περιφέρειας, όπως, για παράδειγμα, της Φιλοσοφικής σχολής της Αλεξάνδρειας ή της Νομικής Σχολής της Βηρυτού και, κυρίως, οι δικαιολογημένες υπόνοιες ότι ακόμα και μεταξύ των ανθρώπων του στενού αυτοκρατορικού περιβάλλοντος υπήρχαν συνεργάτες του, όπως ο Τριβωνιανός και ο Ιωάννης Καππαδόκης, οι οποίοι εξακολουθούσαν να διατηρούν την πίστη τους στην αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η αναστολή

¹⁹ Δ.Α. Ζακυθινός, ό.π., σ. 69-70 και Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α': *Ιστορία πρώιμου Βυζαντινής Περιόδου (324-565)*, εκδ. Βάνιας, ε' ανατ., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 392-393.

²⁰ Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, ό.π., υποσ. 3, σ. 393 και Δ.Α. Ζακυθινός, ό.π., σ. 70.

λειτουργίας της αθηναϊκής Ακαδημίας αποφασίσθηκε από τον Ιουστινιανό για τους λόγους που εκτέθηκαν ανωτέρω²¹.

Ανεξαρτήτως των βαθύτερων λόγων που επέβαλαν στον αυτοκράτορα Ιουστινιανό τη λήψη περιοριστικών μέτρων σε βάρος της Ακαδημίας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επικράτηση του ορθόδοξου δόγματος σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια αποτέλεσε πρωταρχικό στόχο της εκκλησιαστικής πολιτικής του. Όπως ο ίδιος συνήθιζε να δηλώνει, έργο του αυτοκράτορα ήταν να ενώσει όλους τους χριστιανούς σε μια ενιαία ορθόδοξη χριστιανική πίστη καθώς και να προφυλάξει την Εκκλησία από κάθε κίνδυνο και απειλή. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, ο Ιουστινιανός κατέστησε τους κανόνες της εκκλησίας επίσημους νόμους του κράτους («Θεσπίζομεν τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἁγίους ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας») ²².

Η καταπολέμηση των θρησκευτικών αιρέσεων καθώς και η απαγόρευση έκφρασης κάθε αντίθετης προς τις αποφάσεις του αυτοκράτορα γνώμης θεωρήθηκε από τον Ιουστινιανό επιβεβλημένη για την προώθηση των σκοπών της εκκλησιαστικής του πολιτικής. «Ἀκολούθησε τὴν ἀπόφασίν μου, ἄλλως θὰ ἐξορισθῆς», φέρεται ότι είπε στον πάπα Αγαπητό, προκειμένου ο τελευταίος να συμμορφωθεί με τις θρησκευτικές απόψεις του αυτοκράτορα²³. Από την άλλη μεριά, η επίσημη εκκλησιαστική ηγεσία στήριζε, όπως ήταν αναμενόμενο, τον Ιουστινιανό στην εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής: «Τίποτε δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λαμβάνη χώραν ἐντὸς τῆς ἁγίας ἐκκλησίας ἀντικείμενον πρὸς τὴν γνώμην καὶ τὰς διαταγὰς τοῦ αὐτοκράτορος» επισήμανε ο πατριάρχης Μηνάς κατά τη διάρκεια της συνόδου του 536 μ.Χ. στην

²¹ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ό.π., σ. 272-273.

²² Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 394.

²³ Αυτόθι, σ. 394.

Κωνσταντινούπολη²⁴, ενώ και οι θεολογικοί κύκλοι προσέφεραν αντίστοιχη στήριξη στις επιλογές του αυτοκράτορα: «Ὁ αὐτοκράτωρ προορίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸν νὰ κυβερνᾷ τὸν κόσμον, ὡς ἀκριβῶς ὁ ὀφθαλμὸς προορίζεται νὰ κυβερνᾷ τὸ σῶμα. Ὁ αὐτοκράτωρ μόνο τοῦ Θεοῦ ἔχει ἀνάγκην»²⁵.

Ἐχοντας, λοιπόν, εξασφαλίσει τον απόλυτο έλεγχο της Εκκλησίας, ο Ιουστινιανός έθεσε αμέσως σε εφαρμογή ένα ευρύ σχέδιο αποκατάστασης της θρησκευτικής ενότητας της αυτοκρατορίας. Η πάταξη των χριστιανικών αιρέσεων, η εκρίζωση των υπολειμμάτων της ειδωλολατρικής πίστεως και η συνδιαλλαγή με τους μονοφυσιτικούς πληθυσμούς των ανατολικών επαρχιών υπήρξαν οι βασικές κατευθύνσεις της πολιτικής του. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής έλαβε εναντίον των αντιφρονούντων τα πλέον επαχθή και εξοντωτικά μέτρα. Απαγόρευσε την ανάληψη οποιουδήποτε δημοσίου αξιώματος σε εθνικούς, Ιουδαίους και Σαμαρείτες και στέρησε από αυτούς το κληρονομικό δικαίωμα. Απαγόρευσε, επίσης, στις συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες την άσκηση του δικηγορικού και διδασκαλικού επαγγέλματος. Κάθε υποψήφιος για ανάληψη κρατικού αξιώματος όφειλε να ορκισθεί επί του Ευαγγελίου, ενώπιον τριών μαρτύρων, ότι είναι ορθόδοξος. Οι ύποπτοι αιρέσεως έπρεπε αμέσως να καταδίδονται στις αρχές από τους συναδέλφους τους, ενώ την ίδια υποχρέωση αποκάλυψης των αιρετικών είχαν και οι κατά τόπους επίσκοποι της εκκλησίας. Κάθε ειδωλολάτρης που είχε ασπασθεί το Χριστιανισμό και επέστρεφε εκ νέου στην παλαιά του πίστη αντιμετώπιζε την ποινή του θανάτου. Όσοι εξακολουθούσαν να πιστεύουν στα είδωλα έπρεπε να παρουσιασθούν αμέσως στις δημόσιες αρχές και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του χρονογράφου Ιωάννη

²⁴ Ch. Diehl, ό.π., σ. 352 και Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 395.

²⁵ Ch. Diehl, ό.π., σ. 353 και Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 395

Μαλάλα, να βαπτισθούν εντός τριών μηνών χριστιανοί («προθεσμίαν τριῶν μηνῶν λαβόντας εἰς τὸ γενέσθαι αὐτοὺς κοινωνοὺς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως»²⁶). Σε αντίθετη περίπτωση θα αποβάλλονταν από όλες τις λειτουργίες του κράτους και θα αντιμετώπιζαν την ποινή της κατάσχεσης των περιουσιακῶν τους στοιχείων και της εξορίας. Ακόμα και εκείνοι που είχαν ασπασθεί το Χριστιανισμό, αλλά τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους ή οι οικιακοί βοηθοί τους εξακολουθούσαν να πιστεύουν στην ειδωλολατρική θρησκεία, αντιμετώπιζαν επίσης την ποινή της απόλυσης και της κατάσχεσης της περιουσίας τους. Νομοθετική πρόβλεψη υπήρχε ακόμα και για τα μικρά παιδιά, τα οποία έπρεπε να αποχωρισθούν για κάποιο διάστημα τους γονεῖς τους, ὡστε να βαπτισθούν και να κατηχηθούν από τους ιερεῖς στη χριστιανική θρησκεία. Η πραγματοποίηση, τέλος, οποιασδήποτε απαγορευμένης λατρευτικῆς τελετῆς τιμωρεῖτο με την ποινή του θανάτου²⁷.

Τα ανωτέρω απαγορευτικά μέτρα συνοδεύτηκαν από εκτεταμένες διώξεις και καταδίκες των αντιφρονούντων σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια. Ειδικότερα μεταξύ των ετῶν 527 και 529 μ.Χ., υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι καταγγέλλθηκαν ὡς ειδωλολάτρες και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Ο χρονογράφος της εποχῆς Ἰωάννης Μαλάλας δίνει την ακόλουθη περιγραφή του γεγονότος: «Ἐν αὐτῶ δὲ τῶ χρόνῳ διωγμὸς γέγονεν Ἑλλήνων μέγας, καὶ πολλοὶ ἐδημεύθησαν, ἐν οἷς ἔτελεύτησαν Μακεδόνιος, Ἀσκληπιόδοτος, Φωκᾶς ὁ Κρατεροῦ, καὶ Θωμᾶς ὁ Κοιαίστωρ»²⁸.

²⁶ Ἰωάν. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, ἐκδ. L. Dindorf, *Ioannis Malalae, Chronographia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnæ 1831, L. XVIII, στ. 8-10, σ. 449.

²⁷ Σχετικὰ με τα ανωτέρω περιοριστικὰ μέτρα του αυτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον των εθνικῶν και των αἰρετικῶν, βλ. I.E. Καραγιαννόπουλος, ὅ.π., σ. 407-410 και Ch. Diehl, ὅ.π., σ. 552-556. Βλ., ἐπίσης, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, ὅ.π., σ. 292 και Δ.Α. Ζακυθινός, ὅ.π., σ. 84-85.

²⁸ Ἰωάν. Μαλάλας, ὅ.π., L. XVIII, στ. 3-5, σ. 449.

Οι διωγμοί του Ιουστινιανού εναντίον των Σαμαρειτών οδήγησαν τους τελευταίους, το έτος 529 μ.Χ., σε επανάσταση, η οποία κατεπνίγη βίαια από τον Ιουστινιανό. Είκοσι χιλιάδες Σαμαρείτες σκοτώθηκαν στο πεδίο της μάχης και άλλοι τόσοι, κυρίως γυναικόπαιδα, συνελήφθησαν από τις αρχές και κατέληξαν ως δούλοι στην Περσία και τις Ινδίες²⁹. Ανάλογοι διωγμοί διεξήχθησαν το 530 μ.Χ. και εναντίον των Μοντανιστών. Σύμφωνα με την περιγραφή του Προκόπιου, οι Μοντανοί κλείστηκαν μέσα στα ιερά τους και μην έχοντας ελπίδα σωτηρίας, έβαλαν φωτιά και κάηκαν μαζί με αυτά³⁰. Αντίθετα, έναντι των Μονοφυσιτών ο Ιουστινιανός ακολούθησε πολιτική συνδιαλλαγής. Ο αυτοκράτορας πίστευε, αφενός ότι οι διαφορές τους με τους ορθόδοξους δεν ήταν αγεφύρωτες και, αφετέρου, ότι ενδεχόμενη καταδίωξή τους θα έθετε σε κίνδυνο την πολιτική ενότητα του κράτους. Καθοριστικό, βέβαια, ρόλο στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης πολιτικής έπαιξαν τα αισθήματα συμπάθειας, τα οποία έτρεφε η σύζυγος του αυτοκράτορα Θεοδώρα για τους Μονοφυσίτες καθώς και η αναμφισβήτητη επιρροή που η τελευταία ασκούσε στο σύζυγό της³¹.

Οι ειδωλολατρικοί πληθυσμοί της Ανατολής δεν είχαν, όμως, την ίδια τύχη. Το έτος 535 μ.Χ., βυζαντινή στρατιωτική δύναμη υπό το Ναρσή συνέλαβε τους ιερείς του Οσίριδος και της Ίσιδος στη θέση Φίλες του ποταμού Νείλου και μετέφερε τα αγάλματά τους στην Κωνσταντινούπολη. Ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει σχετικά: «Ναρσῆς γούν, Περσαρμένιος γένος, οὔ πρόσθεν ἄτε ηὔτομοληκότος ἐς Ῥωμαίους ἐμνήσθην, τῶν ἐκείνη στρατιωτῶν ἄρχων τά τε ιερά

²⁹ I.E. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 397-398 και 411.

³⁰ Προκόπιος, Καισαρείας, *Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, μτφ. από το μεσαιωνικό ελληνικό πρωτότυπο των εκδ. The Loeb classical Library (1935) Α. Σιδέρη, εκδ. Άγρα, β' άνατ., Αθήνα 1993, σ. 85.

³¹ E. Stein, *Histoire du Bas – Empire*, tom.II, *De la disparition de l' empire d' occident a la mort de Justinien (476-565)*, Desclée de Brouwer, Bruxelles 1949, σ. 376 και I.E. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 411-412.

καθεῖλε, βασιλέως οἱ ἐπαγγεῖλαντος, καὶ τοὺς μὲν ἱερεῖς ἐν φυλακῇ ἔσχε, τὰ δὲ ἀγάλματα ἐς Βυζάντιον ἔπεμψεν»³². Κατ' αὐτό, λοιπόν, τον τρόπο διακόπηκε βίαια ἡ λατρεία των δύο αρχαίων θεοτήτων και ἀρχισε ο εκχριστιανισμός των ειδωλολατρικών φυλών των Νοβατών και των Βλεμύων. Την ἴδια εποχή, στο ἄλλο μεγάλο ειδωλολατρικό κέντρο της Κυρηναϊκής, ο ναός του Ἄμμωνος Διός και του Μ. Αλεξάνδρου αντικαταστάθηκε ἀπό ναό της Θεοτόκου³³.

Στη μεταβολή της πίστεως των ειδωλολατρών, ο Ιουστινιανός χρησιμοποίησε και σχισματικούς ἱερεῖς, κυρίως Μονοφυσίτες, των οποίων γνώριζε το ζήλο τους για τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, το 542 μ.Χ. ἀνέθεσε στο Μονοφυσίτη ἐπίσκοπο Ιωάννη της Εφέσου τον εκχριστιανισμό των κατοίκων των επαρχιών Ἀσίας, Φρυγίας, Λυδίας και Καρίας. Περισσότεροι ἀπό εβδομήντα χιλιάδες ειδωλολάτρες βαπτίσθηκαν χριστιανοί, οἱ αρχαῖοι ναοί καταστράφηκαν ολοσχερώς, ενώ, παράλληλα, κτίσθηκαν εκατό περίπου χριστιανικές εκκλησίες καθώς και δώδεκα μοναστήρια³⁴.

Τα χρόνια που ἀκολούθησαν, νέοι σφοδροὶ διωγμοὶ εξαπολύθηκαν ἐναντίον των Μοντανιστών, των Σαμαρειτών και των Μανιχαίων. Ἀναφορικά με τους τελευταίους, ο Ιωάννης της Εφέσου, δίδοντας μια ζοφερή εικόνα των διωγμών και των βιαιοτήτων που υπέστησαν, ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι ὅσοι ἀρνούνταν να εγκαταλείψουν την πίστη τους, κήκαν, ἡ στάχτη τους ρίχτηκε στα κύματα και ἡ περιουσία τους δημεύτηκε. Μεταξύ μάλιστα των θυμάτων συγκαταλέγονταν και

³² Προκόπιος, *Καισαρεία, Ὑπὲρ των Πολέμων, Λόγος πρώτος*, ἀπόδ. στη νέα ελληνική: Π. Ροδάκη, ὄ.π., κεφ. XIX, στ. 37, σ. 268. Σχετικά με τη λατρεία της αρχαίας θεότητας Ἴσιδος, βλ. και ἀνωτ., σ. 33.

³³ E. Stein, ὄ.π., σ. 372. Σχετικά με το ναό του Ἄμμωνος Διός και του Μ. Αλεξάνδρου στην ἔρημο της Κυρηναϊκής, βλ. και ἀνωτ., σ. 33.

³⁴ Αὐτόθι, σ. 371-372 και J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, vol. II, London 1923, σ. 368. Βλ., ἐπίσης, I.E. Καραγιαννόπουλος, ὄ.π., σ. 522 και Ch. Diehl, ὄ.π., σ. 557-558.

αρκετές γυναίκες καθώς και διακεκριμένα μέλη από την τάξη των ευγενών³⁵.

Σε γενικές γραμμές, η πολιτική του Ιουστινιανού εναντίον των εθνικών και των αιρετικών αποτέλεσε, σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων μελετητών αυτής της περιόδου, μελανή σελίδα στην ιστορία των θρησκευτικών διωγμών. Ο θρησκευτικός φανατισμός που εκδηλώθηκε μεταξύ των δύο αντίπαλων θρησκευτικών παρατάξεων, οι διώξεις, οι συλλήψεις και οι θανατικές καταδίκες των αντιφρονούντων, το ταυτόχρονο ξέσπασμα εκτεταμένων θρησκευτικών ταραχών και συγκρούσεων σε πολλές περιοχές της βυζαντινής επικράτειας χαρακτήρισαν ολόκληρη σχεδόν την περίοδο διακυβέρνησης του κράτους από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό (527-565 μ.Χ.). Η εκτίμηση του Ch. Diehl, ότι η θρησκευτική μισαλλοδοξία κατέστη στα χρόνια του Ιουστινιανού πολιτική αρετή, ασφαλώς δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα³⁶. Η εφαρμογή, όμως, της συγκεκριμένης πολιτικής επέφερε ένα αποφασιστικό πλήγμα κατά των αιρέσεων και, κυρίως, κατά της αρχαίας θρησκείας. Μολονότι μικρές πληθυσμιακές ομάδες ειδωλολατρών παρέμεναν ακόμα σε ορισμένα τμήματα της αυτοκρατορίας, ο κύριος όγκος των οπαδών του εθνισμού είχε, μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, εξαφανισθεί³⁷.

Η θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού έπληξε, όπως ήταν αναμενόμενο, και το χώρο της εκπαίδευσης. Ο ίδιος συχνά εξέφραζε την άποψη ότι, κάτω από τον εκπαιδευτικό τους μανδύα, οι ειδωλολάτρες διδάσκαλοι συμπαρασύρουν στην πλάνη τις αθώες ψυχές των μαθητών. Για το λόγο αυτό στέρησε δια νόμου την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος «σε αυτούς που είναι ασθενείς από την ασεβή τρέλα της ειδωλολατρίας», θεωρώντας ότι οι τελευταίοι, «ενώ θα προσποιούνται

³⁵ J.B. Bury, ό.π., υποσ. 2, σ. 365 και I.E. Καραγιαννόπουλος, ό.π., σ. 522-523.

³⁶ Ch. Diehl, ό.π., σ. 324.

³⁷ J.B. Bury, ό.π., σ. 372.

ότι διδάσκουν τους δυστυχείς που πηγαίνουν στις σχολές τους, στην πραγματικότητα θα διαφθείρουν τις ψυχές των μαθητών»³⁸. Οι ανωτέρω πεποιθήσεις οδήγησαν τον αυτοκράτορα στην απόφαση να αφαιρέσει από τις ειδωλολατρικές σχολές τις πάσης φύσεως οικονομικές επιχορηγήσεις που δίδονταν σε αυτές, απαιτώντας, ταυτόχρονα, τη ρητή διαβεβαίωση της ορθόδοξης πίστης από οποιονδήποτε ήθελε να διδάξει, υπό την απειλή ποινής δημεύσεως της περιουσίας και εξορίας σε αντίθετη περίπτωση³⁹. Τα πιο πάνω μέτρα εφαρμόστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο στην Ακαδημία των Αθηνών, το τελευταίο ίσως προπύργιο του εθνισμού και της αρχαίας θρησκείας, της οποίας η λειτουργία ανεστάλη με το αυτοκρατορικό διάταγμα του έτους 529 μ.Χ.⁴⁰. Η πράξη αυτή, αναμφίβολα, σηματοδότησε το οριστικό τέλος του αρχαίου ελληνικού κόσμου και τη θεμελίωση της βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης.

³⁸ *Corpus Iuris Civilis* (Νομοθεσία Ιουστινιανού Α'), έκδ. P. Krüger, *Codex Iustinianus*, vol. II, Berlin 1929, I, 11, 10, 2, σ. 64.

³⁹ Ch. Diehl, *ό.π.*, σ. 554.

⁴⁰ Για την Ακαδημία των Αθηνών, βλ. κατωτ., σ. 71-122.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ, ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Η σταδιακή επικράτηση, σε πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο, του Χριστιανισμού σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια και η ταυτόχρονη ποινικοποίηση της εθνικής λατρείας των Ελλήνων κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων σηματοδοτούν, αναμφίβολα, το τέλος του αρχαίου κόσμου και την ανατολή της βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης. Οι κοσμοϊστορικές αλλαγές που δρομολογούνται αυτή την εποχή στον πολιτικό και στο θρησκευτικό τομέα δεν αφήνουν αναλλοίωτο το χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Ωστόσο, στις μέρες μας, τείνουν να ξεπεραστούν παλαιότερες αντιλήψεις, οι οποίες θεωρούσαν ότι οι συγκεκριμένες αλλαγές στον ιδεολογικό προσανατολισμό του κράτους οδήγησαν σταδιακά στην αποκοπή του ομφάλιου λώρου της βυζαντινής εκπαίδευσης από τη «θύραθεν» παιδεία¹ και, κατ' επέκταση, στην απόρριψη συλλήβδην του αρχαίου ελληνικού -και ελληνιστικού- πολιτισμού από τους Βυζαντινούς. Δεν απέχει, άλλωστε, από την πραγματικότητα η εκτίμηση ότι το μεγαλύτερο μέρος των κλασικών έργων διασώθηκε από τους αντιγραφείς των βυζαντινών χρόνων, οι οποίοι είχαν ως αποκλειστική τους αρμοδιότητα την αναπαραγωγή χειρογράφων των αρχαίων κειμένων και είχαν κατάλληλα εκπαιδευτεί

¹ *Θύραθεν παιδείαν*, ή αλλιώς *έξωθεν παιδευσιν*, αποκαλούσαν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της εποχής την εκπαίδευση που βρισκόταν «έξω από τη θύρα του Χριστιανισμού», δηλαδή την κοσμική εκπαίδευση, η οποία, όμως, διατηρούσε στενούς συγγενικούς δεσμούς με την αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία των Ελλήνων. Βλ. Θ. Καρζής, *Η παιδεία στο Μεσαίωνα. Δυτική Ευρώπη: Εκπαίδευση σε μοναστήρια και ναούς, Βυζάντιο: Εκκλησιαστική και «θύραθεν» παιδεία, Ισλάμ: Ο ελληνογενής πολιτισμός που φώτισε την Ευρώπη*, ό.π., υποσημ. 1, σ. 227. Για το ίδιο θέμα, βλ. και Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, μέρος Ι, ό.π., σ. 105, όπου ο συγγραφέας αναφέρει τους επικρατέστερους χαρακτηρισμούς που αποδίδονταν εκείνη την εποχή από τους Βυζαντινούς στην κοσμική εκπαίδευση.

από το κράτος για την υλοποίηση αυτού του σκοπού². Στην ίδια διαπίστωση οδηγεί και το περιεχόμενο του λόγου που εκφώνησε στην Κωνσταντινούπολη, το έτος 357 μ.Χ., ο εθνικός ρήτορας Θεμίστιος προς τιμήν του αυτοκράτορα Κωνσταντίου. Συγκεκριμένα, ο Θεμίστιος συγχαίρει τον αυτοκράτορα για τη δημιουργία στη βυζαντινή πρωτεύουσα ενός μεγάλου κέντρου αντιγραφής των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, το οποίο συνέβαλε στη διάσωση χιλιάδων αρχαίων κειμένων από τη φθορά του χρόνου³.

Ασφαλώς, το θρησκευτικό κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κατά το α' μισό του 4^{ου} αιώνα και το οποίο μέχρι και τα τέλη του ίδιου αιώνα είχε πλέον παγιωθεί σε ολόκληρη σχεδόν την Αυτοκρατορία δεν υπήρξε ιδιαίτερα ευνοϊκό για την περαιτέρω επιβίωση της ειδωλολατρικής παιδείας και του ειδωλολατρικού, κατ' επέκταση, ελληνισμού. Είναι αλήθεια ότι μία μεγάλη μερίδα χριστιανών συγγραφέων και απολογητών αυτής της περιόδου αμφισβητεί, για δικούς της, υποκειμενικούς, λόγους, την παιδαγωγική αξία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και απορρίπτει ως επιβλαβή και επιζήμια για τη διαπαιδαγώγηση των νέων τη διδασκαλία αυτών των κειμένων. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, για παράδειγμα, στο *Υπόμνημα εις την προς Εφεσίους Επιστολήν*⁴, θεωρεί ότι η μελέτη των αρχαίων συγγραμμάτων είναι δυνατόν να οδηγήσει τους νέους ανθρώπους στην υιοθέτηση λανθασμένων και επικίνδυνων για τη ζωή τους προτύπων («Πολλή γὰρ ἡ ἄνοια ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ· τῇ δὲ ἀνοίᾳ προσθήκη γίνεται καὶ τὰ παρὰ τῶν ἕξωθεν λόγων, ὅταν μάθωσιν ἐκεῖ τοὺς παρ' αὐτοῖς θαυματομένους

² Α. Λούβη - Κίζη, «Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία* 25, 1987, σ. 27.

³ Αποσπάσματα από το συγκεκριμένο λόγο του Θεμίστιου παρατίθενται κατωτέρω, σ. 126-128.

⁴ Ιωάννης, Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εις την προς Εφεσίους επιστολήν*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 62, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1858-1860, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1980, στήλ. 9-176.

ἥρωας, παθῶν δούλους ὄντας καὶ δειλοὺς πρὸς θάνατον»⁵). Παρόμοιες εἶναι οἱ θέσεις που εκφράζει καὶ ο τελευταῖος, ἴσως, ἀπὸ τοὺς μεγάλους εκπροσώπους τῆς Σχολῆς τῆς Αντιόχειας καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς γνωστότερους θεολόγους τοῦ 5^{ου} αἰῶνα, Θεοδώρητος Κύρρου, στο σύγγραμμά του, το ὁποῖο φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Ελληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων*⁶. Ο Θεοδώρητος, ἀριστος μελετητὴς τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, κάνει στο συγκεκριμένο ἔργο δεκάδες ἀναφορὲς σε ἐθνικοὺς συγγραφεῖς, προκειμένου νὰ τεκμηριώσῃ τις κατὰ τῶν «Ἑλλήνων» θέσεις του. Το γεγονός αὐτὸ προσδίδει στο ἔργο ἰδιαίτερη λογοτεχνικὴ ἀξία, καθὼς παρατίθενται ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπὸ σπάνια κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων, τα ὁποῖα σε διαφορετικὴ περίπτωσι δὲν θὰ εἶχαν διασωθεῖ ἕως σήμερα. Συγκρίνοντας τις ἀντιλήψεις τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων με τις διδασχὲς τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ο Θεοδώρητος ἀναφέρει συμπερασματικὰ ὅτι οἱ πρῶτες εἶναι καταδικασμένες νὰ γνωρίσουν τὴ λήθη, ἐνῶ οἱ δεύτερες πρόκειται νὰ ἀνθοφορήσουν καὶ νὰ ἐξαπλωθοῦν σε ὅλες τις πόλεις καὶ τα χωριά, καθὼς εκφράζουν, ὅπως υποστηρίζει, τὴν ἀληθινὴ γνώση («...καὶ ἐπέδειξα, τίνα μὲν περὶ Θεοῦ καὶ ὕλης καὶ κτίσεως, καὶ μέντοι καὶ ἀρετῆς καὶ κακίας τοῖς τῶν Ἑλλήνων ἔδοξε φιλοσόφοις, καὶ τίνα ἡμᾶς οἱ θεῖοι ἐξεπαίδευσαν λόγοι, καὶ ὡς ἔσβησται μὲν τὰ ἐκείνων ἅπαντα καὶ παραδέδοται τῷ ζόφῳ τῆς λήθης, ἀνθεῖ δὲ ταῦτα καὶ τέθηλε καὶ πολλὰς ἔχει καθ' ἑκάστην καὶ πόλιν καὶ χώραν ἀκροατῶν μυριάδας καὶ

⁵ Αὐτόθι, Ομιλία ΚΑ', στήλ. 150.

⁶ Θεοδώρητος Κύρρου, *Ελληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων ἢ εὐαγγελικῆς ἀληθείας ἐξ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπίγνωσις*, ἐκδ. καὶ μτφ. P. Cavinet, 2 τόμ., *Sources chrétiennes* 57, Παρίσι 1958.

διδασκάλους, τὴν μὲν Πλατωνικὴν εὐέπειαν οὐκ ἔχοντας, τὴν δὲ τῆς ἀληθείας ἰατρειάν προσφέροντας»⁷).

Θα ἴταν, ωστόσο, λάθος να πιστέψουμε ὅτι το σύνολο των χριστιανῶν συγγραφέων αὐτῆς τῆς περιόδου στράφηκε ἐναντίον τῆς κοσμικῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας. Εἶναι γνωστό το παράδειγμα των τριῶν Πατέρων τῆς Καππαδοκίας, οἱ οἱποῖοι ἔλαβαν κλασικὴ παιδεία στα μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς εποχῆς τους και ἔδωσαν φιλοσοφικὴ διάσταση στη νέα χριστιανικὴ πίστη⁸. Στα κείμενά τους δεν παραλείπουν να τονίζουν τὴν παιδευτικὴ ἀξία των ἔργων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ διδακτικὴ ἀξιοποίησή τους ἀπὸ τους διδάσκοντες εἶναι δυνατόν, ὑπὸ συγκεκριμένες προϋποθέσεις, να συμβάλλει στην πνευματικὴ και ἠθικὴ καλλιέργεια των νέων ἀνθρώπων. Στην πραγματεία του *Προς τους νέους, ὅπως ἀν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*⁹, ὁ Μέγας Βασίλειος ἀναγνωρίζει τὴ συμβολὴ τῆς «θύραθεν» μαθήσεως στην ἀρτιότερη ἐκπαίδευση των νέων («οὐκ ἄχαρὶ γε μὴν οὐδὲ τὴν θύραθεν σοφίαν περιβεβλήσθαι, οἷόν τινα φύλλα σκέπην τε τῶ καρπῶ καὶ ὄψιν οὐκ ἄωρον παρεχόμενα»¹⁰), καθὼς θεωρεῖ ὅτι και σε αὐτὰ τα κείμενα μπορεῖ κανεὶς να ἐντοπίσει «σκιαγραφίαν τινὰ τῆς

⁷ Αυτόθι, τόμ. II, XII, 95, σ. 446. Πβ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για τὴν ἐκπαίδευση και τὴν παιδεία στο Βυζάντιο ἀπὸ τις ἀρχές ως τον 10ο αἰώνα*, ὁ.π., σ. 47-48.

⁸ Βλ. και ἀνωτέρω, σ. 28-29.

⁹ Μέγας Βασίλειος, *Προς τους νέους, ὅπως ἀν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* (κείμενο και μετάφραση), στο: Μ. Στασινόπουλος, *Μορφές ἀπὸ τον 4^ο αἰ. μ.Χ. Ἱστορικὴ εἰσαγωγή στον «Λόγο προς τους Νέους» του Μεγάλου Βασιλείου*, Βιβλιοθήκη Σχολῆς Μωραΐτη, Ψυχικό 1972, σ. 228-274. Το ζήτημα τῆς ἀγωγῆς των νέων, των ἐνδοοικογενειακῶν σχέσεων, των σχέσεων μεταξύ αὐτῶν και των δασκάλων τους καθὼς και τῆς ὀρθῆς ἐπιλογῆς προτύπων ζωῆς εἶχε θίξει λίγους αἰῶνες πριν ὁ Πλούταρχος στο σύγγραμμά του *Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς*, ἓνα ἔργο που ἀναμφίβολα ἀσκήσε βαθιὰ ἐπίδραση στους φιλοσόφους και λογίους τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καθὼς και στους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας και ἰδίως στο Μεγάλο Βασίλειο [Πβ. Πλούταρχος, *Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς*, στο: Πλούταρχος, *Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς, Παραμυθητικὸς προς Ἀπολλώνιον, Παραμυθητικὸς προς τὴν εαυτοῦ γυναῖκα* (εἰσαγωγή, μτφ., σχόλια: Γ. Ράπτης), ἐκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 55-188].

¹⁰ Μέγας Βασίλειος, *Προς τους νέους, ὅπως ἀν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, ὁ.π., Γ', 8-11, σ. 236. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς*, τόμ. Α': *Μνημεῖα του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ὁ.π., σ. 40.

ἀρετῆς»¹¹. Αφορμώμενος από την τελευταία φράση του Μ. Βασιλείου, ο διαπρεπής Γάλλος ιστορικός P. Lemerle, στο σύγγραμμά του *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, αμφισβητεί έντονα την άποψη ότι ο Βασίλειος συνέγραψε τη συγκεκριμένη πραγματεία, με σκοπό να προωθήσει τη διδασκαλία των ελληνικών γραμμάτων στην εκπαίδευση. Αντίθετα, ο Γάλλος ιστορικός θεωρεί ότι η συγκεκριμένη φράση περί «σκιαγραφίας τῆς ἀρετῆς», η οποία ενυπάρχει στα αρχαία συγγράμματα, χρησιμοποιείται απαξιωτικά από το Βασίλειο, προκειμένου ο τελευταίος να αναδείξει την αληθινή μορφή της αρετής, η οποία, όπως υπονοείται από τον ίδιο, υπάρχει μόνον στη χριστιανική διδασκαλία¹². Η αναμενόμενη, ωστόσο, προβολή της ανωτερότητας των χριστιανικών έναντι των ελληνικών γραμμάτων από το Μ. Βασίλειο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως απόρριψη της αρχαίας ελληνικής σκέψης στο σύνολό της. Αντίθετα, σε άλλα σημεία του έργου του, ο Μ. Βασίλειος προβάλλει, με συγκεκριμένες αναφορές και παραδείγματα, την παιδευτική αξία ενός σημαντικού αριθμού έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Κατά συνέπεια, η άποψη του Lemerle κρίνεται μάλλον υπερβολική.

Οποσδήποτε, ο Μ. Βασίλειος, όπως και άλλοι Πατέρες της Εκκλησίας, δεν υιοθετεί άκριτα το σύνολο των έργων της κλασικής αρχαιότητας. Αντίθετα, υποστηρίζει την αυστηρή επιλογή μόνο εκείνων των κειμένων που, κατά τη γνώμη του, είναι δυνατόν να συμβάλλουν στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων ανθρώπων, απορρίπτοντας όσα ενδέχεται να αποβούν επιβλαβή και επιζήμια για τους ίδιους («ἀλλ' ὅσον ἐστὶ χρήσιμον αὐτῶν δεχομένους, εἰδέναι τί χρή καὶ παριδεῖν»¹³). Εμπλουτίζοντας περίτεχνα το λόγο του με παραστάσεις και

¹¹ Μέγας Βασίλειος, *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, ό.π., Γ', 2, σ. 268.

¹² P. Lemerle, ό.π., σ. 47.

¹³ Μέγας Βασίλειος, *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, ό.π., Α', 25-26, σ. 230.

παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, επιχειρεί να υποδείξει στους νεαρούς μαθητές την ορθή χρήση των αρχαίων κειμένων. Τους καλεί, λοιπόν, να αντιμετωπίζουν κριτικά την αρχαία σκέψη και να έχουν, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, ως υπόδειγμα στη μελέτη τους την περίπτωση των μελισσών, οι οποίες επιλέγουν από τα άνθη μόνο ό,τι τους είναι πραγματικά ωφέλιμο («Ἐκεῖναί τε γὰρ -ενν. οι μέλισσες- οὔτε ἅπανσι τοῖς ἄνθεσι παραπλησίως ἐπέρχονται, οὔτε μὴν οἷς ἂν ἐπιπτῶσιν ὅλα φέρειν ἐπιχειροῦσιν, ἀλλ' ὅσον αὐτῶν ἐπιτήδειον πρὸς τὴν ἐργασίαν λαβοῦσαι, τὸ λοιπὸν χαίρειν ἀφῆκαν»¹⁴).

Στην κατηγορία των χρήσιμων για τη διαπαιδαγώγηση των νέων φιλολογικῶν έργων, ο Βασίλειος κατατάσσει σε περίοπτη θέση την ποίηση του Ησίοδου («Ἡ τί ποτε ἄλλο διανοηθέντα τὸν Ἡσίοδον ὑπολάβωμεν ταυτὶ ποιῆσαι τὰ ἔπη ἃ πάντες ἄδουσιν, ἢ οὐχὶ προτρέποντα τοὺς νέους ἐπ' ἀρετῆν;»¹⁵) καθώς και την ποίηση του Ομήρου, την οποία δεν διστάζει να χαρακτηρίζει ως ὕμνο προς την ἀρετὴ («πᾶσα μὲν ἡ ποίησις τῷ Ὀμήρῳ ἀρετῆς ἐστὶν ἔπαινος»¹⁶). Αντίθετα, καλεῖ τους νέους να απορρίπτουν τα ἔργα των ρητόρων, αφού, όπως σημειώνει, προτρέπουν τους ανθρώπους στο ψέμα («Καὶ ῥητόρων δὲ τὴν περὶ τὸ ψεύδεσθαι τέχνην οὐ μιμησόμεθα»¹⁷) και, γενικά, να κλείνουν τα αυτιά τους σε κάθε λογοτεχνικό κείμενο, το οποίο προβάλλει λανθασμένα πρότυπα και στάσεις ζωῆς, κατὰ τον ἴδιο τρόπο που ο Οδυσσεὺς ἐκλείσει τα αυτιά του στο κάλεσμα των Σειρήνων («ὅταν δὲ ἐπὶ μοχθηροὺς ἄνδρας ἔλθωσι τῇ μιμήσει, ταῦτα δεῖ φεύγειν

¹⁴ Αυτόθι, Δ', 40-44, σ. 240-241.

¹⁵ Αυτόθι, Ε', 8-10, σ. 240.

¹⁶ Αυτόθι, Ε', 25-26, σ. 242.

¹⁷ Αυτόθι, Δ', 28-29, σ. 238.

ἐπιφρασσομένους τὰ ὦτα οὐχ ἤττον ἢ τὸν Ὀδυσσεῖα φασὶν ἐκεῖνοι τὰ τῶν Σειρήνων μέλη»¹⁸).

Εμφανώς πιο «ελληνοκεντρικές» χαρακτηρίζονται οι παιδαγωγικές απόψεις του Γρηγορίου του Θεολόγου. Ἐχοντας λάβει κλασική παιδεία στα μεγάλα παιδευτικά κέντρα της Καισάρειας, της Αλεξάνδρειας και των Αθηνών, όπου υπήρξε συμφοιτητής του Μ. Βασιλείου καθώς και του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανού, ο Γρηγόριος υποστήριξε ένθερμα τη διδακτική αξιοποίηση των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, την οποία θεωρούσε υπέρτατο μορφωτικό αγαθό και αναντικατάστατη πηγή μάθησης για τους νέους. Στον *Επιτάφιο Λόγο εις τον Μέγαν Βασίλειον*, ο ιεράρχης αναφέρει χαρακτηριστικά: «... ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ Χριστιανῶν διαπτύουσιν, ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, κακῶς εἰδότες ...»¹⁹. Ὄταν, ωστόσο, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός ἔθεσε σε εφαρμογή το γνωστό εκπαιδευτικό νόμο, με τον οποίο απαγόρευε στους χριστιανούς καθηγητές τη διδασκαλία των μαθημάτων της «θύραθεν» παιδείας²⁰, ο Γρηγόριος συνέγραψε δύο «στηλιτευτικούς» λόγους, με τους οποίους επέκρινε αυστηρά τον πρώην συμφοιτητή και φίλο του γι' αυτό τον αποκλεισμό²¹. Η άμεση αντίδραση του Γρηγορίου, όπως και άλλων χριστιανών συγγραφέων, στον εκπαιδευτικό νόμο του Ιουλιανού και η

¹⁸ Αυτόθι, Δ', 8-10, σ. 236-237.

¹⁹ Γρηγόριος, Ναζιανζηνός (Θεολόγος), *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Ἐπιτάφιος (Λόγος ΜΓ')*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 36, επιμ. ἐκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), oratio XLIII, ΙΑ', στήλ. 508 Β'. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α': *Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ὁ.π., σ. 39-40.

²⁰ Ιουλιανός, *Ἐπιστολές*, ἐκδ. – γαλλ. μτφ. – σχόλ. J. Bidez, *L'Empereur Julien, oeuvres completes*, tom. I, 2^e partie: *Lettres et Fragments*, Collection des Universites de France, Paris 1924, επιστ. 61, σ. 72-75. Βλ. και κατωτέρω, σ. 129-131, όπου αναλύονται τα κυριότερα σημεία του εκπαιδευτικού νόμου του Ιουλιανού.

²¹ Γρηγόριος, Ναζιανζηνός (Θεολόγος), *Κατὰ Ἰουλιανὸν Βασιλέως Στηλιτευτικοί*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 35, επιμ. ἐκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1857, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1982, Λόγος Δ': *Κατὰ Ἰουλιανὸν Βασιλέως Στηλιτευτικός πρῶτος*, στήλ. 531-664 και Λόγος Ε': *Κατὰ Ἰουλιανὸν Βασιλέως Στηλιτευτικός δεύτερος*, στήλ. 663-720.

επιθυμία τους να συνεχίσουν να ασκούν το διδασκαλικό τους έργο επιβεβαιώνει, σύμφωνα με την άποψη ορισμένων ερευνητών, την εκτίμηση που έτρεφαν στην ελληνική παιδεία²². Με τις παιδαγωγικές απόψεις των υπολοίπων Πατέρων ευθυγραμμίζεται, τέλος, και ο Γρηγόριος Νύσσης, αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου και θεμελιωτής, κατά πολλούς, της χριστιανικής διδασκαλίας σε φιλοσοφική βάση («... ἔστι γάρ τι καὶ τῆς ἕξω παιδείσεως πρὸς συζυγίαν ἡμῶν εἰς τεκνογονίαν ἀρετῆς οὐκ ἀπόβλητον»²³).

Εἶναι προφανές ότι, σε μία αρνητική πράγματι συγκυρία για την επιβίωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, οι πατερικές διδαχές που εκτέθηκαν ανωτέρω και ιδιαίτερα αυτές του Μ. Βασιλείου και του Γρηγορίου του Θεολόγου, συνέβαλαν στη «νομιμοποίηση» της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων στα βυζαντινά σχολεία και, κατ' επέκταση, στη διάσωσή τους από τον αφανισμό. Το κύρος των Πατέρων του Χριστιανισμού, όπως εύστοχα σημειώνει ο Θ. Δετοράκης στο δίτομο έργο του για τη *Βυζαντινή Φιλολογία*, λειτούργησε μελλοντικά ως «ισχυρός χαλινός για τους αμαθείς και φανατικούς χριστιανούς που αντιμετώπιζαν με εχθρότητα την αρχαία παιδεία»²⁴.

Οι γνώσεις μας για τη βυζαντινή εκπαίδευση είναι ελλιπείς, δεδομένου ότι δεν υπήρχε στα βυζαντινά χρόνια οργανωμένο εκπαιδευτικό σύστημα εκ μέρους της πολιτείας. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο θρησκευτικός παράγοντας διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σε

²² Γ.Ε. Τσαμπής, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, ό.π., σ. 103. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι ο Ιουλιανός απομάκρυνε τους χριστιανούς καθηγητές από τη δημόσια εκπαίδευση, επειδή δεν θεωρούσε έντιμο να διδάσκουν «δραχμῶν ὀλίγων ἕνεκα» τα αντίθετα από αυτά που πραγματικά πίστευαν. Την άποψη μάλιστα αυτή υιοθετεί και ο P. Lemerle (ό.π., σ. 60-61). Χωρίς, λοιπόν, να αμφισβητούμε την πίστη που ενδεχομένως κάποιοι από αυτούς τους καθηγητές έτρεφαν στην παιδαγωγική αξία της ελληνικής παιδείας, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι τα κίνητρα της αντίδρασής τους στον εκπαιδευτικό νόμο του Ιουλιανού ίσως να είχαν και αυτή την οικονομική παράμετρο.

²³ Γρηγόριος, Επίσκοπος Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως ἢ περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 44, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1959, στήλ. 336. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α': *Μνημεία τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 40.

²⁴ Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ φιλολογία. Τα πρόσωπα καὶ τα κείμενα*, τόμ. Α', Ηράκλειο Κρήτης 1995, σ. 255.

όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια των πρώτων βυζαντινών αιώνων. Ειδικότερα, όμως, στην κατώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα, η Εκκλησία καθόριζε κατ' αποκλειστικότητα το σκοπό της εκπαίδευσης, ο οποίος, εκτός φυσικά από τη μετάδοση στοιχειωδών γνώσεων στους μαθητές, απέβλεπε πρωτίστως στη θρησκευτική διαπαιδαγώγησή τους. Ο κύκλος της στοιχειώδους εκπαίδευσης ονομαζόταν «προπαίδεια» ή «προπαιδεία»²⁵, επειδή αποτελούσε το προπαρασκευαστικό στάδιο των μαθητών («τὰ πρῶτα μαθήματα», σύμφωνα με τη λημματογράφηση της Σούδας²⁶) για την ομαλή μετάβασή τους στη μέση εκπαίδευση.

Οι διδάσκοντες προέρχονταν συνήθως από τις τάξεις της εκκλησίας και ήταν στην πλειοψηφία τους κληρικοί και μοναχοί. Χρησιμοποιούσαν ως διδακτικά εγχειρίδια τα γνωστά εκκλησιαστικά βιβλία, κυρίως το *Ψαλτήρι* και την *Οκτώηχο*, και επέλεγαν ως χώρους διδασκαλίας τις μονές, τους νάρθηκες των εκκλησιών καθώς και άλλα οικοδομήματα που βρίσκονταν στον περιβάλλοντα χώρο των μονών και των εκκλησιών²⁷. Γι' αυτό το λόγο, τα διδασκαλεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης αποκαλούνταν συχνά και σχολεία των «Ιερών Γραμμάτων»²⁸.

Η διάρκεια του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού κύκλου δεν υπερέβαινε τα τρία και, σε ελάχιστες περιπτώσεις, τα τέσσερα έτη, με επικρατέστερο χρόνο έναρξης των μαθημάτων το έκτο ηλικιακό έτος των μαθητών²⁹. Οι διδάσκοντες έφεραν συνήθως την επωνυμία του

²⁵ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 66. Βλ., επίσης, του ιδίου, *Εκ του βίου των Βυζαντινών*, εκδ. Μ. Σ. Ζηκάκη, εν Αθήναις 1920, σ. 117. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η χρήση του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού όρου συναντάται από τον 8^ο αι. κ.ε. Πβ. Θ. Καρζής, ό.π., σ. 204 και P. Lemerle, ό.π., σ. 93-94.

²⁶ Σούδα, *Λεξικό*, Α. Adler (επιμ. έκδ.), *Suidae Lexicon*, τόμ. I-V, Λιψία 1928-1938 (ανατ. Στουτγάρδη 1971), τόμ. IV, σ. 217.

²⁷ Φ. Κουκουλές, *Εκ του βίου των Βυζαντινών*, ό.π., σ. 92, 108.

²⁸ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 48.

²⁹ Φ. Κουκουλές, *Εκ του βίου των Βυζαντινών*, ό.π., σ. 96.

«γραμματιστή»³⁰, του «στοιχευτή», ή του «στοιχεατή»³¹, επειδή ήταν επιφορτισμένοι με τη διδασκαλία των πρώτων στοιχείων ανάγνωσης και γραφής. Το πρόγραμμα των μαθημάτων περιελάμβανε, αρχικά, τη διδασκαλία των γραμμάτων του αλφαβήτου. Ο μαθητής, αφού πρώτα εξοικειωνόταν με το σχήμα και την απαγγελία κάθε στοιχείου, στη συνέχεια εκπαιδευόταν στο συλλαβισμό των λέξεων και, τέλος, στη συνεχή ανάγνωση. Ο δάσκαλος αξιολογούσε, παράλληλα, μέσω της υποβολής κατάλληλων ερωτήσεων, το βαθμό κατανόησης των λέξεων του κειμένου (ικανότητα του «ερμηνεύειν»). Μετά την ολοκλήρωση της ανάγνωσης, ακολουθούσε το στάδιο εκμάθησης της γραφής, κατά το οποίο κάθε μαθητής έπρεπε να αντιγράψει στο πινακίδιον, έναν ξύλινο πίνακα σε σχήμα ορθογωνίου, με ευδιάκριτους χαρακτήρες, τις αντίστοιχες λέξεις ή φράσεις που του είχε υποδείξει ο δάσκαλος. Η διδασκαλία στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης περιελάμβανε επίσης την εκμάθηση στοιχειωδών κανόνων γραμματικής και συντακτικού³², αριθμητικής³³, αρχαίας ιστορίας και μυθολογίας, γεωγραφίας, ωδικής³⁴, τεχνικών καθώς και θρησκευτικών. Αίσθηση προκαλεί, εξάλλου, το γεγονός ότι από το πρόγραμμα των μαθημάτων

³⁰ Σούδα, ό.π., τόμ. Ι, σ. 538 («Γ ρ α μ μ α τ ι σ τ ή ς : ό τ α π ρ ώ τ α σ τ ο ι χ ε ι α δ ι δ ά σ κ ω ν »).

³¹ Για τη χρήση των συγκεκριμένων όρων, βλ., επίσης, Τ.Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμ. Α', β' ανατ., εκδ. Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 2008 (α' εκδ. Αθήνα 1936), σ. XLVIII, Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 57 και Θ. Καρζής, ό.π., σ. 195.

³² Ο Στήβεν Ράνσιμαν εκτιμά ότι το πρώτο πράγμα που διδασκόταν ένα παιδί, όταν γινόταν έξι χρονών, ήταν η γραμματική [Σ. Ράνσιμαν, *Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφ. Δ. Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας - Ερμείας, Αθήνα 1969 (α' έκδ. 1933), σ. 251]. Ο Φ. Κουκουλές θεωρεί λανθασμένη την εκτίμηση του Ράνσιμαν, υποστηρίζοντας ότι η διδασκαλία της γραμματικής γινόταν σε μεταγενέστερη ηλικία (Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., υποσημ. 8, σ. 61). Δεν πρόκειται, ωστόσο, περί ουσιαστικής διάστασης απόψεων μεταξύ των δύο ιστορικών. Ο Ράνσιμαν διευρύνει την έννοια της γραμματικής, εντάσσοντας σε αυτήν και το στάδιο εκμάθησης της ανάγνωσης και της γραφής, το οποίο πράγματι ξεκινούσε από την ηλικία των έξι ετών. Πβ. Σούδα, ό.π., τόμ. Ι, σ. 538, όπου η «γραμματική» λημματογραφείται ως η «έπιστήμη τού άναγινώσκειν και γράφειν».

³³ Οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν την αριθμητική ως μάθημα του «ψηφίζειν» και τους διδάσκοντες του συγκεκριμένου γνωστικού αντικείμενου ως «ψηφιστές» (βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 58-61).

³⁴ Εννοείται ότι, στο πλαίσιο του μαθήματος της ωδικής, οι νεαροί μαθητές έψελναν αποκλειστικά χριστιανικές ωδές, τις οποίες αποστήθιζαν από το Ψαλτήρι, που, όπως είδαμε, χρησίμευε ταυτόχρονα και ως αναγνωστικό εγχειρίδιο (Αυτόθι, σ. 62-64). Βλ., επίσης, Θ. Καρζής, ό.π., σ. 196.

της στοιχειώδους εκπαίδευσης απουσίαζε παντελώς το μάθημα της γυμναστικής, καθώς στους εκκλησιαστικούς κύκλους εκείνης της εποχής κυριαρχούσε η αντίληψη ότι η συστηματική ενασχόληση των ανθρώπων με το σώμα τους στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν φυσικό κάλλος, θα εξασθένιζε την αγώνα για την ανύψωση της ψυχής τους³⁵. Η απουσία της σωματικής άσκησης από το σχολικό πρόγραμμα συνιστά, ασφαλώς, μια ουσιώδη διαφοροποίηση του βυζαντινού εκπαιδευτικού συστήματος από το αντίστοιχο αρχαιοελληνικό.

Τα μαθήματα διεξάγονταν σε καθημερινή βάση, εκτός από τις ημέρες των Κυριακών και των μεγάλων θρησκευτικών εορτών. Διαρκούσαν, περίπου, από την ανατολή έως τη δύση του ήλιου, ενώ, ανά τακτά χρονικά διαστήματα, προβλέπονταν διαλείμματα, με μεγαλύτερης διάρκειας εκείνο των μεσημβρινών ωρών³⁶. Κατά την άφιξή τους στο σχολείο, οι μαθητές έπρεπε να φέρουν μαζί τους το *μάρσιπον*, δηλαδή την τσάντα, μέσα στην οποία τοποθετούσαν τα διάφορα σχολικά είδη. Τα κυριότερα από αυτά ήταν το *πινακίδιον*, το *αβάκιον* και το *γραφείον*. Το *πινακίδιον* ήταν ένας ξύλινος πίνακας σε σχήμα ορθογωνίου, γνωστός ήδη από την αρχαία εποχή, ο οποίος ήταν αλειμμένος με κερί και πάνω στον οποίο οι μαθητές σχημάτιζαν, με τη βοήθεια ενός αιχμηρού αντικειμένου που λεγόταν *γραφείον*, ή αργότερα με μελάνι, τα γράμματα και τις λέξεις. Το *αβάκιον* ήταν ένα είδος ξύλινης σανίδας, πάνω στην οποία έριχναν άμμο, προκειμένου με τη βοήθεια του δαχτύλου τους να κάνουν τις αριθμητικές πράξεις. Όταν, από τον 5^ο αιώνα και μετά, άρχισε να γενικεύεται η χρήση των παπύρων, στα σχολικά είδη των μαθητών

³⁵ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 65-66. Πβ. του ιδίου, *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά, εναίσιμος διατριβή βραβευθείσα εν τω Ραλλείω φιλολογικό διαγωνισμώ*, εκδ. Π.Α. Πετράκου, εν Αθήναις 1907, σ. 32-33, όπου καταγράφονται οι αντιλήψεις του Μεγάλου Βασιλείου σχετικά με τη σωματική άσκηση των νέων.

³⁶ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 73-75.

προστέθηκε ο *κάλαμος*, το *καλαμάριον* (θήκη για τους καλάμους) και το δοχείο για το *μελάνιν*³⁷.

Στην πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης, ήδη από την εποχή της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, παρατηρείται η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας, γνωστής κυρίως σε εμάς από την εφαρμογή της κατά τη διάρκεια των μεταεπαναστατικών χρόνων. Στο πλαίσιο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, ένας από τους καλύτερους και πιο μεγάλους μαθητές, ο επονομαζόμενος «πρόσχολος» ή «πρωτόσχολος», επιλεγόταν από το διδάσκοντα, προκειμένου να αναλάβει την εκπαίδευση μικρότερης ηλικίας μαθητών, βοηθώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το διδάσκοντα στην άσκηση του επαγγέλματός του³⁸. Στους μαθητές που επεδείκνυαν ξεχωριστό ζήλο για μάθηση, εκτός από την παραπάνω τιμητική διάκριση, επιφυλάσσονταν και άλλου είδους έπαινοι και διακρίσεις. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι στο βυζαντινό σχολείο και, ειδικότερα, στο σχολείο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, η επιβράβευση των θετικών ενεργειών ενός μαθητή ήταν εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο, σε σύγκριση με την επιβολή ποινών και τιμωριών, κάθε φορά που αυτός δεν ανταποκρινόταν με συνέπεια στις σχολικές του υποχρεώσεις ή εμφάνιζε παραβατική συμπεριφορά. Το εύρος των σχολικών ποινών που συνήθως επέβαλλαν οι διδάσκοντες ξεκινούσε από την υποβολή του μαθητή σε καταναγκαστική νηστεία ή την αποβολή του από το σχολείο και έφτανε, ανάλογα με τη σοβαρότητα του πειθαρχικού παραπτώματος στο οποίο είχε περιπέσει, έως τον ξυλοδαρμό του με τη χρήση χάρακα, ράβδου, μαστιγίου ή μάντα καθώς και τη δημόσια διαπόμπευσή του. Στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία έχουν αναφερθεί περιστατικά εμπτυσμού του απείθαρχου μαθητή από

³⁷ Αυτόθι, σ. 75-79. Βλ., επίσης, Θ. Καρζής, *ό.π.*, σ. 195-196.

³⁸ *Corpus Glossariorum Latinorum*, επιμ. G. Loewe – G. Goetz, τόμοι 7, εκδ. B.G. Teubner, Λιψία, ανατ. A.M. Hakker, Άμστερνταμ 1965, τόμ. 3: «Hermeneumata Monacensia», σ. 24 («prostocholos»), σ. 198. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Εκ του βίου των Βυζαντινών*, *ό.π.*, σ. 109.

τους συμμαθητές τους («Πάντες οί μαθηταὶ συνέλθετε ἐνθάδε, ὅπως τοῦ ἀνοήτου καὶ ἀμελοῦς τῆ κεφαλῆ ἔμπτύσητε...»³⁹) καθώς και επάλειψης του προσώπου του με μελάνι, ή ανάρτησης τμήματος κεφαλιού όνου στο λαιμό του. Υπάρχουν, επίσης, καταγεγραμμένα περιστατικά ξυλοδαρμών, τα οποία είχαν προκαλέσει βαριές σωματικές κακώσεις στους μαθητές και, σε ακραίες περιπτώσεις, είχαν επιφέρει ακόμη και το θάνατο. Στις περιπτώσεις αυτές, η υπάρχουσα νομοθεσία έδινε φυσικά στους γονείς το δικαίωμα να προσφύγουν στη δικαιοσύνη και να καταγγείλουν το δάσκαλο, ωστόσο οι ποινές που συνήθως επιβάλλονταν σε αυτόν ήταν επεικειές, καθώς τόσο οι σχετικοί νόμοι του κράτους, όσο και οι ιεροί κανόνες της Εκκλησίας, θεωρούσαν πάντα ως δεδομένο ότι ο φόνος που είχε διαπραχθεί από το δάσκαλο ήταν ακούσιος⁴⁰.

Είναι γεγονός ότι πολλές από τις ανωτέρω ποινές και ιδίως όσες σχετίζονται με την άσκηση ψυχοσωματικής βίας δεν εμφανίστηκαν για πρώτη φορά κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά προϋπήρχαν από την αρχαία εποχή. Η γενίκευση, ωστόσο, της επιβολής τέτοιου είδους ποινών κατά την εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί, αναμφίβολα, γνώρισμα της βυζαντινής περιόδου. Την επιβολή, άλλωστε, αυστηρών ποινών για τον παραδειγματισμό των «κακοσκόπων» μαθητών συνιστούσαν όλοι οι Χριστιανοί παιδαγωγοί της εποχής. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος θεωρούσε ότι η χρήση της τιμωρίας μπορούσε να λειτουργήσει αποτρεπτικά σε ενδεχόμενη επανάληψη της ίδιας παραβατικής συμπεριφοράς από το μαθητή («...ἐν αἰσθήσει γοῦν διαμεῖναι τῆς παιδαγωγίας, καὶ φεύγειν δευτέραν ἐκ δευτέρας κακίας μάστιγα»⁴¹). Παρόμοια είναι η άποψη που

³⁹ Τ.Ε. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. CXX.

⁴⁰ Σχετικά με τα είδη των σχολικών ποινών και την πρωτοφανή αυστηρότητά τους κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 96-105 και Θ. Καρζής, ό.π., σ. 199-201.

⁴¹ Γρηγόριος, Ναζιανζηνός (Θεολόγος), *Κατά Ιουλιανού Βασιλέως Σηλητευτικοί*, ό.π., Λόγος Ε': *Κατά Ιουλιανού Βασιλέως Σηλητευτικός δεύτερος*, στήλ. 708.

εξέφραζε και ο Μ. Βασίλειος: «καὶ ὁ αὐτὸς λόγος πρὸ μὲν τῶν πληγῶν οὐκ ἠκούετο, μετὰ δὲ τὰς ἐκ τῶν μαστίγων ὀδύνας, ὡς ἄρτι τῶν ὠτων διανοιγέντων, καὶ παρεδέχθη τῇ ἀκοῇ, καὶ διεφυλάχθη τῇ μνήμῃ»⁴².

Οἱ ἀνωτέρω ἐπισημάνσεις εἶναι ἀρκετές γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ λέξις «παιδεύω», ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνουν ἀρκετοὶ μελετητές τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἀπώλεσε σταδιακὰ τὴν ἀρχικὴν τῆς σημασίαν καὶ ἀπέκτησε κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μεσαίωνα ἕννοιαν συνώνυμην μετὰ αὐτῆν τοῦ βασιανίζω καὶ τυραννῶ⁴³. Ἡ ἐκπτώσις τῆς συγκεκριμένης λέξεως καταδεικνύει μετὰ τὸν πλέον κατηγορηματικὸν τρόπον τὴν αὐστηρότητα τοῦ καθεστώτος κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖον λειτουργοῦσε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴν τὸ βυζαντινὸν σχολεῖον καὶ, κυρίως, τὸ σχολεῖον τῶν «Ἱερῶν Γραμμάτων».

Ὁ δάσκαλος, ἀντίστοιχα, ὀφείλει κατὰ τὴν ἀσκῆσιν τοῦ διδασκαλικοῦ τοῦ ἔργου νὰ ἔχει ἐπάρκειαν γνώσεων καὶ, παράλληλα, νὰ ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς μικροὺς μαθητὰς ὑπόδειγμα ἠθους καὶ ἀρετῆς. Γιὰ νὰ συνδυάζει αὐτὰς τὶς δύο προϋποθέσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ εἶναι νεαρῆς ἡλικίας, προκειμένου νὰ διαθέτῃ κύρος καὶ νὰ ἐμπνέει σεβασμὸν τοῖς μαθητὰς τοῦ, ἀν καὶ, ὅπως παραδέχεται ὁ Μ. Βασίλειος, ἡ ἡλικιακὴ ὠριμότης δὲν ἀποτελεῖ πάντα ἀπόδειξιν τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρα⁴⁴. Ταυτόχρονα, ὁ δάσκαλος θὰ ἔπρεπε, σύμφωνα μετὰ τὴν χριστιανικὴν παιδαγωγικὴν, νὰ εἶναι φιλόπτωχος, ἀόργητος, ἀμνησικακὸς καὶ φιλόστοργος⁴⁵. Εἶναι, ὠστόσο, ἀπορίας ἀξίον πῶς ἐπιτύγχανε ὁ δάσκαλος τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων νὰ διαθέτῃ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ

⁴² Μέγας Βασίλειος, *Ὁμιλία Β'*, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 31, ἐπιμ. ἐκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1857, ἀνατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1984, στήλ. 396.

⁴³ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α': *Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ὁ.π., σ. 104-105 καὶ Θ. Καρζής, ὁ.π., σ. 201.

⁴⁴ Φ. Κουκουλές, *Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαί*, ὁ.π., σ. 10.

⁴⁵ Αὐτόθι, σ. 10. Βλ., ἐπίσης, τοῦ ἰδίου, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Α': *Μνημεῖα τοῦ λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ὁ.π., σ. 79-84.

και, ταυτόχρονα, να υποβάλλει τους απείθαρχους μαθητές του σε τόσο σκληρά βασανιστήρια.

Οι δάσκαλοι, τέλος, της στοιχειώδους εκπαίδευσης δεν μισθοδοτούνταν από το κράτος, όπως οι συνάδελφοί τους της μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης, αλλά συντηρούνταν από τις οικογένειες των μαθητών. Ανάλογα, λοιπόν, με την εκάστοτε οικονομική δυνατότητα των γονέων, οι δάσκαλοι λάμβαναν σε τακτά χρονικά διαστήματα διάφορα φιλοδωρήματα, τα λεγόμενα «τυχηρά». Επρόκειτο, συνήθως, για τρόφιμα, δώρα, ή μικρής αξίας χρηματικά ποσά, τα οποία προσέφεραν στους δασκάλους τους οι μαθητές στην αρχή της εβδομάδας, ή με την ευκαιρία κάποιας σημαντικής εορτής, ή ακόμα και κατά την ολοκλήρωση της μελέτης μιας διδακτικής ενότητας ή ενός συγγράμματος από το μαθητή⁴⁶. Ωστόσο, οι αμοιβές αυτές ήταν εξαιρετικά πενιχρές και δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να συγκριθούν με τις αποδοχές των διδασκάλων της δευτεροβάθμιας και, κυρίως, της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των οποίων τα εισοδήματα καταβάλλονταν από το δημόσιο ταμείο του κράτους και ενισχύονταν σημαντικά από τις φοροαπαλλαγές καθώς και την καταβολή έκτακτων επιδομάτων, που συνήθως σχετίζονταν με απονομές τίτλων, αξιωματών και λοιπών τιμητικών διακρίσεων σε αυτούς.

Μετά την ολοκλήρωση του κύκλου της στοιχειώδους εκπαίδευσης, ο μαθητής συνέχιζε για τα επόμενα τρία ή τέσσερα έτη τη φοίτησή του στη Σχολή του Γραμματικού, όπου παρακολουθούσε τον κύκλο των μαθημάτων της «εγκυκλίου παιδείσεως». Η δεύτερη αυτή βαθμίδα της εκπαίδευσης, η οποία αρχικά λειτουργούσε με τη μέριμνα των κατά τόπους δημοτικών αρχών και, αργότερα, με την αποκλειστική ευθύνη της πολιτείας, αποσκοπούσε στη γενική εκπαίδευση των νέων που προορίζονταν στο μέλλον να εργαστούν ως μεσαία και ανώτερα στελέχη

⁴⁶ Τ.Ε. Ευαγγελίδης, ό.π., τόμ. Α', σ. XLIX.

του κρατικού μηχανισμού. Ταυτόχρονα, αποτελούσε το προπαρασκευαστικό στάδιο για εκείνους που επιθυμούσαν την είσοδό τους στην ανώτατη εκπαίδευση. Για το λόγο αυτό, τα ιδρύματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν είχαν τον αυστηρό θρησκευτικό προσανατολισμό των αντίστοιχων σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Αντίθετα, προωθούσαν αποκλειστικά τη διδασκαλία των κοσμικών επιστημών, τις οποίες οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της εποχής, όπως είδαμε ανωτέρω, συνήθιζαν να αποκαλούν «θύραθεν σοφία» και «έξωθεν παιδευσιν»⁴⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι, κατά τη μακρά διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας, η χρήση των εκπαιδευτικών όρων παρουσιάζει ελαστικότητα και κατά καιρούς παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη σημασία τους. Τη συγκεκριμένη διαπίστωση κάνει στο άρθρο της για τη βυζαντινή εκπαίδευση η G. Buckler, σημειώνοντας ότι το επίθετο «εγκύκλιος» με την πάροδο των χρόνων έπαθε συστολή της σημασίας του και κατέληξε να υποδηλώνει τη στοιχειώδη εκπαίδευση⁴⁸. Αυτός είναι ο λόγος που ο Μιχαήλ Ψελλός, τον 11^ο αιώνα, ταυτίζει την εγκύκλιο παιδεία με την κατώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα («... καὶ τὴν ἐγκύκλιον πρῶτα παιδείαν μεμαθηκώς, πρὸς δὲ καὶ τῆς γραμματικῆς τέχνης εἰς ἄκρον ἔληλυθώς, οὕτω δὴ τῶν μειζόνων μαθημάτων ἀντιλαμβάνεται»⁴⁹). Ωστόσο, μόλις έναν αιώνα αργότερα, ο Ιωάννης Ζωναράς, στο σχετικό λήμμα για την «εγκύκλιο παιδευσιν», το οποίο βρίσκεται καταχωρημένο στον πρώτο

⁴⁷ Μέγας Βασίλειος, *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων*, ό.π., Γ', 9, σ. 236. Γρηγόριος, Ναζιανζηνός (Θεολόγος), *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, Ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Ἐπιτάφιος (Λόγος ΜΓ')*, ό.π., oratio XLIII, ΙΑ', στήλ. 508 Β' - 509 Α'. Γρηγόριος, Ἐπίσκοπος Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μουσέως ἢ περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος*, ό.π., στήλ. 329, 336.

⁴⁸ G. Buckler, «Ἡ βυζαντινὴ εκπαίδευση» στο: N.H Baynes - H.St.L.B. Moss (επιμ. έκδ), *Βυζάντιο. Εἰσαγωγή στο Βυζαντινὸ Πολιτισμὸ*, μτφ Δ. Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, 8^η έκδ., Αθήνα 2004, σ. 296.

⁴⁹ Μιχ. Ψελλός, *Εγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Ευχαΐτων καὶ πρωτοσύγκελλον*, στο: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Ε': *Μιχαήλ Ψελλοῦ ἱστορικὸί λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα*, τύποις τοῦ Φοίνικος, Βενετία 1876, σ. 147. Πβ. G. Buckler, ό.π., σ. 296.

τόμο του *Λεξικού* του⁵⁰, επανασυνδέει την έννοια αυτή με τη διδασκαλία των μαθημάτων της «θύραθεν» παιδείας, δίδοντας την ακόλουθη ερμηνεία: «Ἐγκύκλιος· ἡ γραμματική· ἡ ποιητική· ἡ ῥητορική· ἡ φιλοσοφία· ἡ μαθηματική· καὶ ἀπλῶς πᾶσα τέχνη καὶ ἐπιστήμη, διὰ τὸ περιῖέναι ταῦτα τοὺς σοφοὺς ὡς διὰ τινος κύκλου»⁵¹.

Το πρόγραμμα της εγκυκλίου εκπαίδευσης ήταν διαρθρωμένο σε δύο βασικούς κύκλους μαθημάτων, το φιλολογικό και τον επιστημονικό. Ο πρώτος περιελάμβανε τη διδασκαλία της γραμματικής, της ρητορικής και της φιλοσοφίας, ενώ ο δεύτερος επιμεριζόταν στη διδασκαλία των τεσσάρων κλάδων της μαθηματικής «τετρακτύος», δηλαδή της αριθμητικής, της μουσικής, της γεωμετρίας και της αστρονομίας⁵². Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η διδασκαλία των μαθημάτων της μαθηματικής «τετρακτύος» αποτελούσε ταυτόχρονα μέρος της διδασκαλίας του μαθήματος της φιλοσοφίας.

Η διδασκαλία της γραμματικής, ειδικότερα, αποσκοπούσε στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Οι μαθητές, κάνοντας χρήση των εκάστοτε γραμματικών εγχειριδίων, όπως, για παράδειγμα, του Διονυσίου του Θρακός, του Ηρωδιανού, του Ιωάννη Φιλόπονου, του Γεωργίου Χοιροβοσκίου και άλλων, ασκούσαν στην ορθογραφία, την κλίση, τη σύνταξη και την ετυμολογία των λέξεων⁵³. Στη συνέχεια, εισέρχονταν στη μελέτη ποιητικών και πεζών κειμένων της αρχαίας

⁵⁰ Ιωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, επιμ. έκδ. I.A.H. Tittmann, *Iohannis Zonarae, Lexicon*, 2 τόμ., Λειψία 1808, ανατ. Άμστερνταμ 1967. Σημειώνεται ότι ορισμένοι βυζαντινολόγοι έχουν κατά καιρούς αμφισβητήσει την πατρότητα του Ζωναρά ως προς τη συγγραφή του συγκεκριμένου λεξικού. Ωστόσο, τα κοινά γλωσσικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται μεταξύ αυτού και των υπολοίπων έργων του Ζωναρά συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι αυτός, τελικά, υπήρξε ο δημιουργός του *Λεξικού* (βλ., Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, απόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, *Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών*, τόμ. Α', εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1995, σ. 29-31).

⁵¹ Ιωάννης Ζωναράς, *Λεξικόν*, ό.π., τόμ. Α', σ. 600. Πβ. F. Fuchs, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im mittelalter», ό.π., σ. 43.

⁵² P. Lemerle, ό.π., σ. 94-95. Σχετικά με τη διδακτέα ύλη των μαθημάτων της «τετρακτύος», βλ. Γ.Ξ. Τσαμπής, ό.π., σ. 269-298.

⁵³ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 108-109 και Γ.Ξ. Τσαμπής, ό.π., σ. 222-230.

ελληνικής γραμματείας, των οποίων η παιδαγωγική αξία, όπως σημειώθηκε ανωτέρω, είχε αναγνωριστεί ακόμα και από χριστιανούς παιδαγωγούς αυτής της περιόδου. Από τον ποιητικό κύκλο επιλέγονταν έργα του Ομήρου, του Ησίοδου, του Πινδάρου, των τριών μεγάλων τραγικών (Αισχύλου, Ευριπίδη και Σοφοκλή), του Αριστοφάνη, καθώς και μεταγενέστερων χριστιανών ποιητών, ενώ από τον κύκλο των πεζών συγγραφέων προτιμούνταν κυρίως τα έργα του Ηροδότου, του Θουκυδίδη, του Ξενοφώντα, του Πλουτάρχου κ.ά.⁵⁴.

Κατά το στάδιο της διδασκαλίας της ρητορικής, οι μαθητές μελετούσαν τους λόγους διακεκριμένων ρητόρων της αρχαιότητας, όπως του Δημοσθένη, του Ισοκράτη και του Λυσία⁵⁵. Σημειώνεται ότι η διδασκαλία της ρητορικής τέχνης αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για εκείνους που σκόπευαν στο μέλλον να αναμετρηθούν στο στίβο της πολιτικής ή να ακολουθήσουν διπλωματική καριέρα. Για το λόγο αυτό η ρητορική έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και αποδοχής από τους Βυζαντινούς και η διδασκαλία της συμπεριλαμβανόταν στα προγράμματα σπουδών τόσο της δευτεροβάθμιας, όσο και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αντίθετη, ωστόσο, άποψη σχετικά με τη χρησιμότητα της ρητορικής εξέφραζαν οι χριστιανικοί κύκλοι εκείνης της εποχής, θεωρώντας ότι αποτελεί «τήν περι τὸ ψεύδεσθαι τέχνην»⁵⁶.

Η διδασκαλία της φιλοσοφίας αποτελούσε το τελευταίο διδακτικό στάδιο της εγκυκλίου εκπαίδευσης, κατά τη διάρκεια του οποίου οι μαθητές διδάσκονταν τις επιμέρους φιλοσοφικές κατευθύνσεις της Λογικής, της Ηθικής, της Δογματικής και της Μεταφυσικής, μέσα από τα φιλοσοφικά συγγράμματα του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα, των Στωικών

⁵⁴ Ιουλιανός, *ό.π.*, επιστ. 61, σ. 74. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, *ό.π.*, σ. 115. Βλ. και Γ.Ξ. Τσαμπής, *ό.π.*, σ. 231-245.

⁵⁵ Ιουλιανός, *ό.π.*, επιστ. 61, σ. 74. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, *ό.π.*, σ. 116. Βλ. και Γ.Ξ. Τσαμπής, *ό.π.*, σ. 243.

⁵⁶ Βλ. ανωτέρω, σ. 51, όπου αναπτύσσεται λεπτομερώς η θέση του Μ. Βασιλείου αναφορικά με τις βλαβερές συνέπειες που μπορεί να προκύψουν για τους νέους από τη διδασκαλία της ρητορικής τέχνης.

καθώς και των μεταγενέστερων νεοπλατωνικών φιλοσόφων Πρόκλου, Ιάμβλιχου, Αμμώνιου κ.ά. Στον κύκλο των φιλοσοφικών μαθημάτων περιλαμβανόταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, η διδασκαλία της αριθμητικής, της μουσικής, της γεωμετρίας, της αστρονομίας καθώς και του μαθήματος των φυσικών επιστημών, στο πλαίσιο του οποίου οι μαθητές αποκτούσαν γνώσεις γεωγραφίας, ζωολογίας και βοτανικής⁵⁷.

Στο πρόγραμμα των μαθημάτων της εγκυκλίου εκπαίδευσης είχε, επίσης, ενταχθεί η διδασκαλία της οξυγραφίας ή σημειογραφίας, της ικανότητας δηλαδή να κρατούν οι μαθητές στενογραφημένες σημειώσεις ενός κειμένου, το οποίο τους υπαγόρευε ο δάσκαλος. Η γνώση της στενογραφίας αποτελούσε σημαντικό εφόδιο για τους μαθητές της εγκυκλίου εκπαίδευσης, καθώς αρκετοί από αυτούς επρόκειτο στο μέλλον να εργαστούν ως νοτάριοι σε κάποια δημόσια υπηρεσία⁵⁸. Εφόσον ο σχολικός χρόνος το επέτρεπε, ο δάσκαλος της εγκυκλίου εκπαίδευσης ολοκλήρωνε το διδασκαλικό του έργο παραδίδοντας στους μαθητές στοιχειώσεις γνώσεις ιατρικής⁵⁹, οι οποίες, παρά τον πρακτικό τους χαρακτήρα, προσέφεραν το απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο σε εκείνους που επιθυμούσαν στο μέλλον να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην ιατρική επιστήμη.

Εντύπωση προκαλεί, εξάλλου, το γεγονός ότι από το πρόγραμμα των μαθημάτων της εγκυκλίου εκπαίδευσης απουσίαζε παντελώς η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών. Την απόφαση αυτή έλαβε, στο πλαίσιο των εργασιών της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691 μ.Χ.), η ίδια η Εκκλησία, αναθέτοντας στο εξής την ευθύνη της διδασκαλίας των θεολογικών μαθημάτων αποκλειστικά σε κληρικούς.

⁵⁷ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, ό.π., σ. 123-137. Βλ., επίσης, Θ. Καρζής, ό.π., σ. 207.

⁵⁸ Στη βυζαντινή περίοδο, οι νοτάριοι είχαν τις ίδιες περίπου αρμοδιότητες με τους σημερινούς γραμματείς. Η ταύτιση νοταριακού και συμβολαιογραφικού επαγγέλματος υπήρξε μεταγενέστερη. Βλ. Θ. Καρζής, ό.π., σ. 207-208.

⁵⁹ Τη διδασκαλία της ιατρικής επιστήμης υποστήριζαν και οι Χριστιανοί παιδαγωγοί της εποχής. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά*, ό.π., σ. 28-29.

Κατά συνέπεια, οι νέοι που επιθυμούσαν να ανέλθουν στα εκκλησιαστικά αξιώματα, έπρεπε στο εξής να φοιτούν στις ιδρυθείσες από τις τοπικές Μητροπόλεις επισκοπικές σχολές, επικεφαλής των οποίων βρισκόταν η Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι σχετικά με την ύπαρξη της ανωτέρω εκκλησιαστικής σχολής έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί πολλές και εκ διαμέτρου αντίθετες επιστημονικές απόψεις από τους ερευνητές. Ο F. Fucks⁶⁰, ο H. Hunger⁶¹, ο L. Brehier⁶² και άλλοι διαπρεπείς ιστορικοί εκτιμούν ότι, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ηρακλείου (α΄ μισό του 7^{ου} αι. μ.Χ.), ιδρύθηκε στην πρωτεύουσα Πατριαρχική Σχολή, η οποία έφερε τον τίτλο «οικουμενικόν διδασκαλείον». Την ορθότητα αυτών των απόψεων αμφισβητεί με έντονο τρόπο ο P. Lemerle⁶³, επισημαίνοντας ότι, εάν υφίστατο Πατριαρχική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, θα ανέφεραν την ύπαρξή της οι πηγές της εικονομαχικής περιόδου, ή οι μεγάλες νομικές συλλογές του κράτους. Τονίζει, επίσης, ότι εκφράσεις όπως «οικουμενικός διδάσκαλος» ή «οικουμενικόν διδασκαλείον», τις οποίες συχνά συναντούμε στις πηγές, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί από μόνες τους να είναι υποδηλωτικές της ύπαρξης ανώτατης εκκλησιαστικής σχολής στην Κωνσταντινούπολη⁶⁴.

Παρά την αναμφισβήτητη επίδραση του θρησκευτικού παράγοντα σε όλες ανεξαιρέτως τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, διαπιστώνουμε ότι το Κράτος και η Εκκλησία είχαν διακριτούς ρόλους στη βυζαντινή

⁶⁰ F. Fucks, ό.π., σ. 35-41.

⁶¹ H. Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz (1965), σ. 350.

⁶² L. Brehier, «L' enseignement classique et l' enseignement religieux a Byzance», *Revue d' Histoire et de Philosophie religieuses*, 1941, σ. 34-69.

⁶³ P. Lemerle, ό.π., σ. 89-91 και υποσημ. 77-79, σ. 342-343, όπου παρατίθεται η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

⁶⁴ Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης του, ο Γάλλος ιστορικός επικαλείται και το αντίστοιχο άρθρο του H.G. Beck, «Bildung und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz», *Polychronion, Festschrift Franz Dölger*, Χαϊδελβέργη 1966, σ. 69-81. Πβ. P. Lemerle, ό.π., υποσημ. 50, σ. 339-340. Βλ., επίσης, κατωτέρω, σ. 163-165, όπου προσεγγίζονται εννοιολογικά οι εκφράσεις «οικουμενικός διδάσκαλος» και «οικουμενικόν διδασκαλείον» και καταγράφονται οι σχετικές με το θέμα ιστορικές απόψεις.

εκπαίδευση. Η Εκκλησία, έχοντας υπό τον απόλυτο έλεγχο της τη λειτουργία των σχολείων της βασικής εκπαίδευσης, είχε αναλάβει τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των μαθητών. Το κράτος, αντίστοιχα, αναγνωρίζοντας την παιδαγωγική αξία των ελληνικών γραμμάτων, προωθούσε συστηματικά την εισαγωγή των μαθημάτων της θύραθεν παιδείας στο σχολικό πρόγραμμα της εγκυκλίου εκπαίδευσης⁶⁵. Σημειώνεται ότι η αρχική προκατάληψη με την οποία αντιμετωπίστηκαν από κύκλους της Εκκλησίας τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει τη διδασκαλία τους, τόσο στη μέση όσο και στην ανώτατη εκπαίδευση. Θα ήταν, άλλωστε, εξαιρετικά δύσκολο για την Εκκλησία να αμφισβητήσει με πειστικό τρόπο τη συμβολή της αρχαίας ελληνικής σκέψης στην πνευματική συγκρότηση των νέων, όταν ακόμα και η ίδια συχνά εμφανίζεται να καταφεύγει σε αυτήν, προκειμένου να οικοδομήσει το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο έπρεπε να στηρίξει τη χριστιανική διδασκαλία.

Αν και τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας σχετικά με το ποσοστό συμμετοχής των παιδιών στη βασική και μέση εκπαίδευση είναι ελλιπή και αποσπασματικά, φαίνεται ότι ο αριθμός των φοιτούντων μαθητών δεν υπήρξε ποτέ ιδιαίτερα ικανοποιητικός, δεδομένου ότι ούτε η φοίτηση είχε λάβει εκείνα τα χρόνια υποχρεωτικό χαρακτήρα, ούτε ο αριθμός των υφιστάμενων σχολικών μονάδων, ιδιαίτερα της μέσης εκπαίδευσης, ήταν επαρκής. Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού ήταν, ασφαλώς, εντονότερο στις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας⁶⁶, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν δυσκολότερες και, κατά συνέπεια, το ενδιαφέρον των γονιών για τη μόρφωση των παιδιών τους αισθητά μειωμένο. Τα παιδιά, αντίθετα, της ανώτερης κοινωνικής

⁶⁵ Α. Λούβη - Κίζη, *ό.π.*, σ. 27.

⁶⁶ L. Brehier, «Les populations rurales au IX siècle d'après l'hagiographie byzantine», *Βυζάντιον*, tome I (1924), σ. 182.

τάξης, ιδίως εκείνα που διαβιούσαν στη βυζαντινή πρωτεύουσα, μολονότι σπάνια παρακολουθούσαν το πρόγραμμα των μαθημάτων της δημόσιας εκπαίδευσης, εμφάνιζαν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, επειδή είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν κατ' οίκον παραδόσεις από ιδιώτες δασκάλους, τους οποίους οι γονείς των μαθητών μισθοδοτούσαν αδρά γι' αυτό το σκοπό⁶⁷.

Εξαιρετικά περιορισμένη ήταν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η μόρφωση των γυναικών στο Βυζάντιο. Τα κορίτσια, τουλάχιστον όσα προέρχονταν από τη μεσαία κοινωνική τάξη, διδάσκονταν γραφή και ανάγνωση στα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, όμως, σχεδόν ποτέ, δεν συνέχιζαν τη φοίτησή τους σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Αντίθετα, τα κορίτσια που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν περαιτέρω μόρφωση, παρακολουθώντας, τις περισσότερες φορές από κοινού με τα άρρενα τέκνα της οικογένειας, κατ' οίκον διδασκαλίες. Ωστόσο, ακόμα και αυτά τα κορίτσια δεν μπορούσαν ποτέ να έχουν πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Είναι γεγονός ότι στη διάρκεια της βυζαντινής χιλιετίας εμφανίστηκαν αρκετές περιπτώσεις φωτισμένων γυναικών, όπως, για παράδειγμα, της αλεξανδρινής φιλοσόφου Υπατίας⁶⁸, ή της συζύγου του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' Αθηναΐδας – Ευδοκίας⁶⁹, οι οποίες, λόγω της χαρισματικής τους προσωπικότητας, είτε άνοιξαν νέους δρόμους στο χώρο της επιστήμης, είτε απέσπασαν ανώτατα πολιτικά αξιώματα. Οι περιπτώσεις αυτών των γυναικών αποτελούν ασφαλώς μεμονωμένες εξαιρέσεις, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να ανατρέψουν το γενικό κανόνα, που ήθελε τη γυναίκα να βρίσκεται σε εμφανώς μειονεκτικότερη θέση έναντι του άνδρα στη βυζαντινή κοινωνία. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι

⁶⁷ Α. Λούβη - Κίζη, ό.π., σ. 26.

⁶⁸ Βλ. κατωτέρω, σ. 204-224.

⁶⁹ Βλ. κατωτέρω, σ. 135.

τόσο η Υπατία όσο και η Ευδοκία, που αναφέρθηκαν ως ενδεικτικά παραδείγματα μορφωμένων γυναικών, προέρχονταν από οικογένειες με μεγάλη πνευματική παράδοση, οι οποίες ήταν φυσικό να επιμεληθούν με ξεχωριστό ζήλο την πνευματική καλλιέργεια των θυγατέρων τους.

Μετά την ολοκλήρωση της εγκυκλίου εκπαίδευσης, οι μαθητές, εφόσον είχαν την οικονομική δυνατότητα, μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε κάποιο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Αυτοκρατορίας. Επισημαίνεται ότι τα προγράμματα των πανεπιστημιακών σπουδών δεν διαφοροποιούνταν από τα αντίστοιχα της μέσης εκπαίδευσης, αφού και στις δύο περιπτώσεις έδιναν προτεραιότητα στη διδασκαλία των ίδιων περίπου γνωστικών αντικειμένων της «θύραθεν» παιδείας. Η μόνη ουσιώδης διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι το επίπεδο των παρεχόμενων γνώσεων ήταν ασφαλώς υψηλότερο στην περίπτωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι η χρήση του όρου «πανεπιστήμιο», όταν αναφερόμαστε σε κάποιο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της βυζαντινής περιόδου, είναι καταχρηστική και γίνεται για πρακτικούς και μόνον λόγους, αφού τόσο τα προγράμματα σπουδών, όσο και η εν γένει λειτουργία αυτών των ιδρυμάτων δεν είχε παρά ελάχιστες ομοιότητες με τη φυσιογνωμία του σημερινού πανεπιστημίου⁷⁰.

Κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας, σε όλα σχεδόν τα μεγάλα αστικά κέντρα λειτουργούσαν ανώτατες σχολές⁷¹, των οποίων η πνευματική ακτινοβολία συχνά ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια του βυζαντινού κράτους. Η Ακαδημία των Αθηνών, με μακρά παράδοση στις φιλοσοφικές σπουδές, το Μουσείο της Αλεξάνδρειας, όπου διδάσκονταν η φιλοσοφία, τα μαθηματικά και η ιατρική, η περίφημη Νομική Σχολή

⁷⁰ Θ. Καρζής, ό.π., σ. 215, όπου ο συγγραφέας παραθέτει τους πιο βασικούς λόγους διαφοροποίησης των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της βυζαντινής περιόδου από τα αντίστοιχα πανεπιστημιακά ιδρύματα της σύγχρονης εποχής.

⁷¹ G. Buckler, ό.π., σ. 306-308.

της Βηρυτού, η Ρητορική Σχολή της Γάζας κ.α. αποτελούσαν εκείνη την εποχή πόλο έλξης για χιλιάδες φοιτητές, οι οποίοι συνέρεαν από όλα τα μέρη της Αυτοκρατορίας, προκειμένου να παρακολουθήσουν τις πανεπιστημιακές παραδόσεις των επιφανών καθηγητών και να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους στις διάφορες επιστήμες.

Η ίδρυση του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης⁷² έδωσε ακόμα μεγαλύτερη ώθηση στις ανώτατες σπουδές. Σημαντικές πνευματικές μορφές της βυζαντινής περιόδου στελέχωσαν κατά καιρούς τις τάξεις του διδακτικού προσωπικού του ιδρύματος, ενώ πολλοί από τους αποφοίτους του ακολούθησαν, στη συνέχεια, μία λαμπρή επαγγελματική καριέρα ως υψηλόβαθμα στελέχη του κρατικού μηχανισμού. Με την πάροδο των αιώνων και καθώς οι περιφερειακές ανώτατες σχολές εισέρχονται σε τροχιά παρακμής, το Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινούπολης, άλλοτε απολαμβάνοντας την επίσημη στήριξη του κράτους και άλλοτε αντιμετωπίζοντας σοβαρές δυσχέρειες, καθίσταται σταδιακά το μοναδικό κέντρο ανώτατων σπουδών σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία.

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής θα επιχειρηθεί η καταγραφή της ιστορικής διαδρομής των ανωτάτων σχολών θεωρητικής παιδείας στα πιο σημαντικά πνευματικά κέντρα Αυτοκρατορίας, η ανάλυση του θεσμικού πλαισίου και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διέπουν την οργάνωση και τη λειτουργία αυτών των σχολών κατά τη διάρκεια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, η αξιολόγηση του προγράμματος σπουδών και των εκπαιδευτικών μεθόδων που εφαρμόζονται σε αυτές και, τέλος, η καταγραφή του συγγραφικού έργου, των χαρακτηριστικών της διδασκαλίας και των ιδιαίτερων φιλοσοφικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων των καθηγητών και λογίων που δίδαξαν σε αυτά τα ιδρύματα.

⁷² Βλ. κατωτέρω, σ. 123-179.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

4.1 Ιστορική επισκόπηση της λειτουργίας των ανώτατων σχολών της Αθήνας

Οκτώ αιώνες μεσολάβησαν από την ίδρυση της Πλατωνικής Ακαδημίας των Αθηνών έως την οριστική διακοπή της λειτουργίας της, το έτος 529 μ.Χ., από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό. Από τα πρώτα, κιόλας, χρόνια της ίδρυσής της και καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορικής διαδρομής της, η Ακαδημία αποτέλεσε πόλο έλξης των πνευματικών ανθρώπων όλου του τότε γνωστού κόσμου, καθώς χιλιάδες μαθητών από διάφορα μέρη της γης συγκεντρώνονταν στους χώρους της Ακαδημίας για να παρακολουθήσουν τις διαλέξεις των πιο διάσημων φιλοσόφων της ανθρωπότητας και να σπουδάσουν τις επιστήμες της φιλοσοφίας και της ρητορικής. Παρόμοια εικόνα παρουσίαζαν και οι υπόλοιπες αθηναϊκές σχολές, γεγονός που προσέδιδε στην πόλη της Αθήνας διεθνή ακτινοβολία, καθιστώντας την το πλέον διάσημο πνευματικό κέντρο της αρχαιότητας.

Ήδη κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα, μετά τη Μηδικά, η Αθήνα διέρχεται μια περίοδο αξιοζήλευτης προόδου και ανάπτυξης, τόσο στον πολιτικό και οικονομικό, όσο και στον πολιτισμικό τομέα. Η εξέχουσα, ειδικότερα, πολιτική θέση της πόλης και, κυρίως, η υπεροχή της στις τέχνες και τις επιστήμες προσέδωσαν παγκόσμιο κύρος στο όνομά της και την κατέστησαν οικουμενικό πνευματικό κέντρο και παιδευτικό εργαστήριο ξένων λαών. Η διάδοση της αττικής διαλέκτου, η άνθιση της λογοτεχνικής παραγωγής, η εξέλιξη των τεχνών και των επιστημών, ο αρχαίος ελληνικός ανθρωπισμός, αποτελούν μερικές μόνο από τις

αμέτρητες πνευματικές επιδράσεις που προήλθαν, εκείνη την εποχή, από την πόλη της Αθήνας στην παγκόσμια ζωή και οι οποίες οδήγησαν πολλούς μελετητές να χαρακτηρίσουν την πόλη αυτή, όχι άδικα, ως μητρόπολη του πνεύματος και της σοφίας¹. Ο Περικλής, με έντονο το αίσθημα της υπερηφάνειας, χαρακτήρισε στον Επιτάφιο λόγο του την Αθήνα με τα παρακάτω λόγια: «Ἐυνελών τὲ λέγω τὴν τὲ πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοὶ τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλειστ' ἂν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι»². Παρόμοια και ο Ισοκράτης συμπλήρωσε: «Τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»³. Αυτή ακριβώς η αξία της αττικής παιδείας εξύψωσε εκείνη την εποχή την Αθήνα σε κέντρο των Μουσών και σε κυρίαρχη πόλη της παιδείας και των φώτων στον τότε γνωστό κόσμο. Ωστόσο, παρά την αξιόλογη πνευματική πρόοδο, η πολιτεία δεν είχε λάβει μέριμνα, μέχρι τη δύση του 5^{ου} αι. π.Χ., για ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι φιλόσοφοι και οι ρητοροδιδάσκαλοι της εποχής εκείνης δίδασκαν κατ' ἰδίαν και, παράλληλα, περιπλανούνταν στις διάφορες πόλεις προς ανεύρεση μαθητών. Οι αρχαίοι αυτοί σοφιστές, όπως ονομάζονταν, θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως οι

¹ Φερ. Γκρεγορόβιους, *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, τόμ. Α', ό.π., σ. 25-27.

² Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, επιμ. έκδ.-μτφ.: H.S. Jones - J.E. Powell, *Thucydides Historiae*, tom. prior, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1970 (first published 1900), *Ιστοριών Β'*, κεφ. 41, στ. 10-13.

³ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, μτφ. G. Norlin, *Isocrates*, vol. I, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1991 (first published 1928), κεφ. 50, σ. 148.

πρώτοι καθηγητές και οι ακροατές των παραδόσεών τους, οι πρώτοι φοιτητές.

Το θεμέλιο λίθο για την ίδρυση ενός οργανωμένου εκπαιδευτηρίου στην Αθήνα έθεσε ο ίδιος ο Πλάτωνας, ο οποίος διαρρύθμισε τον κήπο του για εκπαιδευτικούς σκοπούς, εγκαθιστώντας μέσα σε αυτόν κατάλληλο ακροατήριο. Τον κήπο αυτό, μαζί με το αντίστοιχο οικοδόμημα, καθώς και τα εισοδήματα του ιδρύματος, τα οποία εκείνη την εποχή ήταν τρία χρυσά νομίσματα, κληροδότησε ο Πλάτωνας στους μαθητές και οπαδούς της διδασκαλίας του. Από αυτούς, ένας κάθε φορά οριζόταν δια διαθήκης από τον προκάτοχό του, ή εκλεγόταν από τα υπόλοιπα μέλη, προϊστάμενος του εκπαιδευτικού ιδρύματος, διατηρώντας παράλληλα και την αρμοδιότητα της διαχείρισης των εισοδημάτων του. Κατ' αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο ιδρύθηκε στην πόλη των Αθηνών η Πλατωνική Φιλοσοφική Σχολή, που έμεινε γνωστή με την επωνυμία Ακαδημία των Αθηνών⁴.

Παρόμοιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, με κήπους, περιπάτους, στοές και ακροατήρια απέκτησε στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και η ιδρυθείσα από το μαθητή του Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Φιλοσοφική Σχολή των Περιπατητικών. Ο διάδοχος του Αριστοτέλη Θεόφραστος αγόρασε ολόκληρο σύμπλεγμα κήπων στην περιοχή του Λυκείου γυμνασίου, το οποίο κληροδότησε στη σχολή. Τη διεύθυνση του ιδρύματος είχε ο εκάστοτε αρχηγός, ο επονομαζόμενος και σχολάρχης, ο οποίος και σ' αυτή την περίπτωση οριζόταν με διαθήκη από τον προκάτοχό του⁵.

Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Επίκουρος απέκτησε κήπο για τη δική του σχολή, ενώ ο αριθμός των ιδρυμάτων ολοκληρώθηκε με την τέταρτη Φιλοσοφική Σχολή του Ζήνωνα, που ιδρύθηκε στην περιοχή της

⁴ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, *Ιστορία των Αθηνών. Από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821 (Ρωμαιοκρατία, Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, ό.π., σ. 209-210.

⁵ Αυτόθι, σ. 210.

Ποικίλης Στοάς. Πριν τη λήξη, λοιπόν, του 4^{ου} αι. π.Χ., λειτουργούσαν στην Αθήνα τέσσερις επίσημες Φιλοσοφικές Σχολές, η Ακαδημία των Πλατωνιστών, το Λύκειο των Περιπατητικών, ο κήπος των Επικουρείων και η Στοά των Στωικών, οι οποίες έθεσαν τις πρώτες βάσεις για το σχηματισμό, αρκετούς αιώνες αργότερα, ενός ενιαίου, ανώτατου εκπαιδευτηρίου στην Αθήνα.

Τα φιλοσοφικά συστήματα που εξέφραζαν οι προαναφερθείσες σχολές και τα οποία πραγματεύονταν τη φύση του Θεού, του ανθρώπου και του σύμπαντος, κρατούσαν πάντοτε ενεργό το ενδιαφέρον του σπουδαστή της φιλοσοφίας. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γίββων, ο κάθε σπουδαστής, ανάλογα με την πνευματική του ιδιοσυγκρασία και τις ιδεολογικές του αντιλήψεις, είχε τη δυνατότητα εντός της ίδιας πόλης να αμφιβάλλει με τους Σκεπτικούς, να αποφασίζει με τους Στωικούς, να οραματίζεται με τον Πλάτωνα, ή να αντιπαραθέτει επιχειρήματα με τον Αριστοτέλη⁶.

Είναι, λοιπόν, προφανές, ότι από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής τους, τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα προσέδωσαν στην πόλη των Αθηνών διεθνή πνευματική ακτινοβολία, καθώς χιλιάδες μαθητές απ' όλο τον κόσμο συγκεντρώνονταν στους γεμάτους δέντρα και διακοσμημένους με αγάλματα χώρους των σχολών για να ακούσουν τις παραδόσεις των πιο διάσημων φιλοσόφων και να λάβουν μέρος σε ασκήσεις του πνεύματος και του σώματος. Αρκεί να σημειωθεί πως μόνο τη διδασκαλία του Περιπατητικού φιλοσόφου Θεόφραστου λέγεται ότι παρακολουθούσε εκείνη την εποχή ένα πολυπληθές ακροατήριο, το οποίο σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ξεπερνούσε τις δύο χιλιάδες μαθητών, γεγονός που από μόνο του είναι ίσως αρκετό για να πιστοποιήσει την αξιόλογη πνευματική ανάπτυξη της πόλεως εκείνη την

⁶ Ed. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. II: 395 A.D. - 1185 A.D., The Modern Library, New York α.χ., σ. 522.

εποχή. Ακόμα και ο τελευταίος Αθηναίος, σύμφωνα με την υπερβολική ίσως περιγραφή του Γίββωνα, διακρινόταν για την ευστροφία του πνεύματος, την καθαρότητα της γλώσσας καθώς και για την κοινωνική του συμπεριφορά⁷.

Κατά τη διάρκεια των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, θεσπίστηκαν στην πόλη των Αθηνών τα *εφηβεία*. Πρόκειται για εκπαιδευτικό σύστημα των εφήβων, το οποίο περιελάμβανε, παράλληλα με τη στρατιωτική και σωματική τους εξάσκηση, την επιστημονική τους εκπαίδευση. Το όλο σύστημα τέθηκε υπό την άμεση εποπτεία της πολιτείας και, κατά τον 3^ο αι. π.Χ., προσέλαβε ιδιαίτερη ανάπτυξη λόγω της συνδρομής ξένων ευεργετών. Ο πιο διάσημος από αυτούς, ο βασιλιάς της Αιγύπτου Πτολεμαίος ο Φιλάделφος, λόγω του θαυμασμού του για την πνευματική πρόοδο της πόλης, έκτισε το ομώνυμο γυμνάσιο, εμπλουτίζοντάς το και με δημόσια βιβλιοθήκη. Λίγα χρόνια αργότερα, ιδρύθηκε από τις αρχές της πόλης και δεύτερο γυμνάσιο, το *Διογένειον*, προς τιμή του αρχηγού της μακεδονικής φρουράς Διογένη, ο οποίος το έτος 230 π.Χ. παρέδωσε στους Αθηναίους τα κατεχόμενα από τον ίδιο οχυρά και ελευθέρωσε την πόλη. Τρίτο κατά σειρά γυμνάσιο με στοές και αξιόλογη βιβλιοθήκη ιδρύθηκε, μερικούς αιώνες αργότερα, από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Η συνδρομή, λοιπόν, των ξένων ευεργετών ενίσχυσε το εκπαιδευτικό σύστημα των εφήβων, το οποίο, υπό τη μορφή των εφηβείων, γνώριζε ιδιαίτερη ακμή μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. Στα εφηβεία γίνονταν δεκτοί έφηβοι εύπορων οικογενειών, αρχικά μόνο Αθηναίοι, αργότερα όμως και αλλοδαποί. Η εποπτεία των εφηβείων ανήκε στην ανώτατη στρατιωτική αρχή της πόλης, ενώ χρέη διευθυντή εκτελούσε ο κοσμητής. Αυτός επέβλεπε τα ήθη των εφήβων, τιμωρούσε τις παρεκτροπές και είχε την αρμοδιότητα του διορισμού των

⁷ Αυτόθι, σ. 522-523.

διδασκάλων στα διάφορα γυμνάσια. Εκτός από τις συνήθειες σωματικές και στρατιωτικές ασκήσεις, η εκπαίδευση των νέων περιελάμβανε τη διδασκαλία της μουσικής, της γραμματικής, της γεωμετρίας, της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Παράλληλα, οι έφηβοι είχαν την ευκαιρία να παρακολουθούν τις παραδόσεις των φιλοσόφων, ακόμα και στους ιδιαίτερους χώρους των φιλοσοφικών σχολών, με σκοπό την εκτενέστερη μελέτη των φιλοσοφικών συστημάτων. Το εκπαιδευτικό σύστημα προέβλεπε, τέλος, αντίστοιχες υποχρεώσεις από τη μεριά των εφήβων. Τέτοιου είδους υποχρεώσεις ήταν, μεταξύ άλλων, ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης του γυμνασίου του Πτολεμαίου, καθώς και η συμμετοχή τους σε τελετές που πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια επίσημων εορτών, όπως τα Παναθήναια και τα Ελευσίνια, ή κατά τις ετήσιες επετείους των νικηφόρων μαχών του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, μετέχοντας και στους αντίστοιχους αθλητικούς αγώνες που τελούνταν εκείνες τις ημέρες⁸.

Καθ' όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, η Αθήνα διέρχεται περίοδο έντονης πολιτικής παρακμής. Όσο, όμως, η πολιτική ισχύς της πόλεως σταδιακά μειωνόταν, τόσο ισχυροποιείτο η υπεροχή της στις τέχνες και τις επιστήμες. Ήδη κατά τους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες, σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Ακαδημαϊκός Καρνεάδης, ο Στωικός Διογένης και ο Περιπατητικός Κριτόλαος, δίδασκαν στις αθηναϊκές Φιλοσοφικές Σχολές, οι οποίες αποτελούσαν το μοναδικό, πλέον, καύχημα της πόλης. Παρά την πνευματική άνθηση αυτών των σχολών, οι περισσότεροι Αθηναίοι, λόγω κυρίως της έλλειψης υγιούς πολιτικού βίου, παραμελούσαν κατά την περίοδο των ρωμαϊκών χρόνων τη σπουδή των επιστημών και των τεχνών, στις οποίες παλαιότερα διακρίνονταν, ενώ κάποιοι άλλοι εγκατέλειπαν το πατρίο έδαφος για να καταφύγουν στις αυλές Ελλήνων ηγεμόνων. Αντίθετα, όλο και

⁸ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 212-216.

περισσότεροι ξένοι έρχονταν στην Αθήνα για να σπουδάσουν τις επιστήμες και να τελειοποιηθούν στις τέχνες. Για το λόγο αυτό, η Αθηναϊκή Πολιτεία άρχισε να επιμελείται περισσότερο την εκπαίδευση του λαού, προσκαλώντας στην πόλη φιλοσόφους και σοφιστές, στους οποίους επέδιδε ιδιαίτερες τιμές. Έτσι, κατά τη διάρκεια του τελευταίου προχριστιανικού αιώνα, συναντούμε στην πόλη των Αθηνών σημαντικούς φιλοσόφους, όπως τους Ακαδημαϊκούς Άριστο και Αντίοχο τους Ασκαλωνίτες, τους Περιπατητικούς Ανδρόνικο το Ρόδιο και Αντίπατρο τον Τύριο, τους Επικούρειους Διογένη από την Ταρσό, Απολλόδωρο τον Κηποτύραννο, Ζήνωνα το Σιδώνιο και πολλούς άλλους. Παράλληλα, την ίδια εποχή, πλήθος φιλομαθών νέων συγκεντρώνονταν από διάφορα μέρη του κόσμου. Ανάμεσά τους και πολλοί Ρωμαίοι, όπως ο Κικέρωνας, ο Αττικός, ο Οβίδιος, ο Οράτιος, ο Βιργίλιος και ο Βρούτος. Την εποχή εκείνη βρέθηκε στην Αθήνα και ο γνωστός Περιπατητικός φιλόσοφος Κράτιππος ο Μυτιληναίος. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Άρειος Πάγος κάλεσε, ύστερα από προτροπή του Κικέρωνα, τον Κράτιππο να διαμείνει μόνιμα στην Αθήνα ως διδάσκαλος της νεολαίας, γεγονός που ασφαλώς καταδεικνύει τη μέριμνα που λάμβανε η πολιτεία για την πρόοδο των επιστημών⁹.

Ειδικότερα κατά τα χρόνια της εμφάνισης του Χριστού, η Αθήνα, μαζί με τη Ρώμη και την Αλεξάνδρεια, συνέχιζε να αποτελεί κέντρο παιδείας με παγκόσμια σημασία. Οι φιλόσοφοι και οι σοφιστές των Αθηνών θεωρούνταν οι επισημότεροι και περισσότερο ευυπόληπτοι πολίτες μέσα στην πόλη. Την εποχή του Νέρωνα άκμαζε στην Αθήνα η διδασκαλία του Αμμώνιου, ο οποίος εισήγαγε στη φιλοσοφία τη συγκριτική και εκλεκτική μέθοδο, ενώ και ένας από τους κορυφαίους μαθητές του, ο γνωστός Πλούταρχος από τη Χαιρώνεια καθώς και ο Περιπατητικός Μενέφιλος δίδαξαν την ίδια εποχή στην πόλη. Κατά τον

⁹ Αυτόθι, σ. 218-219.

πρώτο μάλιστα μεταχριστιανικό αιώνα, η συγκέντρωση νέων για σπουδές στην Αθήνα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε, σύμφωνα με την μαρτυρία του Φιλόστρατου, οι Αθηναίοι είχαν φθείρει ακόμα και την ίδια τους τη γλώσσα, εξαιτίας της συναναστροφής τους με αυτούς¹⁰.

Από την εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού κ.ε. ξεκίνησε νέα περίοδος ακμής για τις αθηναϊκές σχολές, οι οποίες άρχισαν πλέον να μετατρέπονται σε δημόσια καθιδρύματα, συντηρούμενα από την πολιτεία και τους αυτοκράτορες. Ο ίδιος ο Αδριανός υποστήριξε οικονομικά τους φιλοσόφους και τους σοφιστές, ίδρυσε βιβλιοθήκη και γυμνάσιο και προσκάλεσε διακεκριμένους λόγιους στην Αθήνα, για να διδάξουν τους νέους στις κατασκευασμένες γι' αυτό το σκοπό αίθουσες του γυμνασίου, της στοάς και της βιβλιοθήκης του. Η τελευταία, σύμφωνα με τη λεπτομερή περιγραφή του Γίββωνα, βρισκόταν σε μια στοά διακοσμημένη με πλήθος εικόνων και αγαλμάτων, ενώ η αλαβάστρινη στέγη της υποστηριζόταν από εκατό κολώνες φρυγικού μαρμάρου¹¹.

Το πρώτο βήμα για την ίδρυση ενιαίου εκπαιδευτηρίου έγινε από τον ίδιο τον Αδριανό, ο οποίος όρισε στη συγκεκριμένη βιβλιοθήκη καθηγητικές έδρες για τη φιλοσοφία και τη ρητορική. Ο διάδοχός του στον αυτοκρατορικό θρόνο Αντωνίνος Πίος συγκεκριμενοποίησε τον αριθμό των καθηγητών, διορίζοντας τέσσερις γραμματικούς, τέσσερις σοφιστές και τέσσερις φιλοσόφους, οι οποίοι μισθοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο της πόλης με έξι χιλιάδες δραχμές ετησίως. Στις ήδη υπάρχουσες έδρες, ο Μάρκος Αυρήλιος προσέθεσε άλλες εννέα, από δύο για κάθε επίσημη Φιλοσοφική Σχολή (Ακαδημαϊκών, Περιπατητικών, Στωικών και Επικουρείων) και μία τελευταία για τη ρητορική. Οι έδρες αυτές μισθοδοτούνταν από το αυτοκρατορικό ταμείο με δέκα χιλιάδες δραχμές. Στο ανώτατο, λοιπόν, εκπαιδευτήριο αντιπροσωπεύονταν κατά

¹⁰ Αυτόθι, σ. 220-221.

¹¹ Ed. Gibbon, ό.π., σ. 523.

τρόπο αμερόληπτο και οι τέσσερις επίσημες Φιλοσοφικές Σχολές των Αθηνών, ενώ η παρεχόμενη εκπαίδευση έχαιρε πλέον ακόμα σπουδαιότερης φήμης, αφενός λόγω του κύρους των διδασκόντων και, αφετέρου, λόγω του εξαιρετικά μεγάλου αριθμού των διδασκομένων. Γνωστά ονόματα φιλοσόφων, όπως ο Φαβωρίνος¹², ο Λολλιανός, ο Πολέμων από τη Λαοδικεία, ο Ηρώδης ο Αττικός, ο Θεόδοτος, ο Χρήστος Βυζάντιος, ο Τύριος Αδριανός και πολλοί άλλοι, δίδαξαν την εποχή εκείνη στην Αθήνα. Οι φιλόσοφοι αυτοί υπερασπίστηκαν επίμονα, μέσα στις αίθουσες διδασκαλίας τους, τον πατριό βίο και το εθνικό θρήσκευμα των Ελλήνων, η δε πόλη των Αθηνών κατέστη πλέον παγκόσμιο κέντρο του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της εθνικής θρησκείας¹³.

Την αρμοδιότητα διορισμού των καθηγητών στο ανώτατο εκπαιδευτήριο είχαν, είτε οι ανώτατες αρχές της πόλης, είτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Για το λόγο αυτό υπήρχαν δύο ειδών θρόνοι (όπως αποκαλούνταν την εποχή εκείνη οι καθηγητικές έδρες), οι πολιτικοί και οι αυτοκρατορικοί. Οι πρώτοι μισθοδοτούνταν από την αθηναϊκή πολιτεία με έξι χιλιάδες δραχμές ετησίως, ενώ οι δεύτεροι από τον ίδιο τον αυτοκράτορα με δέκα χιλιάδες δραχμές αντίστοιχα¹⁴. Οι καθηγητές του ιδρύματος απολάμβαναν φορολογικής ατέλειας, ενώ παράλληλα εισέπρατταν και δίδακτρα από τους ακροατές τους, τα οποία όμως ποικίλαν ανάλογα με το κύρος του διδάσκοντα και την οικονομική δυνατότητα του διδασκομένου. Σε καμία, πάντως, περίπτωση τα συγκεκριμένα δίδακτρα δεν ήταν υπερβολικά, όπως συνέβαινε παλαιότερα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Πρόκλου, ο οποίος

¹² Σχετικά με τη σχολή των εκλεκτικών και τη συστηματοποίηση αυτής από το Φαβωρίνο βλ. Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, *ό.π.*, σ. 222.

¹³ Αυτόθι, σ. 222-223.

¹⁴ Ed. Gibbon, *ό.π.*, σ. 523-524.

για όλη τη σειρά των παραδόσεων του λάμβανε ως δίδακτρα εκατό δραχμές¹⁵.

Μεγαλύτερη ακαδημαϊκή υπόληψη είχαν στο εκπαιδευτήριο οι σοφιστές και, ειδικότερα, οι διδάσκαλοι της ρητορικής, οι οποίοι αποκαλούνταν χαρακτηριστικά «προεστώτες της νεότητας»¹⁶. Αν και ο ακριβής αριθμός των ρητοροδιδασκάλων είναι αβέβαιος, το σίγουρο είναι ότι ένας από αυτούς αναλάμβανε κάθε φορά τη γενική διεύθυνση του εκπαιδευτηρίου. Για παράδειγμα, επί εποχής Μάρκου Αυρηλίου, ανώτατος επόπτης του καθιδρύματος ήταν ο Ηρώδης ο Αττικός, ο οποίος υπήρξε μάλιστα και διδάσκαλος του ίδιου του αυτοκράτορα.

Με την αναδιοργάνωση των αθηναϊκών σχολών σε ένα ενιαίο, κεντρικό εκπαιδευτήριο από τους Αντωνίνους αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των σπουδαστών, τόσο των ντόπιων, όσο και των αλλοδαπών. Οι Αθηναίοι σπουδαστές φοιτούσαν στο εκπαιδευτήριο από το δέκατο έκτο έως το εικοστό, περίπου, έτος της ηλικίας τους, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρούνταν και εγγραφές μικρότερης ηλικίας σπουδαστών, τέκνων κυρίως των ισχυρών και εύπορων οικογενειών της πόλης. Η ηλικία των αλλοδαπών σπουδαστών καθώς και η χρονική διάρκεια φοίτησής τους καθορίζονταν, κατά κύριο λόγο, από τη φύση του γνωστικού αντικειμένου, καθώς η διδασκαλία, για παράδειγμα, της φιλοσοφίας απαιτούσε εκτενέστερες σπουδές συγκριτικά με αυτήν της ρητορικής.

Μέχρι την εποχή του Αδριανού, οι παραδόσεις των φιλοσόφων πραγματοποιούνταν στους ιδιαίτερους χώρους των φιλοσοφικών σχολών, ενώ των σοφιστών σε δικά τους κατασκευασμένα γι' αυτό το σκοπό θέατρα. Μετά την ίδρυση του ανώτατου εκπαιδευτηρίου από τον

¹⁵ Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, μτφ. W.C. Wright, *Philostratus and Eunapius, The Lives of the Sophists*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1968 (first printed 1921), κεφ. κα', σ. 260 και 262.

¹⁶ Αυτόθι, κεφ. β', σ. 182. Πβ. Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, *ό.π.*, σ. 225.

Αδριανό, η διδασκαλία, όπως ήταν φυσικό, γινόταν στις κατάλληλα διαμορφωμένες αίθουσες του ιδρύματος. Τα ακροατήρια αυτά, όπως ακριβώς και τα θέατρα των αρχαίων σοφιστών, περιείχαν έδρανα για τους ακροατές και καθέδρα υψηλότερη (θρόνο) για το διδάσκοντα. Οι διενέξεις μεταξύ σπουδαστών και οι έντονες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στους χώρους των ακροατηρίων, ιδίως κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, όταν οι σοφιστές και οι φιλόσοφοι διαιρούσαν σε πολιτικές παρατάξεις. Για το λόγο αυτό συχνά παρευρίσκονταν στα ακροατήρια και επέβλεπαν τους μαθητές και οι παιδαγωγοί τους. Οι διδασκαλίες πραγματοποιούνταν δύο φορές την ημέρα, πριν και μετά το μεσημέρι, ενώ το περιεχόμενό τους κάλυπτε κατά κύριο λόγο τα γνωστικά αντικείμενα της φιλοσοφίας και της ρητορικής.

Η αύξηση του αριθμού των σπουδαστών, η οποία, όπως σημειώθηκε, προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις από την εποχή της ίδρυσης του ενιαίου εκπαιδευτηρίου, μετέβαλε αντίστοιχα και τη μέθοδο διδασκαλίας των φιλοσόφων. Ενώ, λοιπόν, οι αρχαιότεροι φιλόσοφοι δίδασκαν σύμφωνα με τη διαλεκτική μέθοδο του Σωκράτη, βαθμιαία, λόγω της αύξησης των ακροατών, εισήχθη και τελικά επικράτησε η ακροαματική μέθοδος διδασκαλίας. Σύμφωνα με αυτήν, οι σπουδαστές, αφού πρώτα παρακολουθούσαν τις παραδόσεις των μαθημάτων, κατόπιν έγραφαν μόνοι τους σχετικά υπομνήματα, τα οποία στη συνέχεια αξιολογούνταν από τους διδασκάλους τους. Επιπλέον, γι' αυτούς που ήθελαν να εμβαθύνουν περισσότερο στα φιλοσοφικά συστήματα υπήρχε και η κατ' ιδίαν διδασκαλία. Στο πλαίσιο αυτής, είτε αναγιγνώσκονταν και ερμηνεύονταν τα έργα κάποιου μεγάλου φιλοσόφου της αρχαιότητας, είτε γινόταν διάλογος με το διδάσκαλο πάνω σε συγκεκριμένα φιλοσοφικά ζητήματα. Κατά τη διάρκεια των μεταχριστιανικών χρόνων ήταν, επίσης, διαδεδομένη η συνήθεια των συμποσίων, στο πλαίσιο των

οποίων λάμβαναν χώρα φιλοσοφικές συζητήσεις, ενώ παρόμοια μορφή είχαν και οι σύνοδοι Αντιπατριστών, Παναιτιαστών και Διογενιστών που τελούνταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθήναιου, στην πόλη των Αθηνών¹⁷. Η ακροαματική, λοιπόν, μέθοδος και οι φιλοσοφικές διαλέξεις αλληλοσυμπλήρωναν, κατά τους ύστερους αιώνες της αρχαιότητας, τη διδασκαλία της φιλοσοφίας. Από την άλλη μεριά, οι διδάσκαλοι της ρητορικής τηρούσαν και επί Ρωμαίων αυτοκρατόρων παρόμοια μέθοδο διδασκαλίας με εκείνη των αρχαίων σοφιστών. Σύμφωνα με αυτήν, οι μαθητές, αφού αρχικά διδάσκονταν σε θεωρητικό επίπεδο την τέχνη της ρητορικής, στη συνέχεια εφάρμοζαν στην πράξη τους θεωρητικούς κανόνες, είτε μέσω παραδειγμάτων που αντλούσαν από αρχαίους ρήτορες, είτε μέσω ασκήσεων που συνέτασσαν οι ίδιοι οι καθηγητές τους. Στην περίπτωση που οι ενδιαφερόμενοι ήθελαν να διατρέψουν περισσότερο στη ρητορική τέχνη, οι διδάσκαλοι παρέδιδαν και ιδιαίτερα μαθήματα στους μαθητές. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Ηρώδη του Αττικού, ο οποίος παρέδιδε τέτοιου είδους μαθήματα ρητορικής στο χώρο της εξοχικής κατοικίας του, κοντά στο σημερινό Δαφνί. Η δε διδασκαλία του, σύμφωνα με την περιγραφή του Φιλόστρατου, είχε λάβει την ονομασία «Κλεψύδριον», λόγω της χρήσης του συγκεκριμένου οργάνου μέτρησης του χρόνου¹⁸.

Στο ανώτατο, λοιπόν, εκπαιδευτήριο των Αθηνών, οι σπουδές της ρητορικής και, κυρίως, της φιλοσοφίας σημείωναν βαθμιαία άνθηση, καθώς στο ίδρυμα αυτό αντιπροσωπεύονταν με αυθεντικό τρόπο και οι τέσσερις επίσημες Φιλοσοφικές Σχολές της αρχαιότητας¹⁹. Με την πάροδο, ωστόσο, των χρόνων, οι εκπρόσωποι αυτών των σχολών

¹⁷ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 233.

¹⁸ Φιλόστρατος, ό.π., κεφ. ι', σ. 222 και 224.

¹⁹ Βλ. και ανωτ., σ. 78-79.

άρχισαν σταδιακά να τροποποιούν τα φιλοσοφικά συστήματα και να αλλοιώνουν τις βασικές φιλοσοφικές αρχές που αυτές εξέφραζαν αρχικά.

Η Πλατωνική Ακαδημία, ειδικότερα, κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, ακολουθούσε πιστά τις αρχές και τις θεωρίες του ιδρυτή της. Οι πλατωνικοί φιλόσοφοι έχαιραν μεγάλης υπόληψης από Έλληνες και Ρωμαίους και η διδασκαλία τους έβρισκε σημαντική απήχηση σε αυτούς. Κατά τους ρωμαϊκούς αιώνες που ακολούθησαν, η πλατωνική φιλοσοφία άρχισε να μετεξελίσσεται σε σκεπτικισμό. Για το λόγο αυτό, κορυφαίοι εκπρόσωποί της, όπως ο Αρκεσίλαος, ο Καρνεάδης, ο Φίλων και ο Αντίοχος ο Ασκαλωνίτης, επιχείρησαν να ανανεώσουν την πλατωνική φιλοσοφία, επανιδρύοντας ο καθένας τους, διαδοχικά, την Ακαδημία των Αθηνών²⁰. Κατ' αυτό τον τρόπο η Ακαδημία συνέχισε να διατηρεί την πνευματική της αίγλη. Ωστόσο, οι συνεχείς έριδες των εκπροσώπων της κατά τα πρώτα χριστιανικά χρόνια έφεραν σταδιακά το μαρασμό. Επί Αδριανού άρχισε πράγματι μια νέα περίοδος ακμής για την Ακαδημία. Η τελευταία, όμως, δεν εξέφραζε πλέον την αυθεντική θεωρία του Πλάτωνα, αλλά ήταν περισσότερο σκεπτική και εκλεκτική σχολή, από την οποία προήλθε, μερικούς αιώνες αργότερα, το φιλοσοφικό κίνημα του Νεοπλατωνισμού, το οποίο στο πρόσωπο του Πρόκλου βρήκε τον κορυφαίο εκπρόσωπό του στην Πλατωνική Ακαδημία των Αθηνών²¹.

Η Περιπατητική Σχολή, εξαιτίας της απλοϊκής διδασκαλίας της καθώς και της ελάχιστης χρήσης ρητορικής, δεν έχαιρε από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους φήμης αντάξιας με εκείνη της Ακαδημίας. Για το λόγο αυτό δε γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στην Αθήνα κατά τους πρώτους αιώνες της λειτουργίας της, με εξαίρεση την περίοδο του Περιπατητικού Θεόφραστου²². Έναν περίπου αιώνα, όμως, πριν από τη γέννηση του Χριστού, η Σχολή, όπως ήδη μνημονεύθηκε, απέκτησε αξιόλογη φήμη

²⁰ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 229.

²¹ Σχετικά με τη δράση του νεοπλατωνικού φιλοσόφου των Αθηνών Πρόκλου, βλ. κατωτ., σ. 90-91.

²² Βλ. ανωτ., σ. 73-74.

λόγω της διδασκαλίας του Κρατίππου, ο οποίος, ύστερα από προτροπή του Κικέρωνα, διέμενε μόνιμα στην Αθήνα ως διδάσκαλος της νεολαίας²³. Πολλοί Ρωμαίοι ευγενείς υπήρξαν μαθητές του, ενώ μεταξύ εκείνων που αναγνώρισαν την πνευματική του αξία ήταν ο Πομπήιος και ο Βρούτος. Κατά τη διάρκεια, όμως, των μεταχριστιανικών χρόνων, η Σχολή άρχισε σταδιακά να αποκτά χαρακτήρα εκλεκτικής αίρεσης, κυρίως μέσω της διδασκαλίας του Αμμωνίου, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί σε σημαντικό βαθμό η πνευματική ισχύς της.

Οι Σχολές των Στωικών και των Επικουρείων έχαιραν ασφαλώς μεγαλύτερης υπόληψης από τους Ρωμαίους, επειδή σχετίζονταν με την τέχνη της πολιτικής και, κατά συνέπεια, ταίριαζαν περισσότερο στο ρωμαϊκό χαρακτήρα. Κατά τα μεταχριστιανικά χρόνια, τόσο μεγάλος ήταν ο αριθμός των Ρωμαίων που φοιτούσαν σε αυτές τις σχολές, ώστε οι αυτοκράτορες εκδίωξαν από τη Ρώμη τους φιλόσοφους, φοβούμενοι τη στωική απάθεια και το επικούρειο θάρρος. Στην Αθήνα, ειδικότερα, οι Σχολές των Στωικών και των Επικουρείων γνώρισαν ακμή τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην πόλη αυτή οι συγκεκριμένες σχολές είχαν περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα.

Τέλος, εκτός από τους διακεκριμένους εκπροσώπους των τεσσάρων επίσημων Φιλοσοφικών Σχολών, αξιόλογη θέση στην πνευματική ζωή της πόλης κατείχαν, ήδη από την αρχαία εποχή, οι σοφιστές. Αντικείμενο της διδασκαλίας τους ήταν αρχικά η ευγλωττία και η ρητορική τέχνη. Βαθμιαία, όμως, οι σοφιστές επέκτειναν το γνωστικό τους πεδίο στο χώρο της φιλοσοφίας και των λοιπών μαθημάτων. Έτσι, την εποχή του Σωκράτη, είχε ήδη συσταθεί η τάξη των δοκησισόφων σοφιστών, οι οποίοι πραγματεύονταν ένα εξαιρετικά

²³ Βλ. ανωτ., σ. 77.

μεγάλο εύρος θεωρητικών ζητημάτων²⁴. Κατά τους αιώνες που ακολούθησαν, η διδασκαλία της ρητορικής γνώρισε κάμψη, λόγω της παρακμής του πολιτικού βίου των Αθηνών. Οι σοφιστές της Αθήνας δεν μπορούσαν πλέον να συναγωνισθούν τους κατά πολύ ανώτερους Ασιάτες και Ρόδιους συναδέλφους τους, οι οποίοι την ίδια εποχή έχαιραν μεγάλης εκτίμησης. Η διδασκαλία των μεταγενέστερων σοφιστών είχε αποβεί κράμα κάθε είδους γνώσεων, αν και είναι γεγονός ότι εξακολουθούσε ακόμα να υπερισχύει στη διδασκαλία τους η χρήση της ρητορικής. Κατά την περίοδο των μεταχριστιανικών χρόνων και ειδικότερα από την εποχή του Τραϊανού κ.ε., οι Αθηναίοι σοφιστές εξήλθαν από την αφάνεια. Μολονότι δεν ασκούσαν πλέον την αυθεντική ρητορική τέχνη, όπως άλλοτε, συνέχιζαν να μιμούνται τις πρακτικές των αρχαίων ρητόρων και συνέγραφαν διατριβές πάνω σε πολιτικά και δικανικά ζητήματα. Με αυτό τον τρόπο κέρδισαν την εκτίμηση των αυτοκρατόρων και μπόρεσαν να παρατείνουν την επιβίωση του επαγγέλματός τους για μακρό χρονικό διάστημα.

Η ίδρυση του ανώτατου εκπαιδευτηρίου από τους Αντωνίνους είναι γεγονός ότι έδωσε, μέσα σε περίοδο γενικής πολιτικής παρακμής, νέα ώθηση στην πνευματική ζωή της πόλης και εγκαινίασε μια νέα εποχή για τις Φιλοσοφικές Σχολές, οι οποίες συνέχισαν μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο να αναδεικνύουν μέσα από τις τάξεις τους διάσημους φιλοσόφους και σοφιστές, όπως το Λιβάνιο και τον Πρόκλο. Τον 3^ο αι. μ.Χ., ο Αθηναίος αποκάλεσε χαρακτηριστικά την πόλη των Αθηνών «τήν λαμπροτάτην πόλιν πασῶν όπόσας ό Ζεύς άναφαίνει». Αλλά και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, αν και χριστιανός, εξήρε, έναν περίπου αιώνα αργότερα, τις αθηναϊκές σχολές και το φιλοσοφικό βίο της πόλης²⁵.

²⁴ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 231.

²⁵ Αυτόθι, σ. 236.

Με την πάροδο, όμως, των αιώνων, η πνευματική ζωή της πόλεως των Αθηνών γινόταν ολοένα και πιο φτωχή. Η άποψη του Συνέσιου, ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα, ότι: «αί δὲ Ἀθηναί, πάλαι μὲν ἦν ἡ πόλις ἐστία σοφῶν, τὸ δὲ νῦν ἔχον σεμνύνουσιν αὐτάς οἱ μελιττουργοί. ταῦτ' ἄρα καὶ ἡ ξυνωρίς τῶν σοφιστῶν τῶν Πλουταρχείων, οἵτινες οὐ τῆ φήμη τῶν λόγων ἀγείρουσιν ἐν τοῖς θεάτροις τοὺς νέους, ἀλλὰ τοῖς ἐξ Ὑμηττοῦ στάμνοις»²⁶, αν και υπερβολική, ενισχύει αυτή τη διαπίστωση.

Οι Σχολές των Αθηνών εξακολουθούσαν βέβαια να αποτελούν, μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αιώνα, πνευματικές εστίες φωτός, σε σύγκριση με το σκότος που κάλυπτε τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Είχαν, όμως, απολέσει το μεγαλύτερο μέρος από την πρότερη πνευματική τους αίγλη. Επιπλέον, οι εκπρόσωποί τους είχαν σε σημαντικό βαθμό αλλοιώσει το περιεχόμενο της διδασκαλίας τους. Η Πλατωνική Ακαδημία, αν και εξακολουθούσε, συγκριτικά με άλλες σχολές, να ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στους φιλοσοφικούς κύκλους της εποχής, δεν εξέφραζε πλέον τον αγνό πλατωνισμό. Μέσα από τις τάξεις της αναδείχτηκε, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, το φιλοσοφικό κίνημα του Νεοπλατωνισμού, το οποίο αναμείγνυε τη θεωρία του Πλάτωνα με έντονα αποκρυφιστικές και δεισιδαιμονικές πρακτικές²⁷. Κορυφαίοι εκπρόσωποι του κινήματος αυτού στην Ακαδημία των Αθηνών υπήρξαν ο Πλούταρχος, ο Συριανός και ο Πρόκλος.

Ο Πρόκλος, ειδικότερα, θεωρείται από τους ιστορικούς αυτής της περιόδου ως ο τελευταίος από τους μεγάλους διδασκάλους των Αθηνών. Υπό την ηγεσία του η Ακαδημία συνέχισε να αποτελεί διεθνές κέντρο φιλοσοφικών σπουδών. Μεγάλοι Αλεξανδρινοί καθηγητές της εποχής,

²⁶ Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *Επιστολές*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 66, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), επιστ. 135, στήλ. 1524. Πβ. Ch. Diehl, *Justinien et la Civilisation Byzantine au VIe siecle*, ό.π., σ. 560.

²⁷ Ed. Gibbon, ό.π., σ. 524.

όπως ο Ιεροκλής, ο Ερμείας και ο Αμμώνιος σπούδασαν εκεί²⁸. Μέχρι και τις αρχές του 6^{ου} αι. η Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών, υπό την τελευταία της νεοπλατωνική μορφή, διατήρησε άσβεστο τον πυρσό του ελληνισμού και η πόλη των Αθηνών, επί αιώνες ιερό προσκυνητήριο των εθνικών, όπως τα Ιεροσόλυμα για τους Χριστιανούς, σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Γ.Κ. Κωνσταντινίδη²⁹, συνέχισε να αποτελεί, ακόμα και στην πιο δίσεκτη για τον εθνικό βίο της Ελλάδας εποχή, την έδρα της αρχαίας ελληνικής θρησκείας.

4.2 Τελευταίες πνευματικές αναλαμπές της Ακαδημίας των Αθηνών

Η Αθήνα του 6^{ου} αιώνα είχε εκπέσει από το αρχαίο της μεγαλείο. Το μεγαλύτερο μέρος των καλλιτεχνικών έργων της πόλεως, ανάμεσα σε αυτά και το χρυσελεφάντινο άγαλμα της προστάτιδος θεάς Αθηνάς³⁰ καθώς και πλήθος άλλων απaráμιλλης καλλιτεχνικής αξίας, είχαν μεταφερθεί στην Κωνσταντινούπολη και είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή και διακόσμηση των εκεί βυζαντινών εκκλησιών. Επιπλέον, οι πολιτικοί θεσμοί της αρχαιότητας είχαν εξασθενήσει, ενώ ακόμα και η επιστημονική λαμπρότητα της πόλεως είχε δεχθεί, ήδη απ' τις αρχές του 5^{ου} αιώνα, ένα εξίσου σημαντικό πλήγμα από την ίδρυση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης. Η προαναφερθείσα μαρτυρία του φιλοσόφου Συνέσιου ότι η Αθήνα, από την αρχαία της δόξα, δεν είχε διατηρήσει παρά το όνομά της και ότι ήταν πλέον ξακουστή μόνο για την παραγωγή μελιού³¹, έστω και αν εμπεριέχει το στοιχείο της υπερβολής, καταδεικνύει τόσο την πολιτική και οικονομική,

²⁸ Al. Cameron, «The last days of the Academy at Athens», ό.π., σ. 27.

²⁹ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 235-236.

³⁰ Βλ. ανωτ., σ. 36.

³¹ Βλ. ανωτ., σ. 86.

όσο και την πολιτισμική παρακμή στην οποία είχε περιέλθει η πάλαι ποτέ ένδοξη πόλη.

Ακόμα και σε αυτή τη δίσεκτη για την επιβίωση του αρχαίου κόσμου εποχή, η Αθήνα παρέμενε η μεγάλη πρωτεύουσα του Ελληνισμού. Παρά τις απαγορευτικές διατάξεις εναντίον της παλαιάς θρησκείας, οι αρχαίοι ναοί και τα μνημεία της Ακρόπολης διατηρούσαν ακόμα την αίγλη τους. Κατά παρόμοιο τρόπο και η Ακαδημία των Αθηνών, υπό την ηγεσία σημαντικών πνευματικών προσωπικοτήτων όπως ο Πλούταρχος, ο Συριανός και ο Πρόκλος, εξακολουθούσε μέχρι και τα τέλη του 5^{ου} αιώνα να αποτελεί το προπύργιο της εθνικής διανόησης και παιδείας. Η φήμη, εξάλλου, της Ακαδημίας ήταν τέτοια ώστε, ακόμα και τότε, πλήθος σπουδαστών από την Αίγυπτο, την Ασσυρία, τη Μικρά Ασία και την Αρμενία έρχονταν στην Αθήνα για να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους. Ενδεικτικά αναφέρεται το όνομα του Αρμένιου ιστορικού Μωυσή από τη Χορζηνή καθώς επίσης και του διακεκριμένου φιλοσόφου Βοήθιου, ο οποίος εικάζεται ότι έζησε αρκετά χρόνια στην Αθήνα και παρακολούθησε τις παραδόσεις του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πρόκλου. Ωστόσο, δεν έλειπαν την εποχή εκείνη και πολλοί επιφανείς Αθηναίοι, μεταξύ αυτών ο Νικαγόρας, ο Αρχιάδας και ο Θεαγένης, οι οποίοι επεδείκνυαν ιδιαίτερο ζήλο για την προστασία των γραμμάτων και υποστήριζαν οικονομικά τη λειτουργία του αρχαίου αθηναϊκού πανεπιστημίου³².

Αδιόρατα, όμως, η επικράτηση του Χριστιανισμού είχε ήδη αρχίσει στην πόλη της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα, οι αρχαίοι ναοί άρχισαν σταδιακά να μεταβάλλονται σε χριστιανικές εκκλησίες. Η Αγία Σοφία αντικατέστησε την Αθηνά στο ιερό του Παρθενώνα. Η Παρθένος στεγάστηκε στο Ερέχθειο. Χριστιανικές εκκλησίες κτίστηκαν στα Προπύλαια και στο ναό της Απτέρου Νίκης. Ο

³² Φερ. Γκρεγκορόβιους, ό.π., σ. 81.

Άγιος Γεώργιος εγκαταστάθηκε στο Θησείο. Η μοναστηριακή εκκλησία του Δαφνίου οικοδομήθηκε στη θέση του ιερού του Απόλλωνα και η Θεοτόκος κατέλαβε το χώρο του ιερού της Αφροδίτης στον Υμηττό. Εκκλησίες και μοναστήρια κτίσθηκαν ακόμα στο Μητρώο, στο Λύκειο, στο Κυνόσαργες, στο Στάδιο, στον Κολωνό και σε κάθε άλλο σημείο της αθηναϊκής γης. Την έδρα των αρχαίων θεών πήραν πλέον ο Σωτήρας, η Παρθένος, οι Απόστολοι, οι Ανάργυροι, ο Διόνυσος, ο Ηλίας και πολλοί άλλοι άγιοι και απόστολοι. Πίσω, όμως, από τους αγίους της νέας θρησκείας συνέχισαν, σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών, να επιζούν οι περισσότεροι από τους θεούς της ειδωλολατρίας. Ο Άγιος Γεώργιος, για παράδειγμα, ο φονιάς των δράκων κατά τη χριστιανική παράδοση, ήταν ο φυσικός διάδοχος του μυθικού Ηρακλή. Οι γιατροί Κοσμάς και Δαμιανός, οι επονομαζόμενοι Άγιοι Ανάργυροι, ανακαλούσαν στη μνήμη τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη. Ο Άγιος Δημήτριος αντικατέστησε τη θεά Δήμητρα και ο Άγιος Διονύσιος πήρε τη θέση του αρχαίου Διονύσου. Ο προφήτης Ηλίας, τέλος, ο οποίος σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση ανήλθε στον ουρανό πάνω σε πύρινο άρμα, αντικατέστησε το θεό Ήλιο και για το λόγο αυτό εγκαταστάθηκε στα υψηλότερα σημεία των λόφων και των βουνών. Όπως ακριβώς συνέβαινε, λοιπόν, παλαιότερα με τους αρχαίους θεούς, οι άγιοι της νέας χριστιανικής θρησκείας έγιναν σταδιακά οι επίσημοι προστάτες των πόλεων. Στην Αθήνα, η Παναγία η Αθηνιώτισσα αντικατέστησε την Αθηνά Παλλάδα. Ομοιότητες υπήρχαν και στις θρησκευτικές τελετές. Στις περιπτώσεις που οι πιστοί ήθελαν να επιτύχουν θαυματουργές ιάσεις, πραγματοποιούσαν ολονυκτίες μέσα στις εκκλησίες, όπως έκαναν παλαιότερα στους αρχαίους ναούς του Ασκληπιού. Η λιτανεία των εικόνων θύμιζε το μεγαλείο των αρχαίων πομπών. Οι εορτές της Μεγάλης Εβδομάδας προκαλούσαν στις ψυχές των απλών ανθρώπων αισθήματα εξίσου έντονα με εκείνα των

Ελευσίνιων μυστηρίων. Μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, η νέα θρησκεία, με αργά αλλά σταθερά βήματα, κυριεύσε ειρηνικά την Αθήνα και, χωρίς ίσως τούτο να γίνει άμεσα αντιληπτό, η αρχαία πρωτεύουσα της ειδωλολατρίας μεταβλήθηκε σταδιακά σε χριστιανική πόλη³³.

Από την άλλη πλευρά τα είδωλα είχαν σε μεγάλο ποσοστό απομυθοποιηθεί στη συνείδηση των απλών ανθρώπων. Ένας μύθος της εποχής εκείνης δείχνει με τον πλέον παραστατικό, όσο και συμβολικό, τρόπο την πτώση του ειδωλολατρικού καθεστώτος στην πόλη των Αθηνών. Σύμφωνα με το μύθο αυτό, η Αθηνά, διωγμένη από το καταφύγιό της στην Ακρόπολη, εμφανίστηκε στον ύπνο του Πρόκλου, για να του πει ότι πλέον θα κατοικούσε στο σπίτι του³⁴.

Ο Πρόκλος υπήρξε πραγματικά ο τελευταίος από τους μεγάλους διδασκάλους των Αθηνών. Μετά το θάνατό του το έτος 485 μ.Χ., η πνευματική δύναμη της Ακαδημίας εξασθένησε ακόμα περισσότερο. Οι διάδοχοί του, στην πλειοψηφία τους ξένοι που είχαν έρθει από τη Συρία, τη Λυδία και τη Φοινίκη, ασχολούνταν κυρίως με τη φιλολογία, το δίκαιο, την ιατρική, ενώ είχαν περιορίσει τη φιλοσοφία σε ένα απλό μάθημα, του οποίου η διδασκαλία εξαντλείτο στην ερμηνεία και το σχολιασμό των αρχαίων κειμένων. Επιπλέον, ο συναγωνισμός των ανώτατων σχολών της Κωνσταντινούπολης και της Αλεξάνδρειας είχε, συγκριτικά με το παρελθόν, περιορίσει σε σημαντικό βαθμό τον αριθμό των σπουδαστών της Ακαδημίας. Κυρίως, όμως, η εμμονή της σχολής σε ένα ειδωλολατρικό παρελθόν που ήταν ξεπερασμένο στη συνείδηση της μεγάλης πλειοψηφίας των Βυζαντινών φαίνεται ότι επιτάχυνε, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, τον τερματισμό του βίου της.

³³ Αυτόθι, σ. 87-100 και Ch. Diehl, *Justinien et la Civilisation Byzantine au VIe siecle*, ό.π., σ. 561-562. Βλ. επίσης, Δ.Α. Ζακυθινός, *Η Βυζαντινή Ελλάδα 392-1204*, Αθήνα 1965, σ. 26-27 και Γ.Φ Χέρτσμπεργ, *Ιστορία της Ελλάδος. Από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 121-123. Βλ. ακόμα, Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 169.

³⁴ Ch. Diehl, ό.π., σ. 562.

Στη στροφή του 5^{ου} προς τον 6^ο αιώνα, ειδικότερα, το αθηναϊκό πανεπιστήμιο τόνιζε υπέρμετρα τον ειδωλολατρικό του χαρακτήρα. Μέχρι και τα τελευταία έτη του βίου του, ο Πρόκλος συνήθιζε να ιεουργεί απροκάλυπτα στους αρχαίους ναούς, το κλείσιμο των οποίων είχε διατάξει ο Θεοδόσιος Β΄ μισό περίπου αιώνα νωρίτερα. Οι εξορκισμοί των πνευμάτων καθώς και η πρόκληση βροχής υπήρξαν μερικές από τις κορυφαίες ενασχολήσεις του συγκεκριμένου φιλοσόφου, ο οποίος, μεταξύ άλλων, συνέγραψε και μια εμπειριστατωμένη πραγματεία εναντίον της χριστιανικής θρησκείας, αποτελούμενη από δεκαέξι επιμέρους σημεία. Οι διάδοχοι του Πρόκλου υπήρξαν εξίσου φανατικοί υποστηρικτές των αρχαίων θεών. Συγκεκριμένα, ο Αιγίας, άμεσος προκάτοχος του Δαμάσκιου στη διεύθυνση της σχολής, προκάλεσε στο πρόσωπό του, και κατ' επέκταση στην ίδια τη σχολή, μεγάλη εχθρότητα από τη δημόσια και προκλητική προβολή της ειδωλολατρικής θρησκείας. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο τελευταίος σχολάρχης της Ακαδημίας Δαμάσκιος, ένας ένθερμος και δραστήριος Σύρος ειδωλολάτρης, επέδειξε ανάλογη αδιαλλαξία απέναντι στις επίσημες κρατικές και θρησκευτικές αρχές και με το ζήλο του πέτυχε να δώσει πρόσκαιρο ενθουσιασμό σε μια σχολή, της οποίας το τέλος φαινόταν πλέον προδιαγεγραμμένο. Ένα έργο του στην απόκρυφη παραδοξογραφία, το οποίο δεν έχει διασωθεί, φαίνεται ότι θορύβησε ιδιαίτερα την Εκκλησία. Επιπλέον, ο ίδιος συνέγραψε τη βιογραφία του προκατόχου του στη σχολή Ισίδωρου, στο πλαίσιο της οποίας γινόταν αναφορά σε όλους τους σημαντικούς ειδωλολάτρες της εποχής, ενώ, παράλληλα, απευθύνονταν βαριές κατηγορίες εναντίον του Χριστιανισμού. Σημειώνεται ότι η βιογραφία του Ισίδωρου, όπως και η προγενέστερη του Πρόκλου, γραμμένες από τους μαθητές τους Δαμάσκιο και Μαρίνο αντίστοιχα, αποτέλεσαν μια μορφή ειδωλολατρικής «αγιογραφίας», η οποία εκείνη την εποχή ανταγωνιζόταν τους βίους των

Χριστιανών αγίων. Οι βιογραφίες αυτές ακολουθούσαν, εξάλλου, την προγενέστερη παράδοση των βίων του Απολλωνίου του Τυανέως, του Πυθαγόρα και των Σοφιστών, που είχαν γραφτεί, αντίστοιχα, από το Φιλόστρατο, τον Ιάμβλιχο και τον Ευνάπιο³⁵.

Είναι προφανές ότι οι τελευταίοι Αθηναίοι φιλόσοφοι αρνούσανται πεισματικά να προσαρμόσουν τη διδασκαλία τους σε καθαρά φιλοσοφική μορφή, χωρίς δηλαδή καμία θρησκευτική ενασχόληση, όπως είχαν πράξει οι συνάδελφοί τους στην Αλεξάνδρεια. Δεν είναι λοιπόν ιδιαίτερα δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τους λόγους, για τους οποίους τα περιοριστικά μέτρα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού στράφηκαν κυρίως σε βάρος της Σχολής των Αθηνών. Είναι γεγονός ότι οι Αθηναίοι ειδωλολάτρες, εξαιτίας των πλούσιων οικονομικών πόρων που διέθετε η Ακαδημία, είχαν τη δυνατότητα να ακολουθούν μια ανεξάρτητη, όσο και δυσάρεστη, πολιτική απέναντι στην επίσημη κρατική και θρησκευτική εξουσία. Αντίθετα, στην περίπτωση της αλεξανδρινής Σχολής, οι καθηγητές απέφευγαν να εκδηλώσουν ανοικτά τις αντιχριστιανικές τους πεποιθήσεις, καθώς σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν να διαταράξουν τις αρμονικές σχέσεις τους με τις αρχές του κράτους, από τις οποίες, άλλωστε, εξαρτώνταν οικονομικά. Έτσι συνέχισαν απρόσκοπτα να ασκούν το επιστημονικό και διδασκαλικό τους έργο. Επιπλέον, η ενασχόληση, σε μεγάλο βαθμό, των Αλεξανδρινών φιλοσόφων με τον Αριστοτέλη επέτρεπε σε αυτούς να κρατούν ασφαλείς αποστάσεις από τις θρησκευτικές δοξασίες των νεοπλατωνιστών, κάτι που όμως δε συνέβαινε στην περίπτωση των Αθηναίων, οι οποίοι, έχοντας ως πηγή της φιλοσοφίας τους τον Πλάτωνα, συμπεριελάμβαναν στην διδασκαλία τους στοιχεία μαγείας και αποκρυφισμού³⁶.

³⁵ Αυτόθι, σ. 562-563 και Al. Cameron, ό.π., σ. 9-10.

³⁶ Al. Cameron, ό.π. σ. 9 και Ch. Diehl, ό.π., σ. 562.

Υπό τις συνθήκες αυτές, δεν αποτελεί ασφαλώς έκπληξη το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός αποφάσισε τελικά να αναστείλει, το έτος 529 μ.Χ., τη λειτουργία του αθηναϊκού πανεπιστημίου. Αντίθετα, είναι πράγματι άξιο απορίας το γεγονός ότι οι προκάτοχοι του Ιουστινιανού στον αυτοκρατορικό θρόνο είχαν επί μακρό χρονικό διάστημα επιτρέψει τη δράση του Πρόκλου και των ειδωλολατρών διαδόχων του στην Ακαδημία. Με δεδομένη, μάλιστα, τη γενικότερη αδιαλλαξία που επεδείκνυε η Εκκλησία στα ζητήματα της πίστεως, αλλά και την απόλυτη προτεραιότητα της κρατικής εξουσίας για την εδραίωση της νέας χριστιανικής θρησκείας σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια, προκαλεί πράγματι αίσθηση το γεγονός ότι χρειάστηκε να περάσουν τόσοι αιώνες, έως ότου κάποιος αυτοκράτορας λάβει την απόφαση να απαγορεύσει τη διδασκαλία στους ειδωλολάτρες καθηγητές των Αθηνών. Η εξήγηση για την ανοχή που επέδειξε απέναντί τους το κράτος κατά τους προηγούμενους αιώνες πρέπει να αναζητηθεί λιγότερο στην προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας και περισσότερο στην ενασχόληση, τόσο των κρατικών αρχών, όσο και της επίσημης Εκκλησίας, με τις χριστιανικές αιρέσεις, οι οποίες συνιστούσαν για την επίσημη χριστιανική θρησκεία μεγαλύτερη απειλή από εκείνη της εκπνέουσας ειδωλολατρικής πίστης καθώς επίσης και στην έλλειψη χριστιανών ακαδημαϊκών φιλοσόφων που θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν επάξια τους ειδωλολάτρες συναδέλφους τους³⁷. Ωστόσο, η απροκάλυπτη ειδωλολατρική δραστηριότητα των τελευταίων Αθηναίων διδασκάλων καθώς και η διαφαινόμενη αναγέννηση της Ακαδημίας, η οποία την εποχή εκείνη βρισκόταν υπό την ενεργητική καθοδήγηση του δραστήριου φιλοσόφου Δαμάσκιου, φαίνεται ότι θορύβησαν την Κωνσταντινούπολη και προκάλεσαν τη μήνη του αυτοκράτορα εναντίον του αθηναϊκού πανεπιστημίου.

³⁷ Al. Cameron, ό.π. σ. 10-11.

Η αναστολή της λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό δεν μπορεί να αποδειχθεί ως επίσημο ιστορικό γεγονός³⁸, αν και όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στην άποψη ότι ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας κατέστησε εξαιρετικά δυσχερή τη συνέχιση της λειτουργίας της. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Ιουστινιανός επέβαλε ανηλεή διατάγματα διωγμών εναντίον των εκπροσώπων της ειδωλολατρικής θρησκείας στις καθηγητικές έδρες και στα αξιώματα του κράτους. Ειδικότερα, απαγορεύτηκε δια νόμου στους ειδωλόλατρες η άσκηση του διδασκαλικού τους επαγγέλματος, υπό την απειλή ποινής δημεύσεως της περιουσίας και εξορίας σε αντίθετη περίπτωση και, παράλληλα, αφαιρέθηκαν από τις ειδωλολατρικές σχολές οι κάθε φύσεως οικονομικές καταβολές, δωρεές και επιχορηγήσεις³⁹. Ο σχετικός νόμος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «Πᾶν δὲ μάθημα παρὰ τῶν νοσούντων τὴν τῶν ἀνοσίων Ἑλλήνων μανίαν διδάσκεσθαι κωλύομεν, ὥστε μὴ κατὰ τοῦτο προσποιεῖσθαι αὐτοὺς παιδεύειν τοὺς εἰς αὐτοὺς ἀθλίως φοιτῶντας, ταῖς δὲ ἀληθείαις τὰς τῶν δῆθεν παιδευομένων διαφθεῖρειν ψυχάς»⁴⁰. Εξάγεται, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι ο γενικός αυτός νόμος ίσχυσε και για την Ακαδημία των Αθηνών, η οποία άλλωστε αποτελούσε εκείνη την εποχή το τελευταίο επίσημο κέντρο της εθνικής θρησκείας και της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας.

Εκτός της αδιαμφισβήτητης ισχύος του ανωτέρου νόμου, ο Σύρος χρονογράφος της εποχής Ιωάννης Μαλάλας δίνει μια επιπλέον πληροφορία, η οποία ενισχύει την πιο πάνω διαπίστωση, αν και η

³⁸ Ο Κ. Παπαρηγόπουλος έχει διατυπώσει σοβαρές επιφυλάξεις για την αναστολή λειτουργίας του αθηναϊκού πανεπιστημίου από τον Ιουστινιανό (Κ. Παπαρηγόπουλος, «Αι εν Αθήναις σχολαί. Το υπατικόν αξίωμα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 3^{ος}, μέρος Α': *Από Ιουστινιανού μέχρι Λέοντος του Γ'*, έκδ. 8^η υπό Π. Καρολίδου, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1963, σ. 133-134). Πβ. Φερ. Γκρεγκορόβιους, ό.π., σ. 83.

³⁹ Ch. Diehl, ό.π., σ. 554 και Al. Cameron, ό.π., σ. 8. Βλ. και ανωτ., σ. 44-45.

⁴⁰ *Corpus Iuris Civilis* (Νομοθεσία Ιουστινιανού Α'), έκδ. P. Krüger, *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., I, 11, 10, 2, σ. 64.

αξιοπιστία των μαρτυριών του συγκεκριμένου χρονογράφου πρέπει να τίθεται πάντα υπό διερεύνηση. Σύμφωνα, λοιπόν, με το Μαλάλα, ο Ιουστινιανός έστειλε το 529 μ.Χ. στην Αθήνα ένα ειδικό διάταγμα, το οποίο απαγόρευε σε οποιονδήποτε κάτοικο αυτής της πόλης να διδάσκει φιλοσοφία και δίκαιο. Η ακριβής μαρτυρία του χρονογράφου έχει ως εξής: «Ἐπὶ δὲ τῆς ὑπατείας τοῦ αὐτοῦ Δεκίου ὁ αὐτὸς βασιλεὺς θεσπίσας πρόσταξιν ἐπέμψεν ἐν Ἀθήναις, κελεύσας μηδένα διδάσκειν φιλοσοφίαν μήτε νόμιμα ἐξηγεῖσθαι μήτε κόττον ἐν μία τῶν πόλεων γίνεσθαι...»⁴¹. Είναι γεγονός ότι η μαρτυρία του Μαλάλα, εάν περιοριζόταν μόνο στην απόφαση απαγόρευσης της διδασκαλίας της φιλοσοφίας στην πόλη των Αθηνών, θα μπορούσε ευκολότερα να γίνει πιστευτή, καθώς είναι γνωστή τόσο η προσήλωση των τελευταίων φιλοσόφων της Ακαδημίας στην ειδωλολατρική θρησκεία, όσο και η απόφασή τους να αυτοεξορισθούν, ως άμεση συνέπεια των περιοριστικών μέτρων αυτοκράτορα⁴². Η παράλληλη, όμως, αναφορά του χρονογράφου στην απαγόρευση της διδασκαλίας του δικαίου από τον Ιουστινιανό εγείρει κάποια ερωτηματικά σχετικά με την εγκυρότητα της συγκεκριμένης μαρτυρίας, δεδομένου ότι σε καμία άλλη πηγή, σύγχρονη ή μεταγενέστερη, δε γίνεται μνεία περί υπάρξεως νομικής σχολής στην Αθήνα εκείνη την εποχή. Αυτό, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα υπάρξεως μιας τέτοιας σχολής, ιδίως αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι, με εξαίρεση την παγκοσμίου φήμης Νομική Σχολή της Βηρυτού⁴³, ελάχιστες γνώσεις διαθέτουμε για την εν γένει διδασκαλία της νομικής επιστήμης. Είναι, εξάλλου, γνωστή η απόφαση του Ιουστινιανού να αναστείλει τη λειτουργία όλων των νομικών σχολών, εκτός εκείνων της

⁴¹ Ιωάν. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, ό.π., L. XVIII, στ. 16-19, σ. 451.

⁴² Βλ. κατωτ., σ. 107-122.

⁴³ Βλ. κατωτ., σ. 237-244.

Κωνσταντινούπολης, της Ρώμης και της Βηρυτού. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η συγκεκριμένη απόφαση να αφορούσε και στην αναστολή λειτουργίας κάποιας νομικής σχολής στην Αθήνα, δεδομένου ότι οι διδάσκαλοί της, στην περίπτωση φυσικά που υφίστατο μια τέτοια σχολή, θα πρέπει να ήταν στην πλειοψηφία τους ειδωλολάτρες⁴⁴. Θα ήταν επομένως λάθος να χαρακτηριστεί συλλήβδην ως ανακριβής η συγκεκριμένη μαρτυρία του Μαλάλα, πολύ περισσότερο το πρώτο σκέλος αυτής, που αφορά στη διδασκαλία της φιλοσοφίας στην Αθήνα και, κατ' επέκταση, στην τύχη της Πλατωνικής Ακαδημίας, η οποία, άλλωστε, αποτελεί και το κεντρικό θέμα διαπραγμάτευσης του παρόντος κεφαλαίου.

Προκαλεί, ασφαλώς, εντύπωση το γεγονός ότι ο Προκόπιος, ο επίσημος ιστορικός συγγραφέας των περσικών πολέμων και σχολιαστής του κυβερνητικού έργου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, δεν αναφέρει καμία πληροφορία για το γεγονός της αναστολής λειτουργίας της Ακαδημίας, ούτε για τη μετανάστευση των επτά τελευταίων διδασκάλων της στο περσικό κράτος. Ωστόσο, ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι ο Ιουστινιανός, στο πλαίσιο των γενικότερων μέτρων που έλαβε εναντίον της ειδωλολατρικής θρησκείας, στέρησε δια νόμου από τους απανταχού ειδωλολάτρες διδασκάλους το μισθό τους⁴⁵. Το μέτρο όμως αυτό, αν και καθιστούσε ασφαλώς δυσχερέστερη τη θέση της Ακαδημίας, δεν ήταν από μόνο του απαγορευτικό για τη συνέχιση της λειτουργίας της, καθώς η τελευταία είχε τους δικούς της οικονομικούς πόρους για να συντηρηθεί και να καταβάλλει τους μισθούς, τόσο του σχολάρχη, όσο επίσης και των βοηθών του. Στο λήμμα για τον Πλάτωνα, που περιλαμβάνεται στο μεταγενέστερο βυζαντινό λεξικό της Σούδας, αναφέρεται ότι τα εισοδήματα της Ακαδημίας, από τρία χρυσά νομίσματα την εποχή του

⁴⁴ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 8. Βλ. επίσης, Φερ. Γκρεγκορόβιους, *ό.π.*, σ. 82 και Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 133-134.

⁴⁵ Φερ. Γκρεγκορόβιους, *ό.π.*, σ. 82.

ιδρυτή της, προσέγγιζαν πλέον τα χίλια κατά την περίοδο του Ιουστινιανού⁴⁶. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Alan Cameron, παράλληλα με τη θέσπιση του γενικού νόμου απαγόρευσης της διδασκαλίας και διακοπής της μισθοδοσίας των ειδωλολατρών καθηγητών, να εξεδόθηκε το 529 κάποιο συμπληρωματικό διάταγμα, το οποίο να προέβλεπε την κατάσχεση των συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων της Ακαδημίας⁴⁷.

Το γεγονός της κατάσχεσης των εισοδημάτων της Ακαδημίας των Αθηνών μνημονεύει και ο επί πολλά έτη καθηγητής φιλοσοφίας στη Σχολή της Αλεξάνδρειας Ολυμπιόδωρος. Συγκεκριμένα, ο ειδωλόλατρης καθηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά ότι, έστω και αν η κατάσχεση των εισοδημάτων είχε ήδη αρχίσει από το 529 μ.Χ., η Ακαδημία των Αθηνών εξακολουθούσε να διαθέτει ακόμα τους απαιτούμενους οικονομικούς πόρους για τη μισθοδοσία των «διαδόχων» της. Είναι αδύνατον να προσδιοριστεί με ακρίβεια η χρονολογία, κατά την οποία έγινε η σχετική αναφορά από τον Ολυμπιόδωρο. Ωστόσο, συνεκτιμώντας όλα τα δεδομένα που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη ιστορική μαρτυρία, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η κατάσχεση των εισοδημάτων της Ακαδημίας δεν είχε ολοκληρωθεί μέχρι το έτος 560, δηλαδή τριάντα περίπου χρόνια μετά την έκδοση του απαγορευτικού διατάγματος από τον Ιουστινιανό. Τούτο κατά τον Cameron σημαίνει ότι ίσως υπήρξε ένας ακόμα «διάδοχος» μετά το Δαμάσκιο στην Ακαδημία, ή ότι, εν πάσει περιπτώσει, ένα σημαντικό μέρος της περιουσίας της εξακολουθούσε να διατίθεται για ακαδημαϊκούς σκοπούς. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι οι αρχές των Αθηνών δεν επεδείκνυαν μεγάλη αποφασιστικότητα στην υλοποίηση των αυτοκρατορικών εντολών. Οι σημαντικές διασυνδέσεις του τελευταίου σχολάρχη της Ακαδημίας Δαμάσκιου με τις τοπικές αρχές

⁴⁶ Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 167 και 210. Βλ. επίσης, Ed. Gibbon, ό.π., σ. 523.

⁴⁷ Al. Cameron, ό.π., σ. 8.

καθώς και την πνευματική ελίτ της πόλης, όπως άλλωστε και του προκατόχου του Πρόκλου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο τελευταίος είχε κληροδοτήσει σημαντικό μέρος της περιουσίας του στην πόλη των Αθηνών, ίσως έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτό⁴⁸.

Νεότερα στοιχεία της έρευνας συγκλίνουν στην άποψη ότι η αναστολή λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών από τον Ιουστινιανό αποτέλεσε μέτρο με προσωρινό μόνο χαρακτήρα, καθώς η Σχολή, μολονότι αντιμετώπιζε σοβαρές δυσχέρειες, επαναλειτούργησε μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ίσως και αργότερα⁴⁹. Συγκεκριμένα, ο Alan Cameron, στο άρθρο του για την Ακαδημία των Αθηνών, παραθέτει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον απόσπασμα από τον Παύλο Σιλεντιάριο, διακεκριμένο βυζαντινό ποιητή της εποχής του Ιουστινιανού. Το απόσπασμα αυτό, το οποίο προέρχεται από ποίημα αφιερωμένο στο ναό της Αγίας Σοφίας και το οποίο χρονολογείται στις πρώτες εβδομάδες του 563 μ.Χ., αναφέρει τα ακόλουθα: «κρίνει δὲ τούτους (τους στίχους του) οὐ κυαμοτρῶξ Ἀττικός, ἀλλ' ἄνδρες εὐσεβεῖς τὲ καὶ συγγνώμονες, οἷς καὶ τὸ θεῖον καὶ βασιλεὺς ἐφήδεται» (δηλαδή: «τους στίχους αυτούς δεν κρίνει κάποιος Αθηναίος που τρώει χαρούπια, αλλά ευσεβείς και καλοπροαίρετοι άνθρωποι, με τους οποίους ευχαριστεῖται και ο Θεός και ο αυτοκράτωρ»). Είναι σαφής ο υπαινιγμός του ποιητή ότι στην Αθήνα εξακολουθούσαν να διαβιούν ανευλαβείς και κακοπροαίρετοι άνθρωποι, τους οποίους τόσο η κοσμική, όσο και η εκκλησιαστική ηγεσία δεν έβλεπαν με ευχαρίστηση. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Παύλος απηύθυνε αυτό τον απαξιωτικό χαρακτηρισμό στους Αθηναίους νεοπλατωνιστές φιλοσόφους. Οι συγκεκριμένοι, όμως, στίχοι γράφτηκαν, όπως παρατηρεί ο Cameron, τριάντα πέντε περίπου έτη μετά το επίσημο διάταγμα του Ιουστινιανού εναντίον της Ακαδημίας. Θεωρείται, λοιπόν,

⁴⁸ Αυτόθι, σ. 11-12.

⁴⁹ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, ό.π., σ. 292.

απίθανο το ενδεχόμενο να αναφέρθηκε ο Παύλος με τόσο έντονο ύφος σε ένα γεγονός που είχε προηγηθεί πριν από τόσα πολλά χρόνια, τη στιγμή μάλιστα που και ο ίδιος πιθανόν να μην είχε καν γεννηθεί το 529, αλλά και πολλοί από τους αναγνώστες του, για τον ίδιο λόγο, να μην ήταν σε θέση να αντιληφθούν την αναφορά αυτή. Αντίθετα, το περιεχόμενο του κειμένου, αλλά και το γενικότερο ύφος του ποιητή υποδηλώνουν ότι οι ειδωλολάτρες φιλόσοφοι συνέχιζαν να διδάσκουν στην Αθήνα τη χρονική στιγμή κατά την οποία γράφτηκαν οι συγκεκριμένοι στίχοι από τον Παύλο. Άλλωστε, μια τέτοια ερμηνεία έρχεται σε απόλυτη συμφωνία με την προηγούμενη μαρτυρία του Ολυμπιόδωρου, ότι δηλαδή τα «διαδοχικά» εξακολουθούσαν να υφίστανται στην Ακαδημία τη δεκαετία του 560⁵⁰.

Η μελέτη των ιστορικών πηγών της εποχής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Ακαδημία των Αθηνών, μετά την προσωρινή αναστολή της λειτουργίας της το 529 μ.Χ. και τη διαφυγή των επτά τελευταίων διδασκάλων της στο περσικό κράτος, επαναλειτούργησε για τουλάχιστον μερικές δεκαετίες ακόμα, ενώ από τους επτά εξόριστους καθηγητές, ο Σιμπλίκιος και ίσως ο Πρισκιανός επέστρεψαν στην πόλη της Αθήνας και συνέχισαν το διδασκαλικό τους έργο⁵¹. Σε καμία, όμως, περίπτωση αυτοί δεν κατάφεραν να επαναφέρουν την Πλατωνική Ακαδημία στην προηγούμενη πνευματική της αίγλη. Η επισφαλής, πλέον, ζωή της Ακαδημίας συνεχίστηκε μέχρι την καταστροφή των Αθηνών από τους Σλάβους το έτος 579 μ.Χ. Ωστόσο, σύμφωνα με μια ανεπιβεβαίωτη φήμη, η οποία δεν μπορεί ασφαλώς να αποδειχθεί, ούτε όμως και να απορριφθεί ως ανακριβής, ένας μετέπειτα αρχιεπίσκοπος της Αγγλίας σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα στο τέλος του 7^{ου} αιώνα. Τα πράγματα, βέβαια, είχαν ριζικά διαφοροποιηθεί το 12^ο αιώνα, όταν ένας βυζαντινός

⁵⁰ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 26-27.

⁵¹ Βλ. κατωτ., σ. 107-122, όπου αναπτύσσεται εκτενώς το ζήτημα της μετανάστευσης των επτά τελευταίων διδασκάλων της Ακαδημίας στο περσικό κράτος και της αιφνίδιας επιστροφής τους.

επίσκοπος έγραφε χαρακτηριστικά: «βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις»⁵².

Έχει υποστηριχθεί από πολλούς μελετητές η άποψη ότι η πνευματική ισχύς της Ακαδημίας των Αθηνών είχε σε τέτοιο βαθμό αποδυναμωθεί το έτος 529 μ.Χ., ώστε η αναστολή της λειτουργίας της από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό υπήρξε ουσιαστικά μία πράξη ευθανασίας απέναντι στη Σχολή. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, συγκριτικά με την προγενέστερη περίοδο Πρόκλου, το πνευματικό κύρος της Ακαδημίας είχε εξασθενήσει. Καμία, όμως, ένδειξη δεν υπάρχει, η οποία να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Σχολή των Αθηνών διέτρεχε, μέχρι εκείνη τουλάχιστον τη χρονική στιγμή, μεγαλύτερο κίνδυνο βιωσιμότητας σε σχέση με τις αντίστοιχες σχολές της Αλεξάνδρειας και της Γάζας και η οποία να δικαιολογεί, έστω και στο ελάχιστο, τη διαφορετική αντιμετώπιση που επεφύλαξε ο αυτοκράτορας απέναντι στην αθηναϊκή Ακαδημία.

Σε σχετική με το θέμα μελέτη, ο G. Downey υποστήριξε την άποψη ότι η πνευματική αξία της Ακαδημίας είχε περιορισθεί αισθητά από την επιρροή που ασκούσαν, την ίδια εποχή, οι αντίστοιχες Φιλοσοφικές Σχολές της Γάζας και της Αλεξάνδρειας και ότι ο Ιουστινιανός, αναστέλλοντας τη λειτουργία της, δεν έκανε τίποτα άλλο από το να καταργήσει ένα αναχρονιστικό εκπαιδευτικό ίδρυμα⁵³. Σύμφωνα, όμως, με τον Al. Cameron, η εξέταση των διαθέσιμων ιστορικών στοιχείων όχι μόνο δεν επιβεβαιώνει την εκτίμηση του Downey, αλλά οδηγεί στην εξαγωγή εντελώς αντίθετων συμπερασμάτων.

⁵² Al. Cameron, ό.π., σ. 25. Μετά τον τερματισμό του βίου της Ακαδημίας, η Αθήνα εισήλθε σε μια μακρά περίοδο πνευματικής παρακμής. Οι εναπομείνουσες ιδιωτικές σχολές της Ρητορικής δεν μπορούσαν πλέον να ασκήσουν καμία ουσιαστική επιστημονική επίδραση. Η πνευματική αδράνεια συμπαρέσυρε την πόλη σε γενικότερο μαρασμό. Ωστόσο, μέχρι και το 12^ο τουλάχιστον αιώνα, η Αθήνα εξακολουθούσε να διατηρεί σημαντικά προνόμια και περίοπτη θέση μέσα στο κράτος, σε σύγκριση με το καθεστώς που ίσχυε για τις υπόλοιπες ελληνικές πολιτείες. Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι των Αθηνών έχαιραν σημαντικών φοροαπαλλαγών, ενώ παράλληλα απολάμβαναν του προνομίου της αυτοδιοικήσεως (Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 242 και Φερ. Γκρεγορόβιους, ό.π., σ. 83-84).

⁵³ Al. Cameron, ό.π., σ. 25-26.

Στην πόλη της Γάζας, συγκεκριμένα, δεν υπήρξε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ύστερης αρχαιότητας οργανωμένη χριστιανική φιλοσοφική σχολή. Μόνο από τις αρχές του 5^{ου} αι. κ.ε. αναφέρεται η ύπαρξη μεμονωμένων άτομων, όπως του Αινεία, του Προκόπιου, του Ζαχαρία και του Χορίκιου, οι οποίοι συνέγραψαν θεολογικά σχόλια και ανέπτυξαν αξιόλογη διδασκαλική δραστηριότητα στην πόλη⁵⁴. Επιπλέον, σχεδόν όλοι τους υπήρξαν επαγγελματίες καθηγητές της ρητορικής και όχι της φιλοσοφίας. Οι ισχυρισμοί, επομένως, του G. Downey ότι στη Γάζα υπήρχαν εκείνη την εποχή διάσημοι χριστιανοί φιλόσοφοι, ικανοί να αντιπαρατεθούν με επιτυχία στους ειδωλολάτρες συναδέλφους τους, των Αθηνών, δε φαίνεται, σύμφωνα πάντα με τον Alan Cameron, να ευσταθούν. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι ένας από τους κορυφαίους διδασκάλους της Ακαδημίας των Αθηνών, ο Ισίδωρος, προερχόταν από την πόλη της Γάζας. Ωστόσο, ακόμα και αυτός, είναι γνωστό ότι υπήρξε ειδωλολάτρης και, μάλιστα, προτίμησε να ακολουθήσει το Δαμάσκιο και τους υπόλοιπους συναδέλφους του στο περσικό κράτος, όταν ανεστάλη η λειτουργία της Ακαδημίας, παρά να επιστρέψει στη γενέτειρά του και να ασπασθεί τη χριστιανική θρησκεία⁵⁵.

Στην περίπτωση της Αλεξάνδρειας τα πράγματα ήταν, ασφαλώς, διαφορετικά. Στην πόλη αυτή υπήρχε, μέχρι και τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, μια μακρά παράδοση ακαδημαϊκών φιλοσόφων, οι οποίοι δίδασκαν Πλάτωνα και, κυρίως, Αριστοτέλη. Σύμφωνα όμως με όλες τις ενδείξεις, οι φιλόσοφοι αυτοί παρέμεναν στην πλειοψηφία τους ειδωλολάτρες. Εξαιρεση αποτελούσε η περίπτωση του χριστιανού φιλοσόφου Ιωάννη του Φιλόπονου, ο οποίος αγωνίστηκε, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, να εκχριστιανίσει την αλεξανδρινή Σχολή. Ο φιλόσοφος αυτός υπήρξε

⁵⁴ Για το συγγραφικό έργο και τη διδασκαλία των Γαζαίων φιλοσόφων, βλ. κατωτ., σ. 231-237.

⁵⁵ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 26. Βλ. και κατωτ., σ. 107 κ.ε.

μαθητής του Αμμώνιου⁵⁶ και ένας από τους βασικότερους πολέμιους των απόψεων του Πρόκλου για την αιωνιότητα του κόσμου. Ο Σιμπλίκιος αναφέρεται με περιφρόνηση στο πρόσωπο του «γραμματικού» Ιωάννη, επικρίνοντάς τον για την αυθάδειά του να αντιπαρατεθεί στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη. Αυτός είναι, ίσως, ο πιο βασικός λόγος, για τον οποίο ο Ιωάννης απέτυχε να διαδεχθεί στην πανεπιστημιακή έδρα το δάσκαλό του Αμμώνιο, παρά το γεγονός ότι θεωρήθηκε από πολλούς ως ο σημαντικότερος φιλόσοφος του 6^{ου} αιώνα στην Αλεξάνδρεια. Την ίδια εποχή, μεγαλύτερη απήχηση στους πανεπιστημιακούς κύκλους της πόλης έβρισκε η διδασκαλία του Ολυμπιόδωρου, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Ιωάννη, παρέμενε πιστός στην ειδωλολατρική θρησκεία. Αλλά και οι διάδοχοι του τελευταίου, μολονότι χριστιανοί, δεν άφησαν την πίστη τους να εμπλακεί στη διδασκαλία τους. Αντίθετα, συνέχισαν να διδάσκουν τη θεότητα των ουράνιων σωμάτων και την αιωνιότητα του κόσμου. Κατά συνέπεια, η προβολή της Αλεξάνδρειας ως ανερχόμενης χριστιανικής πόλης καθώς και η εκτίμηση του Downey ότι η τελευταία είχε περιορίσει σημαντικά την πνευματική εμβέλεια που ασκούσε η ειδωλολατρική Αθήνα τίθενται υπό σοβαρή αμφισβήτηση⁵⁷.

Στην ίδια, εξάλλου, μελέτη, ο Downey υποστήριξε την άποψη ότι η Αθήνα δεν παρήγε στον πνευματικό τομέα τίποτα το αξιόλογο, το οποίο να μπορεί να συγκριθεί με τα αντίστοιχα έργα που προήλθαν, την ίδια εποχή, από την Αλεξάνδρεια και τη Γάζα. Είναι, όμως, γνωστό ότι, κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 5^{ου} αι., η αθηναϊκή Ακαδημία, με κορυφαίους διδασκάλους τον Πλούταρχο, το Συριανό και τον Πρόκλο,

⁵⁶ Πρόκειται για το νεοπλατωνικό φιλόσοφο και σχολάρχη της αλεξανδρινής Σχολής, ο οποίος έζησε περί το 500 μ.Χ. και είχε μαθητές τους σπουδαιότερους νεοπλατωνικούς φιλοσόφους του 6^{ου} αιώνα, μεταξύ αυτών το Δαμάσκιο, το Σιμπλίκιο, τον Ασκληπιό, τον Ολυμπιόδωρο καθώς και τον Ιωάννη το Φιλόπονο. Ο φιλόσοφος αυτός δεν πρέπει να συγχέεται με τον Αμμώνιο του 1^{ου} π.Χ. αι., διδάσκαλο του Πλουτάρχου από τη Χαιρώνεια, για τον οποίο έγινε λόγος ανωτέρω (βλ. σ. 77), ούτε με τον Αμμώνιο, τον επονομαζόμενο Σακκά, από την Αλεξάνδρεια, ιδρυτή της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας, ο οποίος έζησε τον 3^ο αι. μ.Χ.

⁵⁷ Al. Cameron, ό.π., σ. 26-27.

αποτέλεσε διεθνές κέντρο φιλοσοφικών σπουδών. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι όλοι οι μεγάλοι Αλεξανδρινοί καθηγητές της εποχής, όπως ο Ιεροκλής, ο Ερμείας και ο Αμμώνιος, σπούδασαν εκεί⁵⁸. Αναμφίβολα, μετά την καθοριστική χρονολογία θανάτου του Πρόκλου το έτος 485 μ.Χ., η πνευματική δύναμη της σχολής εξασθένησε σημαντικά. Ο Μαρίνος, ο Ζηνόδοτος και ο Αιγίας, διάδοχοι του Πρόκλου στη διεύθυνση της Ακαδημίας, υπήρξαν άτομα περιορισμένων πνευματικών δυνατοτήτων, ενώ ακόμα και ο Ισίδωρος, μοναδική ίσως φωτεινή εξαίρεση εκείνης της εποχής, παραιτήθηκε γρήγορα από τη σχολή⁵⁹. Η εκτίμηση, εξάλλου, του Αινεία του Γαζαίου, ότι «ακόμα και στην Αθήνα, το σπίτι της φιλοσοφίας είναι άγνωστο και χαμένο στο τίποτα»⁶⁰, είναι ενδεικτική της δυσχερούς θέσης στην οποία βρέθηκε πράγματι η πνευματική ζωή της πόλης μετά το θάνατο του Πρόκλου. Αντίθετα, την ίδια εποχή, η Αλεξάνδρεια κατέστη ξανά οικουμενικό πνευματικό κέντρο, επισκιάζοντας για κάποιες δεκαετίες τα πνευματικά επιτεύγματα της πόλης των Αθηνών. Όλα σχεδόν τα μεγάλα ονόματα της επόμενης γενιάς των φιλοσόφων, όπως ο Δαμάσκιος, ο Σιμπλίκιος, ο Ασκληπιός, ο Φιλόππος και ο Ολυμπιόδωρος, σπούδασαν εκεί, υπό την καθοδήγηση του χαρισματικού νεοπλατωνικού φιλοσόφου Αμμώνιου⁶¹.

Θεωρήθηκε, λοιπόν, από πολλούς ιστορικούς περίπου ως δεδομένο ότι η Αθήνα ουδέποτε ανέκαμψε από την πνευματική κρίση που σηματοδότησε ο θάνατος του Πρόκλου. Το πνευματικό όμως έργο των τελευταίων διδασκάλων της Ακαδημίας στις αρχές του 6^{ου} αι. αποτελεί αδιάψευστη απόδειξη του αντιθέτου. Ο Δαμάσκιος, ειδικότερα, υπήρξε ο

⁵⁸ Βλ. ανωτ., σ. 86-87.

⁵⁹ Πρόκειται για το γνωστό νεοπλατωνικό φιλόσοφο, μαθητή του Πρόκλου και διάδοχο του Μαρίνου στη διεύθυνση της Ακαδημίας, ο οποίος πέθανε πριν το 526 μ.Χ. Το πρόσωπο αυτό δεν έχει καμία σχέση με τον επίσης νεοπλατωνικό φιλόσοφο του 6^{ου} αι. και διδάσκαλο της Ακαδημίας Ισίδωρο το Γαζαίο, ο οποίος μαζί με άλλους έξι συναδέλφους του μετανάστευσε το 531 μ.Χ. στο περσικό κράτος, ύστερα από την απόφαση του Ιουστινιανού να αναστείλει τη λειτουργία της Ακαδημίας (βλ. κατωτ., σ. 107 κ.ε.).

⁶⁰ Al. Cameron, ό.π., σ. 27.

⁶¹ Αυτόθι, σ. 27.

μοναδικός «διάδοχος» από την εποχή του Πρόκλου, ο οποίος επιχείρησε να αναβαθμίσει το επιστημονικό κύρος της σχολής. Διέθετε, κατά γενική ομολογία, πρωτότυπο νου και εξαιρετικά ισχυρή προσωπικότητα, στοιχεία που του επέτρεψαν ακόμα και να διαφωνήσει με τις φιλοσοφικές απόψεις του μεγάλου διδασκάλου του Πρόκλου. Το γεγονός αυτό αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα, αν αναλογιστεί κανείς ότι στην Αλεξάνδρεια, την ίδια χρονική περίοδο, οι διάδοχοι του Αμμώνιου συνήθιζαν να αντιγράφουν τους προκατόχους τους, κατά τη συγγραφή του επιστημονικού τους έργου. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ολυμπιόδωρου, ο οποίος για τα μεν αριστοτελικά σχόλιά του στηρίχθηκε απολύτως στον Αμμώνιο, ενώ για τα μεταγενέστερα Πλατωνικά στο Δαμάσκιο, γεγονός που επιπλέον καταδεικνύει την επιρροή που ασκούσε η διδασκαλία του μεγάλου Αθηναίου διδασκάλου στους φιλοσοφικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας⁶².

Την ίδια, εξάλλου, εποχή, ύστερα από προτροπή του Δαμάσκιου, δίδαξε στην Αθήνα και ο Σιμπλίκιος, ο πλέον προικισμένος από τους μαθητές του Αμμώνιου. Ελάχιστα φιλοσοφικά έργα του 6^{ου} αι. μπορούν να συναγωνισθούν την πυκνότητα του περιεχομένου των έργων αυτού του φιλοσόφου. Συγκεκριμένα, ο Σιμπλίκιος συνέταξε μια σειρά επιστημονικών υπομνημάτων σε κείμενα αρχαίων συγγραφέων, με πρωταρχικό σκοπό να περισώσει από τον αφανισμό ένα μεγάλο μέρος της εθνικής παράδοσης. Πολλά κείμενα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, κυρίως της προσωκρατικής και της περιπατητικής, είναι βέβαιο ότι δεν θα ήταν σήμερα γνωστά χωρίς τη συμβολή του Σιμπλίκιου. Από το συγγραφικό έργο του φιλοσόφου έχουν, μεταξύ άλλων, διασωθεί τα περισσότερα υπομνήματά του στα αριστοτελικά συγγράμματα, καθώς και στο Εγχειρίδιο του Επίκτητου, έργο το οποίο αναφέρεται στο ρόλο που πρέπει να διαδραματίζει μέσα στο κράτος ο

⁶² Αυτόθι, σ. 27-28. Ειδικότερα για το έργο του Δαμάσκιου, βλ. ανωτ., σ. 91-92.

φιλόσοφος και το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, επέδρασε αποφασιστικά στην απόφαση των Αθηναίων διδασκάλων να μεταναστεύσουν, λίγα χρόνια αργότερα, στο περσικό κράτος⁶³.

Ο Δαμάσκιος και ο Σιμπλίκιος υπήρξαν οι κορυφαίοι, ίσως, διδάσκαλοι της Ακαδημίας κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της λειτουργίας της. Δεν ήσαν όμως οι μοναδικοί. Την ίδια εποχή δίδασκαν στη Σχολή εξίσου σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Ευλάμιος από τη Φρυγία, ο Πρισκιανός από τη Λυδία, ο Ερμείας και ο Διογένης από τη Φοινίκη καθώς και ο Ισίδωρος ο Γαζαίος. Πρόκειται, στην ουσία, για μια διεθνή συνάθροιση φιλοσόφων, οι οποίοι, μεταξύ των γνωστών πνευματικών κέντρων της εποχής, επέλεξαν την πόλη της Αθήνας για να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους και, στη συνέχεια, να ασκήσουν το διδασκαλικό τους έργο. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον 5^ο αι. ήταν συνηθισμένο φαινόμενο για τους σπουδαστές της Αυτοκρατορίας και κυρίως για εκείνους που προέρχονταν από τις περιοχές της Γάζας και της Φοινίκης, να μεταβαίνουν κυρίως στην Αλεξάνδρεια, προκειμένου να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους⁶⁴. Και ασφαλώς ορισμένοι από τους προαναφερθέντες είχαν πράξει το ίδιο. Το γεγονός, όμως, ότι όλοι τους κατέληξαν τελικά στην Αθήνα, υποδηλώνει ξεκάθαρα ότι αυτή είχε ανακάμψει από την πνευματική κρίση των τελευταίων ετών.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, καθίσταται προφανές ότι η Σχολή της Αλεξάνδρειας, όπως και άλλα περιφερειακά ιδρύματα της Ανατολής, βρέθηκε στις αρχές του 6^{ου} αι. σε τροχιά παρακμής. Αντίθετα, την ίδια εποχή, ξεκινούσε για την Ακαδημία των Αθηνών μία νέα, έστω

⁶³ Για το βίο και το έργο του Σιμπλίκιου, βλ. Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 13-29 και Μ. Ανάστος, «Η Σχολή της Αλεξάνδρειας - Ιωάννης Φιλόπονος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 339-340. Βλ. επίσης κατωτ., σ. 110-116.

⁶⁴ Gl. Downey, *Gaza in the early sixth century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma 1963, σ. 107-108. Πβ. Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 28.

συγκυριακή, περίοδος ευημερίας⁶⁵. Οι μαθητές είχαν αρχίσει, βαθμιαία, να επιστρέφουν στη Σχολή, τις τάξεις της οποίας στελέχωναν οι πλέον αξιόλογοι και δυναμικοί επιστήμονες της εποχής, πάντα υπό την ενεργητική καθοδήγηση του Δαμάσκιου. Η διαφαινόμενη αναγέννηση της ειδωλολατρικής Αθήνας θορύβησε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, ο οποίος, με το γνωστό διάταγμα του έτους 529 μ.Χ., ανέστειλε τη λειτουργία της Πλατωνικής Ακαδημίας, τερματίζοντας με αυτόν τον τρόπο μια λαμπρή πορεία, διάρκειας οκτώ περίπου αιώνων, της τελευταίας. Η καταστροφή του πλέον ιστορικού εκπαιδευτικού ιδρύματος της Αυτοκρατορίας αποτέλεσε μελανό σημείο της θρησκευτικής πολιτικής του αυτοκράτορα και επικρίθηκε από το σύνολο σχεδόν των ιστορικών μελετητών. Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, η πράξη αυτή του Ιουστινιανού είχε, όπως επισημάνθηκε, προσωρινό μόνο χαρακτήρα. Οι αυτοεξόριστοι φιλόσοφοι των Αθηνών, ύστερα από την παροχή εγγυήσεων εκ μέρους του ίδιου του αυτοκράτορα για την προσωπική τους ασφάλεια και την ακαδημαϊκή τους ελευθερία, επέστρεψαν από το περσικό κράτος και συνέχισαν μετά από λίγο καιρό τις φιλοσοφικές τους αναζητήσεις⁶⁶, ενώ η σύντομη περιπέτειά τους είχε ως αποτέλεσμα να κερδίσουν ακόμα μεγαλύτερη συμπάθεια στα μάτια της κοινής γνώμης. Κατά παρόμοιο τρόπο και η Ακαδημία των Αθηνών, παρά το καθοριστικό, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, πλήγμα του έτους 529 μ.Χ., επαναλειτούργησε, μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ως ινστιτούτο ανώτατων σπουδών και η πόλη της

⁶⁵ Σχολιάζοντας τη μαρτυρία του Μαλάλα, σύμφωνα με την οποία ο Ιουστινιανός απέστειλε στην Αθήνα (όπως και στη Βηρυτό) τη νέα συλλογή των νόμων του κράτους, ο Γ. Κωνσταντινίδης δίνει την εξήγηση ότι σκοπός της πράξεως αυτής ήταν να αξιολογηθούν οι συγκεκριμένοι νόμοι από τους Αθηναίους νομομαθείς. Το γεγονός αυτό, εφόσον φυσικά ισχύει, αποτελεί πρόσθετη ένδειξη της πνευματικής δυναμικής, την οποία είχε αρχίσει πάλι να αναπτύσσει η πόλη εκείνη την εποχή (Ιωάν. Μαλάλας, ό.π., στ. 6-10, σ. 448. Πβ. Γ.Κ. Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 241).

⁶⁶ Βλ. κατωτ., σ. 120-122.

Αθήνας, έστω και προσωρινά, κατέστη ξανά οικουμενικό σύμβολο της ειδωλολατρίας⁶⁷.

4.3 Η αντιπαράθεση επτά διδασκάλων της Ακαδημίας με το βυζαντινό καθεστώς και το παράδειγμα του αρχαίου φιλοσόφου Επίκτητου

Μία εξίσου σημαντική πτυχή του θέματος, άμεσα συνδεδεμένη με την απόφαση αναστολής λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, είναι η αντιπαράθεση των επτά τελευταίων διδασκάλων της με το βυζαντινό καθεστώς και η μετανάστευσή τους στο περσικό κράτος. Στην εξιστόρηση της επίσκεψης των Αθηναίων διδασκάλων στην Περσία, που επιχειρεί ο ιστορικός της εποχής Αγαθίας, δίδεται ο πλήρης κατάλογος των ονομάτων των νεοπλατωνικών αυτών φιλοσόφων. Πρόκειται για το γνωστό Δαμάσκιο το Σύρο, τελευταίο, κατά πάσα πιθανότητα, Σχολάρχη της Ακαδημίας των Αθηνών και τους έξι σημαντικότερους μαθητές του, Σιμπλίκιο, Ευλάμιο, Πρισκιανό, Ερμεία, Διογένη και Ισίδωρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι επτά ειδωλολάτρες διδάσκαλοι υπήρξαν, σύμφωνα με την περιγραφή του ιστορικού, κορυφαίοι φιλόσοφοι της εποχής τους. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποκτά ασφαλώς ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς προέρχεται από έναν ευλαβή χριστιανό, όπως ήταν ο Αγαθίας, γεγονός που αποτελεί μια πρόσθετη αναγνώριση της πνευματικής και επιστημονικής συγκρότησης των συγκεκριμένων φιλοσόφων. Ειδικότερα, η ακριβής μαρτυρία του Αγαθία, όπως αυτή είναι καταγεγραμμένη στο Β' τόμο των *Ιστοριών* του, έχει ως εξής: «...Δαμάσκιος ό Σύρος και Σιμπλίκιος ό Κίλιξ, Ευλάμιος τὲ ό Φρὺξ και

⁶⁷ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 28-29.

Πρισκιανός ο Λυδός, Ἑρμείας τὲ καὶ Διογένης οἱ ἐκ Φοινίκης καὶ Ἰσίδωρος ο Γαζαῖος, οὗτοι δὴ οὖν ἅπαντες τὸ ἄκρον ἄωτον, κατὰ τὴν ποίησιν, τῶν ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς χρόνῳ φιλοσοφησάντων...»⁶⁸.

Στην ἴδια, ἐξάλλου, μαρτυρία, ο Αγαθίας ἐξηγεῖ καὶ τὸ λόγο που ὠθησε τοὺς ἐπτὰ φιλοσόφους στὴν ἀπόφαση νὰ εγκαταλείψουν τὰ ὅρια τῆς βυζαντινῆς επικράτειας καὶ νὰ ἀναζητήσουν ἄσυλο στὴν Περσία. Συγκεκριμένα ἀναφέρει ὅτι: «ἐπειδὴ αὐτοὺς ἢ παρὰ Ῥωμαίοις κρατοῦσα ἐπὶ τῷ κρείττονι δόξα οὐκ ἤρεσκεν ᾧοντο τὲ τὴν Περσικὴν πολιτείαν πολλῶ εἶναι ἀμείνονα...»⁶⁹. Ἡ ἐκφραση «κρατοῦσα δόξα» υποδηλώνει ἀσφαλῶς τὶς επίσημες χριστιανικὲς ἀρχές τοῦ κράτους. Ωστόσο, γεννᾶται εὐλόγα ἡ ἀπορία, πῶς ἓνας εὐκρινὴς χριστιανός, ὅπως ἦταν ὁ Αγαθίας, προσδίδει στὸ λόγο του τόσο ἐμφανὲς ἀντιχριστιανικὸ νόημα. Ἡ επικρατέστερη ἐξήγηση που μπορεῖ νὰ δοθεῖ εἶναι ὅτι ὁ ἱστορικός, ἐνδεχομένως, υιοθέτησε τὸ χαρακτηρισμὸ ἐνός ἐκ τῶν ἐπτὰ φιλοσόφων, χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα εἶχε τὴ συγκεκριμένη ἐρμηνεία. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἀφήγησής του, ὁ Αγαθίας παραθέτει λεπτομέρειες σχετικὰ μετὰ τὸ ταξίδι τῶν φιλοσόφων στὴν Περσία καὶ τὴν ἀντίδρασή τους στὸν περσικὸ τρόπο ζωῆς, τὶς ὁποῖες μόνον οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι ἦταν φυσικὰ σὲ θέση νὰ γνωρίζουν. Στὴν περίπτωση, λοιπόν, που εἶναι βᾶσιμος ἓνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς, θεωρεῖται περισσότερο πιθανὸ ὁ Αγαθίας νὰ χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τοῦ κάποιου σύγγραμμα εἴτε τοῦ Δαμάσκου, τοῦ ὁποῦ ἡ πολυσχιδῆς συγγραφικὴ δραστηριότητα καὶ ἡ ρητορικὴ δεινότητά εἶναι δεδομένη, εἴτε τοῦ Σιμπλίκου, τοῦ ὁποῦ τα κείμενα παρουσιάζουν ἓναν ἐντονο γλωσσικὸ παραλληλισμὸ

⁶⁸ Αγαθίας, ὁ Σχολαστικός, *Ἱστοριῶν*, τόμοι Ε', ἐκδ. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Berlin 1967, τόμ. Β', κεφ. 30.3, σ. 80. Πβ. Al. Cameron, ὁ.π., σ. 10, 28 καὶ Ch. Diehl, ὁ.π., σ. 563.

⁶⁹ Αγαθίας, ὁ Σχολαστικός, ὁ.π., τόμ Β', κεφ. 30.3, σ. 80.

με το αντίστοιχο απόσπασμα του ιστορικού⁷⁰. Όποια, τελικά, κι αν είναι η αλήθεια αναφορικά με την πατρότητα της σχετικής έκφρασης του Αγαθία περί «κρατούσας δόξας», εκείνο που ασφαλώς έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι το γεγονός ότι η αντίθεση των φιλοσόφων στις επίσημες χριστιανικές αρχές αποτέλεσε την κύρια αιτία της αυτοεξορίας τους.

Έχει διατυπωθεί από πολλούς ιστορικούς η άποψη ότι οι επτά ειδωλολάτρες διδάσκαλοι επέλεξαν το κράτος της Περσίας για την προσωρινή εγκατάστασή τους, επειδή, μεταξύ των άλλων λόγων, είχαν πληροφορηθεί για την άνοδο του βασιλιά Χοσρόη στο θρόνο, καθώς και για τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του τελευταίου. Διατηρούσαν, λοιπόν, την ελπίδα ότι το μακρινό αυτό κράτος της Ανατολής, υπό τη νέα του ηγεσία, θα έπρεπε να ομοιάζει σε μεγάλο βαθμό με την «ιδανική πολιτεία», για την οποία είχε γράψει ο μεγάλος τους διδάσκαλος Πλάτων. Όμως, είναι γνωστό ότι ο Χοσρόης στέφθηκε βασιλιάς του περσικού κράτους στις 13 Σεπτεμβρίου του 531 μ.Χ. Κατά συνέπεια, θεωρείται απίθανο το ενδεχόμενο οι συγκεκριμένοι φιλόσοφοι να μετέβησαν στην αυλή του Πέρση ηγεμόνα πριν τα τέλη του 531 ή τις αρχές του 532, δεδομένου ότι μία υποτιθέμενη εγκατάστασή τους σ' ένα παραδοσιακά εχθρικό προς το Βυζάντιο κράτος, πριν την ανάληψη της εξουσίας από το Χοσρόη, θα ήταν αρκετά παρακινδυνευμένη γι' αυτούς. Όλα επομένως τα στοιχεία συγκλίνουν στην άποψη ότι οι επτά φιλόσοφοι παρέμειναν στην Αθήνα επί δύο και πλέον έτη μετά την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του 529, το οποίο, ως γνωστόν, προέβλεπε την αναστολή λειτουργίας της Πλατωνικής Ακαδημίας. Φαίνεται μάλιστα ότι, κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, οι φιλόσοφοι εξακολουθούσαν να διαμένουν στους χώρους της Ακαδημίας, της οποίας, άλλωστε, τόσο η κινητή όσο

⁷⁰ Al. Cameron, ό.π., σ. 18-19.

και η ακίνητη περιουσία δεν είχε ακόμα υποστεί την προβλεπόμενη από το διάταγμα του 529 κατάσχεση⁷¹.

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη ενός συγγράμματος, το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, γράφτηκε την περίοδο αυτή από έναν εκ των επτά φιλοσόφων. Πρόκειται για τα σχόλια του Σιμπλίκιου στο *Εγχειρίδιο* του αρχαίου φιλοσόφου Επίκτητου⁷². Μολονότι το έργο αυτό εμφανίζει σημαντικά μειονεκτήματα ως προς την κατανόηση του αρχαίου φιλοσόφου, ωστόσο παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για το βίο του Σιμπλίκιου και, επιπλέον, σκιαγραφεί με τον πλέον παραστατικό τρόπο το περίγραμμα της εποχής, την οποία διερευνούμε στο παρόν κεφάλαιο.

Τα σχόλια στο *Εγχειρίδιο* του Επίκτητου τοποθετούνται χρονικά στην πρώιμη περίοδο της ζωής του Σιμπλίκιου, όταν δηλαδή ήταν ακόμα ισχυρή σε αυτόν η επιρροή της αλεξανδρινής φιλοσοφίας⁷³. Την εκτίμηση αυτή ενισχύουν μια σειρά από ιστορικά γεγονότα και στοιχεία, τα οποία παρατίθενται λεπτομερώς στο σχετικό άρθρο για το Σιμπλίκιο, που καταχώρησε ο Praechter στη *Real Encyclopadie* και το οποίο, στο μεγαλύτερο μέρος του, αναλώνεται στα ερμηνευτικά σχόλια του νεοπλατωνικού φιλοσόφου στο *Εγχειρίδιο* του Επίκτητου⁷⁴. Τα μεταφυσικά, ιδιαίτερα, σχόλια του Σιμπλίκιου εμφανίζουν μεγάλη συγγένεια με τα αντίστοιχα των καθηγητών της αλεξανδρινής Σχολής και ειδικότερα του Ιεροκλή. Επιπλέον, σ' ένα σημαντικό τμήμα του έργου του Σιμπλίκιου ασκείται έντονη κριτική κατά του δυαδισμού⁷⁵, η οποία,

⁷¹ Αυτόθι, σ. 13. Σχετικά με την κατάσχεση των εισοδημάτων της Ακαδημίας, βλ. ανωτ. σ. 96-98.

⁷² Σιμπλίκιος, *Εξήγησις εις το Επικτήτου Εγχειρίδιον*, στο: *Theophrasti Characteres, Marcus Antoninus - Epictetus - Simplicius - Cebes - Maximus Tyrius* (επιμ. έκδ. F. Dübner), ed. A. Firmin-Didot, Paris 1877, σ. 1-143.

⁷³ Είναι γνωστό ότι ο Σιμπλίκιος, προτού σπουδάσει μαζί με το Δαμάσκιο στην Αθήνα, υπήρξε μαθητής του Αμμώνιου στην Αλεξάνδρεια. Βλ. και ανωτ., υποσημ. 56, σ. 102.

⁷⁴ K. Praechter, «Simplicius», στο: Pauly-Wissowa (επιμ. έκδ.), *Real Encyclopadie*, τόμ. III A, I, Stuttgart 1927, στήλ. 204-213. Πβ. Al. Cameron, ό.π., σ. 13-14.

⁷⁵ Δυαδισμός ή διαρχία: Φιλοσοφική θεωρία, η οποία αποδέχεται τη συνύπαρξη δύο αντίθετων αρχών, της ύλης και του πνεύματος.

όπως επισημαίνει ο Praechter, ήταν ευρέως διαδεδομένη εκείνη την εποχή στην Αίγυπτο. Δεν πρέπει, εξάλλου, να διαφεύγει της προσοχής μας και το γεγονός ότι υπήρχε μια μακρά παράδοση έντονου ερευνητικού ενδιαφέροντος για τον Επίκτητο στους φιλοσοφικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι παρόμοιο ενδιαφέρον για τον Επίκτητο, έστω και σε μικρότερο βαθμό, είχε εκδηλωθεί και στην Αθήνα από τον κορυφαίο νεοπλατωνικό φιλόσοφο Πρόκλο. Η επίδραση, μάλιστα, της φιλοσοφικής σκέψης του τελευταίου είναι εμφανής σε όλη την έκταση των σχολίων του Σιμπλίκιου. Με βάση, λοιπόν, τα ανωτέρω στοιχεία, εξάγεται το συμπέρασμα ότι τα σχόλια στον Επίκτητο γράφτηκαν από το Σιμπλίκιο σε μία εποχή κατά την οποία, αφενός ήταν ακόμα νωπές στη μνήμη του οι επιδράσεις της αλεξανδρινής φιλοσοφίας και, αφετέρου, είχε ήδη έρθει σε επαφή με τις νεοπλατωνικές θέσεις των Αθηναίων φιλοσόφων. Μια τέτοια εποχή δεν είναι άλλη από την περίοδο που ο Σιμπλίκιος πλαισίωνε, μαζί με τους υπόλοιπους έξι συναδέλφους του, τις τάξεις της Πλατωνικής Ακαδημίας των Αθηνών.

Ένα απόσπασμα από το σχολιασμό του Σιμπλίκιου μπορεί να φωτίσει ακόμα περισσότερο την ιστορική έρευνα, σχετικά με την εξακρίβωση της χρονολογίας συγγραφής αυτού του έργου. Συγκεκριμένα, ο φιλόσοφος αναφέρει στον επίλογό του ότι αισθάνεται ιδιαίτερα ευτυχής που μπόρεσε να γράψει σχόλια σε ένα τέτοιο κείμενο την παρούσα χρονική στιγμή («έν προσήκοντι καιρῶ...τυραννικῆς περιστάσεως»)⁷⁶. Εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο χρόνος της τυραννίδος υποδηλώνει την περίοδο που ανεστάλη, με το γνωστό αυτοκρατορικό διάταγμα του έτους 529 μ.Χ., η λειτουργία της Πλατωνικής Ακαδημίας των Αθηνών. Δεδομένου, όμως, ότι ο Σιμπλίκιος

⁷⁶ Σιμπλίκιος, ό.π., cap. LIII, στ. 18-19, σ. 138. Πβ. Al. Cameron, ό.π., σ. 14.

κατέφυγε, μαζί με τους υπόλοιπους έξι συναδέλφους του, στο περσικό κράτος το έτος 531 μ.Χ., εκτιμάται ότι το συγκεκριμένο έργο θα πρέπει να ολοκληρώθηκε στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ των ετών 529 και 531. Είναι, όμως, γνωστό ότι την ίδια περίοδο οι επτά ειδωλολάτρες διδάσκαλοι, παρά τα εναντίον τους περιοριστικά μέτρα, εξακολουθούσαν να παραμένουν στην πόλη της Αθήνας, εξετάζοντας, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τους δυνατούς τρόπους αντίστασής τους απέναντι στις επίσημες αρχές του κράτους. Η επίκληση, λοιπόν, από το Σιμπλίκιο του παραδείγματος του αρχαίου φιλοσόφου Επίκτητου φαίνεται ότι επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τις αποφάσεις τους. Για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμη η περαιτέρω αναφορά μας στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Στο κεφάλαιο 24 του *Εγχειριδίου* του, ο Επίκτητος υποβάλλει την εξής ερώτηση: Ποιά θέση λοιπόν θα έχω στην πόλη; («τίνα οὖν ἔξω χώραν ἐν τῇ πόλει;»). Ο ίδιος ο αρχαίος φιλόσοφος σπεύδει, ευθύς αμέσως, να δώσει την ακόλουθη απάντηση: Όποια (ενν. θέση) μπορείς να έχεις, διατηρώντας ταυτόχρονα τις ιδιότητες του πιστού και αιδήμονος ανθρώπου. Αν όμως, θέλοντας να ωφελήσεις την πόλη σου, αποβάλλεις τις παραπάνω ιδιότητες, τι βοήθεια θα μπορούσες να της προσφέρεις με το να γίνεις άνθρωπος χωρίς σεβασμό και πίστη; («ἦν ἂν δύνη φυλάττων ἅμα τὸν πιστὸν καὶ αἰδήμονα. εἰ δὲ ἐκείνην ὠφελεῖν βουλόμενος ἀποβαλεῖς ταῦτα, τί ὄφελος ἂν αὐτῇ γένοιο ἀναιδῆς καὶ ἄπιστος ἀποτελεσθεῖς;»)⁷⁷.

Ο Σιμπλίκιος, αφού παραθέτει μερικά επεξηγηματικά σχόλια στο ανωτέρω απόσπασμα του Επίκτητου, στη συνέχεια διατυπώνει και ο ίδιος

⁷⁷ Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. W.A. Oldfather, *Epictetus, The Discourses as reported by Arrian, the Manual and Fragments*, τόμοι 2, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1959 (first printed 1928), vol. II, κεφ. 24, σ. 502. Βλ., επίσης, Επίκτητος, *Άπαντα*, εισαγωγή-μτφ-σχόλια φιλολογικής ομάδας Κάκτου, τόμ. 5: *Επικτήτου Εγχειρίδιον*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994, σ. 44-47.

μια παραπλήσια ερώτηση σχετικά με το ρόλο που θα πρέπει διαχρονικά να διαδραματίζει ο φιλόσοφος μέσα στο κράτος («Ἀλλὰ ζητητέον, τίνα χώραν ὁ φιλοσοφῶν ἐν τῇ πόλει καθέξει»⁷⁸). Σύμφωνα, λοιπόν, με τη γνώμη του, ο φιλόσοφος πρέπει να είναι πατέρας, διδάσκαλος, νοουθετών και σύμβουλος ὄλων («κοινός τε πάντων ἔσται πατήρ καὶ παιδαγωγός, διορθωτής τε καὶ σύμβουλος, καὶ κηδεμονικὸν πᾶσιν ἑαυτὸν παρέχων, καὶ συνεργός ὢν παντὸς ἀγαθοῦ»⁷⁹). Παράλληλα, ο Σιμπλίκιος επεκτείνει τη σκέψη του και σε ένα ακόμα σημείο, το οποίο παρέλειψε να σχολιάσει ο Επίκτητος. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη στάση του φιλοσόφου απέναντι στις διεφθαρμένες, ὅπως τις αποκαλεί ο ίδιος, πολιτείες («μοχθηραῖς πολιτείαις»). Υποστηρίζει, λοιπόν, την άποψη ότι ο φιλόσοφος πρέπει να αποσύρεται από τα δημόσια πράγματα στην περίπτωση που δε συμπαθεί τους κρατούντες, ούτε συμπαθείται από αυτούς και επιπλέον αδυνατεί να διατηρήσει την πίστη και τον αυτοσεβασμό του («Ἐν μέντοι ταῖς μοχθηραῖς πολιτείαις, τῶν μὲν κοινῶν ἀφέξεται πραγμάτων, οὔτε ἀρέσκων τοῖς κακῶς πολιτευομένοις, οὔτε αὐτὸς ἐκείνοις ἀρεσκόμενος, οὔτε δυνάμενος τοῖς τῶν τοιούτων ἄρχουσιν ὑπουργεῖν, καὶ φυλάττειν ἅμα τὸν πιστὸν καὶ αἰδήμονα»⁸⁰). Εάν είναι δυνατόν, συμπληρώνει ο Σιμπλίκιος, πρέπει να μεταναστεύει σε άλλη χώρα («εἰς ἄλλην καλλίονα πολιτείαν μεταχωρήσει»⁸¹), σύμφωνα με το παράδειγμα του αρχαίου Επίκτητου, ο οποίος υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη Νικόπολη κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Δομιτιανού. Εάν, όμως, κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τότε ο φιλόσοφος πρέπει να παραμένει κρυμμένος, ως πίσω από έναν τοίχο,

⁷⁸ Σιμπλίκιος, ὁ.π., cap. XXIV, στ. 53-54, σ. 64.

⁷⁹ Αυτόθι, cap. XXIV, στ. 4-6, σ. 65.

⁸⁰ Αυτόθι, cap. XXIV, στ. 29-33, σ. 65.

⁸¹ Αυτόθι, cap. XXIV, στ. 35, σ. 65.

μέχρι να κατασταλάξει η σκόνη, συνεχίζοντας σε όλη αυτή την περίοδο να διδάσκει τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του («Εἰ δὲ ἀδύνατος, ὡς ὑπὸ τειχίον τι κρυβήσεται, τὸν κονιορτὸν ἐκκλίνων· ἑαυτοῦ τε καὶ τῶν ἄλλων, ὧν ἂν δύναίτο, τῆς εὐαγωγίας ἐπιμελόμενος»⁸²). Ο παραλληλισμός αυτού του κειμένου με τα δεινά που υπέστησαν οι επτά ειδωλολάτρες διδάσκαλοι των Αθηνών κατά την περίοδο των ετών 529-531 είναι πράγματι εντυπωσιακός. Παρόμοια προς το δίλημμα που περιέγραψε ο Σιμπλίκιος, οι επτά διδάσκαλοι αμφιταλαντεύθηκαν μεταξύ δύο διαφορετικών επιλογών, της απόκρυψής τους εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους ή της μετανάστευσής τους σε μία ξένη χώρα. Στην πράξη, αφού παρέμειναν κρυμμένοι στο βυζαντινό έδαφος επί δύο έτη, τελικά έλαβαν την απόφαση να μεταβούν στο περσικό κράτος⁸³.

Στη συνέχεια της διατριβής του, ο Σιμπλίκιος απευθύνει παραινέσεις προς τους συναδέλφους του, σχετικά με τη στάση που πρέπει να τηρήσουν έναντι των θρησκευτικών τους αντιπάλων. Συγκεκριμένα, τους προτρέπει να είναι προσεκτικοί στις δηλώσεις τους και να αποφεύγουν την ευθεία αντιπαράθεση με τις χριστιανικές αρχές, ώστε να μην προκαλούν, όπως ο ίδιος χαρακτηριστικά σημειώνει, «ἠρεμοῦντα θηρία». Επιπλέον, τους συμβουλεύει να αφήνουν πάντα την πρωτοβουλία της επίθεσης στους αντιπάλους τους («κἂν συμβαίη τι δυσχερὲς, μὴ τὴν αἰτίαν ὁ ἐπιεικῆς ἔχη, ὡς ἠρεμοῦντα θηρία παρερεθίσας, ἀλλ' αὐτῶν τῶν θηρίων τὸ ἀλόγιστόν τε καὶ μανιῶδες»⁸⁴) και γενικά να συμπεριφέρονται με μετριοπάθεια, χωρίς όμως τούτο να γίνει αφορμή να προδώσουν τις αρχές, για τις οποίες αγωνίζονται, ή να παραχωρήσουν την ατομική τους ανεξαρτησία και ελευθερία («Δῆλον δὲ, ὅτι πραῦνεν

⁸² Αυτόθι, cap. XXIV, στ. 37-40, σ. 65.

⁸³ Al. Cameron, ό.π., σ. 16.

⁸⁴ Σιμπλίκιος, ό.π., cap. XXIV, στ. 15-18, σ. 66.

αὐτὰ χρῆ, μήτε ταπεινούμενον, μήτε τὴν ἐλευθερίαν ἑαυτοῦ προδιδόντα, μήτε τοῖς κόλαξιν ἑαυτὸν συντάττοντα, μήτε ἐν λόγῳ τινὶ, μήτε ἐν ἔργῳ»⁸⁵). Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ βασικὴ κεντρικὴ ἰδέα ολόκληρου τοῦ συγγράμματος τοῦ Σιμπλίκιου⁸⁶.

Δεν εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ ἀντιληφθεῖ κανεὶς τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Σιμπλίκιος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἀρκετοὶ συνάδελφοί του⁸⁷, ἐνδιαφέρθηκαν τόσο ἐντονα γιὰ τὸ *Εγχειρίδιο* τοῦ Επὶκτητοῦ. Ὁ Επὶκτητος συμβόλιζε τὸν τύπο τοῦ φιλοσόφου ποὺ ἀντιπαρατέθηκε με ἐπιτυχία ἐναντι τοῦ τυράννου. Απορρίπτοντας κάθε κίνηση συμβιβασμοῦ με τὶς ἀρχές, ταυτόχρονα ὁμως ἀποφεύγοντας καὶ ὁποιαδήποτε πρόκληση θὰ ἔθετε σὲ ἄμεσο κίνδυνο τὴ ζωὴ του, ὁ φιλόσοφος αὐτὸς προτίμησε νὰ ἀκολουθήσει ἓνα διαφορετικὸ τρόπο ἀντίστασης ἀπέναντι στο τυραννικὸ καθεστῶς, αὐτὸν τῆς αυτοεξορίας, συνεχίζοντας, παράλληλα, νὰ διδάσκει ὅλη τὴν περίοδο ποὺ ὁ ἴδιος βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Ἡ περίπτωση τοῦ Επὶκτητοῦ ἦταν κατὰ συνέπεια ἓνα ἰδιαίτερα πρόσφορο παράδειγμα γιὰ τοὺς διωκόμενους φιλοσόφους τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἀρχαιότητος, οἱ ὁποῖοι ἀρνοῦνταν νὰ γίνουν χριστιανοὶ καὶ ταυτόχρονα ἐπιθυμοῦσαν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀσκοῦν τὸ διδασκαλικὸ τοὺς ἔργο, χωρὶς φυσικὰ νὰ διακινδυνεύσουν τὴ ζωὴ τοὺς. Ἡ ἐπιλογή τῆς αυτοεξορίας ὡς ἐναλλακτικῆς λύσης γιὰ τοὺς ἐπτά εἰδωλολάτρες φιλοσόφους, θὰ ἐπέτρεπε σὲ αὐτούς, ἀφενὸς νὰ ἀποφύγουν τὴν προκλητικὴ ἀντιπαραθέση με τὶς ἀρχές, ἡ ὁποία θὰ τοὺς οδηγούσε με ἀπόλυτη βεβαιότητα στὴ θανατικὴ καταδίκη καὶ, αφετέρου, νὰ διατηρήσουν τὴν πίστη καὶ τὸν αυτοσεβασμὸ τοὺς, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου Επὶκτητοῦ⁸⁸.

⁸⁵ Αὐτόθι, cap. XXIV, στ. 18-21, σ. 66.

⁸⁶ Al. Cameron, ὁ.π., σ. 16 καὶ 20-21.

⁸⁷ Κορυφαῖοι νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Ἱεροκλῆς, ὁ Πρόκλος, ὁ Δαμάσκιος, ὁ Ολυμπιόδωρος, ἔκαναν ἐπίσης ἀναφορὴς στο *Εγχειρίδιο* τοῦ Επὶκτητοῦ (αὐτόθι, σ. 19-20).

⁸⁸ Αὐτόθι, σ. 19.

Το γεγονός, ωστόσο, ότι ο Σιμπλίκιος αναφέρει μόνο παροδικά το ενδεχόμενο της αναχώρησης ενός διωκόμενου φιλοσόφου σε άλλη χώρα, ενώ αντίθετα στο μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσής του τάσσεται υπέρ της άποψης ότι αυτός θα πρέπει να παραμένει αθέατος εντός των ορίων της χώρας του, αποφεύγοντας τις προκλήσεις και αναμένοντας την εκτόνωση της κρίσης, υποδηλώνει ότι, τόσο ο ίδιος όσο και οι υπόλοιποι έξι συνάδελφοί του, είχαν λάβει αρχικά την απόφαση να παραμείνουν στην Αθήνα, παρά τα εναντίον τους περιοριστικά μέτρα. Η στάση τους όμως αυτή φαίνεται ότι διαφοροποιήθηκε ριζικά το έτος 531 μ.Χ., όταν οι τελευταίοι πληροφορήθηκαν για την άνοδο του βασιλιά Χοσρόη στο θρόνο του περσικού κράτους. Η σπουδαία φήμη του Πέρση βασιλιά ως προστάτη των γραμμάτων και του πολιτισμού καθώς και οι προσδοκίες των Αθηναίων διδασκάλων ότι το κράτος αυτό, υπό τη νέα του ηγεσία, θα κυβερνιόταν με δικαιοσύνη και σύμφωνα με το πλατωνικό ιδεώδες του φιλοσόφου-βασιλέως ώθησαν αυτούς στην απόφαση να εγκαταλείψουν το βυζαντινό κράτος και να αναζητήσουν άσυλο στην αυλή του Πέρση ηγεμόνα. Παράλληλα, όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι τους επτά διδασκάλους προσέλκυσαν και οι ηθικές αρετές των πολιτών αυτού του κράτους, για τους οποίους η παράδοση ανέφερε ότι ήταν τόσο έντιμοι, ώστε μπορούσε κανείς να αφήνει αφύλακτα πολύτιμα αντικείμενα χωρίς να διατρέχει τον παραμικρό κίνδυνο κλοπής τους⁸⁹.

Εμβαθύνοντας ακόμα περισσότερο στους λόγους που οδήγησαν τους επτά διδασκάλους των Αθηνών στην απόφαση να επιλέξουν το κράτος της Περσίας για την προσωρινή ή και μόνιμη εγκατάστασή τους, επισημαίνουμε ότι ανέκαθεν ο πολιτισμός αυτού του κράτους αποτελούσε το αντίπαλο δέος του αρχαίου ελληνικού. Στους φιλοσοφικούς, ειδικότερα, κύκλους, η μακρινή αυτή χώρα της Ανατολής

⁸⁹ Αγαθίας, Σχολαστικός, ό.π., τόμ Β', κεφ. 30.3, σ. 80. Πβ. Μ. Ανάστος, «Η αναστολή της λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 337. Βλ. επίσης, Ch. Diehl, ό.π., σ. 564 και Al. Cameron, ό.π., σ. 17.

ήταν παγκοσμίως γνωστή ως η χώρα της σοφίας και της μυστικής γνώσεως⁹⁰. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι η αρχαία θρησκεία του Ζωροαστρισμού είχε τις ρίζες της σε αυτή την περιοχή⁹¹. Όταν, λοιπόν, ο Ιουστινιανός απαγόρευσε τη λατρεία των αρχαίων θρησκειών και ανέστειλε τη λειτουργία των εθνικών σχολών, οι επτά Αθηναίοι φιλόσοφοι θεώρησαν ότι η Περσία ήταν εκείνη τη στιγμή το πιο κατάλληλο μέρος για να συνεχίσουν να ασκούν απρόσκοπτα την ειδωλολατρική τους διδασκαλία.

Δεν πρέπει, εξάλλου, να παραγνωρίζεται μία ακόμα σημαντική παράμετρος της μετανάστευσης των επτά φιλοσόφων στην Περσία. Είναι γνωστό ότι η χώρα αυτή βρισκόταν, ήδη από το έτος 527 μ.Χ., σε εμπόλεμη κατάσταση με το βυζαντινό κράτος. Η μετάβαση, λοιπόν, των φιλοσόφων αυτών στην αυλή του Πέρση βασιλιά αποτελούσε ταυτόχρονα και μια μορφή αποδοκιμασίας προς το πρόσωπο του Ιουστινιανού, του ανθρώπου δηλαδή που είχε επιφέρει ένα καθοριστικό πλήγμα κατά του εθνισμού και της αρχαίας θρησκείας, αναστέλλοντας τη λειτουργία της Πλατωνικής Ακαδημίας των Αθηνών.

Οι προσδοκίες όμως των Αθηναίων φιλοσόφων δεν επαληθεύτηκαν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο περσικό κράτος, καθώς οι τελευταίοι διαπίστωσαν αφενός την αλαζονεία των Περσών ηγεμόνων και, αφετέρου, τη ροπή των υπηκόων τους σε αξιόποινες πράξεις. Κυρίως εξοργίσθηκαν από τα χαλαρά συζυγικά ήθη των Περσών, οι οποίοι έβρισκαν ιδιαίτερη ευχαρίστηση σε εξωσυζυγικές και αιμομικτικές σχέσεις. Επιπλέον, απογοητεύθηκαν και από τον ίδιο το βασιλιά, ο οποίος, μολονότι παρίστανε, όπως έλεγαν, το φιλόσοφο, είχε

⁹⁰ Ο Λατίνος φιλόσοφος και ιδρυτής του νεοπλατωνικού κινήματος Πλωτίνος είχε προσπαθήσει παλαιότερα, χωρίς επιτυχία, να μεταβεί και αυτός στο περσικό κράτος (Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 17).

⁹¹ Πρόκειται για τη θρησκεία των αρχαίων Περσών που ίδρυσε ο Ζωροάστρης και η οποία είχε ως βασικό δόγμα την αέναη πάλη μεταξύ των δυνάμεων του καλού και του κακού (Κ.Ι. Άμαντος, *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του Μεσαίωνα*, εκδ. Ίκαρος, β' έκδ., Αθήνα 1954, σ. 100-103).

ανάρμοστες για έναν ηγεμόνα απόψεις. Τους λόγους αυτούς επικαλείται ο ιστορικός Αγαθίας, προκειμένου να αιτιολογήσει την αιφνίδια επιστροφή των επτά διδασκάλων στο βυζαντινό κράτος. Στο Β' τόμο του έργου του, ο ιστορικός, αναφερόμενος στα περσικά ήθη, δίδει την ακόλουθη περιγραφή: «πρῶτα μὲν οὖν τοὺς ἐν τέλει ἀλαζόνας μάλα εὐρόντες καὶ πέρα τοῦ δέοντος ἐξωγκωμένους ἐβδελύττοντό γε αὐτοὺς καὶ ἐκάκιζον· ἔπειτα δὲ ἐώρων, ὡς τοιχωρύχοι τε πολλοὶ καὶ λωποδύται οἱ μὲν ἠλίσκοντο, οἱ δὲ καὶ διελάνθανον, ἅπαν τε εἶδος ἀδικίας ἡμαρτάνετο. καὶ γὰρ οἱ δυνατοὶ τοὺς ἐλάττονας λυμαίνονται ὡμότητι τε πολλῇ χρῶνται κατ' ἀλλήλων καὶ ἀπανθρωπία. καὶ τὸ δὴ πάντων παραλογώτερον· ἐξὸν γὰρ ἐκάστῳ μυρίας ὅσας ἄγεσθαι γαμετὰς καὶ τοίνυν ἀγομένοις, ἀλλὰ μοιχεῖαί γε ὅμως τολμῶνται. τούτων δὴ οὖν ἀπάντων ἕκατι οἱ φιλόσοφοι ἐδυσφόρουν καὶ σφᾶς αὐτοὺς ἠτιῶντο τῆς μεταστάσεως. Ἐπεὶ δὲ καὶ τῷ βασιλεῖ διαλεχθέντες ἐψεύσθησαν τῆς ἐλπίδος, ἄνδρα εὐρόντες φιλοσοφεῖν μὲν φρυαττόμενον, οὐδὲν δὲ ὅ τι καὶ ἐπαῖοντα τῶν αἰπυτέρων, ὅτι τε αὐτοῖς οὐδὲ τῆς δόξης ἐκοινώνει, ἕτερα δὲ ἄττα ἐνόμιζεν, ὅποια ἤδη μοι εἴρηται, τὴν τε τῶν μίξεων κακοδαιμονίαν οὐκ ἐνεγκόντες, ὡς τάχιστα ἐπανήεσαν»⁹².

Μια ενδιαφέρουσα, ωστόσο, συνέπεια της παραμονῆς των επτά φιλοσόφων στην Περσία ήταν το φιλοσοφικό εγχειρίδιο που συνέγραψε ο Πρισκιανός ο Λυδός⁹³ για το βασιλιά Χοσρόη. Το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο έχει χαθεί και το περιεχόμενό του είναι σήμερα γνωστό από μια 60σέλιδη λατινική μετάφραση του 9^{ου} ή 10^{ου} αιώνα, που τιτλοφορείται:

⁹² Αγαθίας, Σχολαστικός, ὁ.π., τόμ. Β', κεφ. 30.5-31.1, σ. 80-81. Πβ. Μ. Ανάστος, «Η αναστολή της λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών», ὁ.π., σ. 337.

⁹³ Πρόκειται για έναν εκ των επτά τελευταίων διδασκάλων της Ακαδημίας και δεν πρέπει να συγχέεται με το διακεκριμένο γραμματικό της λατινικής Πρισκιανό, ο οποίος δίδασκε στην Κωνσταντινούπολη λίγο πριν από την άνοδο του Ιουστινιανού στον αυτοκρατορικό θρόνο, το έτος 527 μ.Χ. (Μ. Ανάστος, «Η αναστολή της λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών», ὁ.π., σ. 337).

«Solutiones eorum de quibus dubitavit Chosroes, Persarum rex» (δηλαδή: «Αποκρίσεις σε ερωτήματα του Χοσρόη, βασιλιά των Περσών»). Στο εγχειρίδιο αυτό ο Πρισκιανός πραγματεύεται τη φύση της ανθρώπινης ψυχής, το άυλο αυτής και τη σχέση της με το σώμα, τον ύπνο και τα όνειρα, τις εποχές του έτους, τη στρογγυλότητα της γης, τα είδη των ερπετών, τα περί ιατρικής και φαρμακολογίας καθώς και πλήθος άλλων θεμάτων. Μολονότι είναι αμφίβολο εάν ο Πρισκιανός χρησιμοποίησε όλες τις φιλοσοφικές πηγές, τις οποίες μνημονεύει στο προοίμιο του έργου του, θεωρείται βέβαιο ότι για τη συγγραφή του βασίστηκε στον Αριστοτέλη, το Θεόφραστο, το Γέμινο, τον Ιάμβλιχο και τον Πρόκλο⁹⁴.

Ο Πέρσης βασιλιάς, εντυπωσιασμένος από την πνευματική καλλιέργεια των επτά φιλοσόφων, τους παρακάλεσε να παρατείνουν την παραμονή τους στο περσικό κράτος. Εκείνοι, όμως, ανυπομονούσαν τόσο να επιστρέψουν στη χώρα τους, ώστε θα προτιμούσαν να πεθάνουν μόλις πατούσαν τα βυζαντινά χώματα, όπως ισχυρίζεται ο Αγαθίας, παρά να παραμείνουν στην Περσία («καίτοι ἔστεργέ τε αὐτοὺς ἐκεῖνος καὶ μένειν ἤξιου, οἱ δὲ ἄμεινον εἶναι σφίσιν ἡγοῦντο ἐπιβάντες μόνον τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀρίων αὐτίκα, οὕτω παρασχόν, καὶ τεθνάναι ἢ μένοντες παρὰ Πέρσαις τῶν μεγίστων γερῶν μεταλαγχάνειν»⁹⁵). Ωστόσο, οι Αθηναῖοι φιλόσοφοι αποκόμισαν ένα μεγάλο κέρδος από την εκεί παραμονή τους. Στη συνθήκη ειρήνης που υπέγραψε ο Χοσρόης με τον Ιουστινιανό μετά το τέλος του α΄ βυζαντινοπερσικού πολέμου το 532 μ.Χ., γνωστή και ως «απέραντη ειρήνη», ο Πέρσης βασιλιάς αξίωσε να επιτραπεί στους φιλοσόφους αυτούς, όταν θα επέστρεφαν στην πατρίδα

⁹⁴ Αυτόθι, σ. 337.

⁹⁵ Αγαθίας, Σχολαστικός, ό.π., τόμ. Β΄, κεφ. 31.2, σ. 81.

τους, να ζήσουν ελεύθεροι, χωρίς να εξαναγκασθούν από τις αρχές του κράτους να μεταβάλουν «τὴν πατρώαν δόξαν»⁹⁶.

Σχετικά με την τύχη των επτά φιλοσόφων μετά την επιστροφή τους από το περσικό κράτος, ο ιστορικός Αγαθίας αναφέρει ότι «ὁ ἔφεξις βίος ἔς τὸ θυμῆρές τε καὶ ἡδιστον ἀπετελεύτησεν»⁹⁷. Ωστόσο, σε καμία επίσημη ιστορική πηγή δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία για την τελευταία περίοδο της ζωής τους, παρά μόνο κάποιες έμμεσες ενδείξεις. Σύμφωνα με αυτές, οι επτά φιλόσοφοι, έχοντας εξασφαλίσει εγγυήσεις για την προσωπική τους ασφάλεια, επέστρεψαν το έτος 533 μ.Χ. στο Βυζάντιο και ορισμένοι από αυτούς μετέβησαν στην Αθήνα, όπου συνέχισαν το διδασκαλικό τους έργο, ενώ οι υπόλοιποι κατά πάσα πιθανότητα αποσύρθηκαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, όπου πέρασαν το υπόλοιπο του βίου τους ζώντας σε αξιοπρεπή απομόνωση.

Νεότερα στοιχεία, τα οποία έφερε στο φως η αρχαιολογική έρευνα, συγκλίνουν στην άποψη ότι τουλάχιστον ο Δαμάσκιος δεν εγκαταστάθηκε ξανά στην Αθήνα, έπειτα από την επιστροφή του από το περσικό κράτος. Συγκεκριμένα, ένα επίγραμμα, το οποίο αποδίδεται στον ίδιο, βρέθηκε πρόσφατα στην αρχαία πόλη Έμεσα της Συρίας, χαραγμένο στο μνήμα μιας σκλάβας που χρονολογείται από το 538 μ.Χ. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι η πόλη της Έμεσας δεν απέχει πολύ από τη γενέτειρα πόλη του φιλοσόφου Δαμασκό. Η ανακάλυψη, λοιπόν, του συγκεκριμένου επιγράμματος στην αρχαία πόλη της Συρίας αποτελεί ασφαλώς μία ένδειξη της παρουσίας του Δαμάσκου εκείνη την περίοδο σε αυτή την περιοχή. Φυσικά, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να είχε μεταβεί εκεί, προκειμένου να επισκεφθεί απλώς την οικογένειά του. Δεδομένου, όμως, ότι ήταν ήδη προχωρημένης ηλικίας,

⁹⁶ Αυτόθι, τόμ. Β', κεφ. 31.4, σ. 81. Πβ. Μ. Ανάστος, «Η αναστολή της λειτουργίας της Ακαδημίας των Αθηνών», ό.π., σ. 337.

⁹⁷ Αγαθίας, Σχολαστικός, ό.π., τόμ. Β', κεφ. 31.3, σ. 81.

θεωρείται πιθανότερο ότι είχε μόνιμα πλέον εγκατασταθεί στην ιδιαίτερη πατρίδα του κατά τα τελευταία έτη του βίου του⁹⁸.

Αντίθετα, ο εξίσου διακεκριμένος διδάσκαλος της Ακαδημίας Σιμπλίκιος επέστρεψε τελικά στην πόλη των Αθηνών, όπου σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις συνέχισε μέχρι τη δεκαετία του 560 το συγγραφικό του έργο⁹⁹. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η συμβολή του στην ερμηνεία και το σχολιασμό πολλών κειμένων της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και, ειδικότερα, των αριστοτελικών συγγραμμάτων *Περί ουρανού*, *Περί ψυχής*, *Φυσικά* και *Κατηγορίαι*. Ένα ανώνυμο επίγραμμα του 6^{ου} αι., το οποίο υμνεί το Σιμπλίκιο για την επεξήγηση των *Κατηγοριών* του Αριστοτέλη, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Σιμπλίκιος μέγ' ἄεισμα κατηγορίασι φαάνθη· ἐκ δ' ὁ Κατηγορίας λῦσεν Αριστοτέλους»¹⁰⁰. Έχει σημασία, ωστόσο, να επισημανθεί ότι τα σχόλια του Σιμπλίκιου δεν αποτελούσαν προϊόντα υπαγορεύσεων σε σπουδαστές. Αντίθετα, είχαν γραφτεί από τον ίδιο ως κείμενα διδασχής, με σκοπό να χρησιμοποιούνται κυρίως από άλλους καθηγητές. Τούτο σημαίνει ότι ο Σιμπλίκιος δε διέθετε πλέον, κατά τη διάρκεια των ακαδημαϊκών παραδόσεων του, πολυπληθές ακροατήριο μαθητών και, κατά συνέπεια, δε χρειαζόταν να παραθέτει συχνά διαλέξεις. Αναμφίβολα, η απόφαση αναστολής της λειτουργίας της Ακαδημίας ευθύνεται κατά κύριο λόγο γι' αυτή την εξέλιξη.

⁹⁸ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 21-22.

⁹⁹ Κατά μία ανεπιβεβαίωτη πληροφορία, ο Σιμπλίκιος εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια, αμέσως μετά την επιστροφή του από την Περσία. Το ενδεχόμενο, όμως, αυτό θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί για έναν πολύ απλό λόγο. Στο Πανεπιστήμιο της Αλεξάνδρειας δίδασκε μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 560 ο θρησκευτικός αντίπαλος του Σιμπλίκιου, Ιωάννης Φιλόπονος. Σύμφωνα δε με τα λεγόμενα του Αθηναίου διδασκάλου, ο ίδιος ουδέποτε είχε συναντήσει τον Ιωάννη. Θεωρείται, λοιπόν, εξαιρετικά απίθανο, αν όχι αδύνατο, να βρίσκονταν και οι δύο άντρες στην ίδια πόλη, να εργάζονταν στον ίδιο πανεπιστημιακό χώρο και, εντούτοις, να μην είχαν γνωριστεί ποτέ. Αντίθετα, όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι ο Σιμπλίκιος εγκατέλειψε οριστικά την Αλεξάνδρεια προ του 529, δηλαδή την περίοδο που ο Ιωάννης δεν είχε ακόμα αρχίσει να γίνεται διάσημος στην πανεπιστημιακή κοινότητα της πόλης (αυτόθι, σ. 22-23 και Μ. Ανάστος, «Η Σχολή της Αλεξάνδρειας – Ιωάννης Φιλόπονος», *ό.π.*, σ. 339-340).

¹⁰⁰ Al. Cameron, *ό.π.*, σ. 24-25. Σχετικά με το σχολιασμό των υπολοίπων αριστοτελικών συγγραμμάτων από το Σιμπλίκιο, αυτόθι, σ. 22-25.

Δεν έχουμε στη διάθεσή μας επαρκή στοιχεία, ικανά να μας διαφωτίσουν για την τύχη των υπολοίπων πέντε Αθηναίων διδασκάλων, κατά το χρονικό διάστημα που διαδέχθηκε τη σύντομη περίοδο της αυτοεξορίας τους στο κράτος της Περσίας. Μοναδική, ίσως, εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Πρισκιανού του Λυδού. Μία επιτομή του τελευταίου στο έργο του Θεόφραστου *Περί αισθήσεως* εμφανίζει, κατά τον Cameron, μεγάλη νοηματική συγγένεια με την αντίστοιχη απολεσθείσα επιτομή του Σιμπλίκιου στα *Φυσικά* του ίδιου αρχαίου συγγραφέα. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, τα συγγράμματα αυτά να αποτελούσαν προϊόν συνεργασίας των δύο Αθηναίων διδασκάλων πάνω στην ανάλυση των φιλοσοφικών κειμένων του Θεόφραστου. Στην περίπτωση, όμως, που θεωρηθεί βάσιμη μια τέτοια υπόθεση, ενισχύονται οι ενδείξεις που φέρουν τον Πρισκιανό να εγκαθίσταται μαζί με το Σιμπλίκιο στην πόλη των Αθηνών, ευθύς μετά την επιστροφή τους από το περσικό κράτος¹⁰¹.

Θα ήταν, ασφαλώς, λάθος να θεωρήσουμε ότι ο Σιμπλίκιος και ο Πρισκιανός επανέφεραν την Ακαδημία στην προηγούμενη πνευματική της αίγλη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το απαγορευτικό διάταγμα του έτους 529 είχε ήδη σηματοδοτήσει για την Ακαδημία το τέλος ενός ένδοξου πνευματικού βίου, διάρκειας οκτώ και πλέον αιώνων. Οι μάταιες προσπάθειες των τελευταίων ειδωλολατρών διδασκάλων της δεν αποτελούσαν παρά τις τελευταίες αναλαμπές ενός κόσμου που ανήκε οριστικά στο παρελθόν.

¹⁰¹ Αυτόθι, σ. 24.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΟ ΠΑΝΔΙΑΚΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

5.1 Μεταφορά του πνευματικού κέντρου της Αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή (4^{ος} αι. μ.Χ.)

Η άνοδος του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου (324-337) και η μεταφορά από τον ίδιο της έδρας του κράτους από την αρχαία Ρώμη στη μικρή μέχρι τότε σε έκταση και πληθυσμό αλλά ιδιαίτερα σημαντική από γεωστρατηγική άποψη πόλη του Βυζαντίου, η οποία μετονομάζεται πλέον σε Κωνσταντινούπολη, σηματοδοτεί ασφαλώς την απαρχή του τέλους του αρχαίου κόσμου και την ανατολή της βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης. Οι βαθιές αλλαγές που αρχίζουν από εκείνη την εποχή να δρομολογούνται σε όλους τους τομείς του κράτους, αφήνουν έντονα τα σημάδια τους και στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Η μεταφορά του πνευματικού κέντρου της Αυτοκρατορίας από τη Δύση στην Ανατολή αποτελεί κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο πρωτεύοντα στόχο της επίσημης κεντρικής εξουσίας, οι ενέργειες της οποίας, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, συντείνουν στη σταδιακή μετεξέλιξη της βυζαντινής πρωτεύουσας σε ένα οικουμενικό κέντρο σπουδών με παγκόσμια ακτινοβολία.

Είναι γεγονός ότι η πόλη του Βυζαντίου, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, δε διέθετε μέχρι τότε αξιόλογη πνευματική παράδοση. Ωστόσο, ευθύς μετά τον εγκαινιασμό της πόλης αυτής ως νέας πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας από το Μ. Κωνσταντίνο, παρατηρείται στην περιοχή μία έντονη πνευματική κινητικότητα. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ίδρυσής της, πλήθος ρητόρων, φιλοσόφων και, γενικότερα, ανθρώπων του πνεύματος,

συγκεντρώνονται στην Κωνσταντινούπολη για να ασκήσουν το διδακτικό τους έργο. Διατυπώθηκε μάλιστα από ορισμένους ερευνητές η άποψη ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος υπήρξε ο ιδρυτής του πανεπιστημιακού ιδρύματος της πόλεως καθώς και της πρώτης δημόσιας αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης. Ωστόσο, σχετικά με αυτή την εκδοχή έχουν εκφραστεί κατά το παρελθόν σοβαρές επιφυλάξεις¹. Και τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχει σήμερα διασωθεί καμία ιστορική μαρτυρία, από την οποία να προκύπτει οποιασδήποτε μορφής παρέμβαση του Μεγάλου Κωνσταντίνου στα εκπαιδευτικά δρώμενα της πόλεως. Μοναδική, ίσως, εξαίρεση αποτελεί η επιστολή του Αυτοκράτορα προς τον επίσκοπο Καισαρείας Ευσέβιο, με την οποία ζητούσε από τον τελευταίο να μεριμνήσει, ώστε να αντιγραφούν από τους καλύτερους καλλιγράφους της Καισαρείας πενήντα αντίτυπα της Αγίας Γραφής σε περγαμηνές αρίστης ποιότητας και να αποσταλούν ταχυδρομικώς στην πρωτεύουσα. Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας ανέφερε στην επιστολή του τα εξής: «πρέπον γὰρ κατεφάνη τοῦτο δηλῶσαι τῇ σῇ συνέσει, ὅπως ἂν πεντήκοντα σωματία ἐν διφθέραις ἐγκατασκευούεις εὐανάγνωστά τε καὶ πρὸς τὴν χρῆσιν εὐμετακόμιστα ὑπὸ τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπισταμένων γραφῆναι κελεύσειας, τῶν θεῶν δηλαδὴ γραφῶν, ὧν μάλιστα τὴν τ' ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν τῶ τῆς ἐκκλησίας λόγῳ ἀναγκαίαν εἶναι γινώσκεις»². Στηριζόμενοι λοιπόν σε αυτή την επιστολή, κάποιοι ερευνητές υποστήριξαν ότι επί Μεγάλου Κωνσταντίνου ιδρύθηκε η πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη. Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι τα πενήντα αντίτυπα της Αγίας Γραφής προορίζονταν για να καλύψουν τις ανάγκες των εκκλησιῶν της πρωτεύουσας και όχι

¹ P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, ό.π., σ. 53-54.

² Ευσέβιος, Καισαρείας, *Εἰς τὸν βίον τοῦ Μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ Βασιλέως, Λόγος IV, Patrologia Graeca*, τόμ. 20, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), κεφ. 36-37, στήλ. 1184-1186. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 54 και Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 224-226.

για να εμπλουτίσουν την υποτιθέμενη νεοεγερθείσα από τον Κωνσταντίνο αυτοκρατορική βιβλιοθήκη.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη των περισσότερων ιστορικών, η Κωνσταντινούπολη καθιερώνεται πλέον ως η αδιαμφισβήτητη πνευματική πρωτεύουσα του Κράτους την εποχή του Αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄ (337-361)³. Κορυφαίοι ρητοροδιδάσκαλοι και φιλόσοφοι συγκεντρώνονται εκείνη την εποχή από όλα τα μέρη της Αυτοκρατορίας για να διδάξουν στις νεοιδρυθείσες από τους ίδιους ανώτατες σχολές της πόλεως, οι οποίες με τη σειρά τους αρχίζουν σταδιακά να αποτελούν πόλο έλξης για ένα μεγάλο πλήθος φοιτητών. Ο Λιβάνιος⁴, διακεκριμένος ρητοροδιδάσκαλος και ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους της εθνικής θρησκείας, μεταβαίνει από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη, όπου ιδρύει ιδιωτική σχολή ρητορικής. Στην πρωτεύουσα βρίσκεται, εξάλλου, την ίδια εποχή και διδάσκει τη ρητορική τέχνη και ο φημισμένος ρήτορας και φιλόσοφος Θεμιστίος⁵. Η αγάπη που έτρεφε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίος για τα γράμματα καθώς και το έμπρακτο ενδιαφέρον του για την αναβάθμιση του επιπέδου των παρεχόμενων σπουδών αποτυπώνονται ξεκάθαρα στο νόμο που εξέδωσε το 357, με τον οποίο απαγόρευε να καταλάβει κάποιος θέση «πρώτης τάξεως», αν δεν διέπρεπε στην άσκηση των «ελευθερίων» σπουδών, ενώ αντίθετα επιβράβευε όσους διακρίνονταν για την πνευματική τους επάρκεια και για τη δεινότητα του λόγου τους. Το πλήρες κείμενο του νόμου αναφέρει: «In decuarium ordine insigni, cui librariorum vel fiscalium sive censualium nomen est, nequaquam aliquis locum primi ordinis adipiscatur, nisi is quem constiterit studiorum liberalium usu atque exercitatione pollere, et isa esse litteris expolitum ut citra offensam vitii ex eodem verba procedant: quod cunctis volumus intimari. Ne autem

³ P. Lemerle, ό.π., σ. 54-60.

⁴ Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 125-133.

⁵ Αυτόθι, σ. 134-138.

litteraturae, quae omnium virtutum maxima est, praemia denegentur, eum qui studiis et eloquio dignus primo loco videbitur honestiorem faciet nostra provisio sublimitate...tuave eius nomina indicante, ut deliberemus, quae in eum dignitas deferenda sit»⁶.

Ο Κωνσταντίος υπήρξε, επίσης, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο αυτοκράτορας εκείνος που ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη την πρώτη αυτοκρατορική βιβλιοθήκη. Στο λόγο που εκφώνησε ο Θεμίστιος προς τιμήν του Κωνσταντίου την 1^η Ιανουαρίου του 357⁷, ο διαπρεπής ρήτορας συγχαίρει τον αυτοκράτορα για τη δημιουργία ενός μεγάλου κέντρου αντιγραφής των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, το οποίο διέσωσε από τον αφανισμό τη σκέψη της αρχαίων Ελλήνων. Έστω και αν παραδεχτούμε ότι ο Θεμίστιος είχε ένα επιπλέον ισχυρό κίνητρο να κολακέψει στο λόγο του τον αυτοκράτορα, δεδομένου ότι ο τελευταίος του είχε απονείμει το αξίωμα του συγκλητικού⁸, ωστόσο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το μεγάλο αντιγραφικό κέντρο του Κωνσταντίου αποτέλεσε ουσιαστικά τη βάση για τη δημιουργία της πρώτης αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης στην Κωνσταντινούπολη⁹. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από το λόγο του Θεμίστιου αναφέρει: «Ψυχὴν τοίνυν ὑπολαμβάνω ἐγὼ ἀνδρὸς σοφοῦ εἶναι τὴν σοφίαν καὶ τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον, ἡρία δὲ τῶν ψυχῶν τούτων τὰς βίβλους τε καὶ τὰ γράμματα, ἐν οἷς ἀπόκειται αὐτῶν τὰ λείψανα ὥσπερ ἐν μνήμασι. ταῦτα οὖν τὰ μνήματα ὑπὸ μικρᾶς ἀθεραπευσίας διαρρυνέντα ὥσπερ οἰκοδομήματα ἐν τῷ θησαυρῷ τῆς μνημοσύνης καὶ κινδυνεύοντα

⁶ Θεοδοσιανός Κώδιξ (*Codex Theodosianus*), έκδ. Th. Mommsen – P. Meyer, libri XVI, vol. I (pars posterior), Berolini 1905, XIV, 1, 1 (357 [360] Febr. 24), σ. 771.

⁷ Θεμίστιος, *Εἰς τὸν αυτοκράτορα Κωνσταντίον (Λόγος IV)*, στο: *Themistii Orationes quae supersunt*, επιμ. έκδ. H. Schenkl, vol. I, έκδ. B.G. Teubner, Λιψία 1965, 49a-62d (Dindorf 59-74), σ. 69-89. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 56-58 και Κ. Μανάφης, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι. Αυτοκρατορική και πατριαρχική και περί των ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς Αλώσεως (1453)*. Μελέτη φιλόλογική, έκδ. Αδελφών Ρόδη, Αθήνα 1972, σ. 22-23. Βλ. και Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 135.

⁸ Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 134. Βλ. και P. Lemerle, ό.π., σ. 55.

⁹ P. Lemerle, ό.π., σ. 59.

παντάπασιν αὐτά τε αἰστωθῆναι καὶ ἀποσβῆναι καὶ συναποσβέσαι τὰς ψυχὰς τὰς ἐγκειμένας, ἀναζωπυρεῖν παραγγέλλει, καὶ τάττει μὲν ἄρχοντα ἐπὶ τῷ ἔργῳ, καὶ ἐπιδίδωσι τὴν χορηγίαν τῷ ἐπιτηδεύματι. καὶ ἐργάζονται ὑμῖν ταῦτα τὰ ἔργα οὐ χαλκεῖς καὶ τέκτονες καὶ λιθολόγοι, ἀλλ' οἱ τῆς Κάδμου καὶ Παλαμήδους τέχνης δημιουργοί, οἱ ἱκανοὶ εἰσι τὸν νοῦν μετοικίζειν ἐκ παλαιοῦ σκήνους ἐκτετηκότος εἰς ἀρτιπαγές τε καὶ νεουργόν. καὶ ὀλίγῳ ὕστερον ὑμῖν ἀναβιώσεται μὲν δημοσίᾳ ὁ πάνσοφος Πλάτων, ἀναβιώσεται δὲ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ ὁ ῥήτωρ ὁ Παιανιεύς, καὶ ὁ τοῦ Θεοδώρου καὶ ὁ τοῦ Ὀλώρου...»¹⁰. Στο ανωτέρω απόσπασμα ο Θεμίστιος θεωρεῖ ὅτι ἡ πνευματικὴ δημιουργία κάθε ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τὴν ἴδια του τὴν ψυχή, ἡ ὁποία ἀναπαύεται στα γραπτά του ἔργα («τὰς βίβλους τε καὶ τὰ γράμματα»). Ἐκφράζει, λοιπόν, τὴν ἀποψη ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα θὰ εἶχαν ἀπολεσθεῖ, ἀν δὲν εἶχε φροντίσει ὁ Κωνσταντῖος νὰ τὰ ἀναστήσει («ἀναζωπυρεῖν παραγγέλλει»), ἐπιχορηγώντας τὴ λειτουργία ἐνὸς μεγάλου ἀντιγραφικοῦ κέντρου καὶ στελεχώνοντάς το με κατάλληλα εἰδικευμένο ἀνθρώπινο δυναμικό. Ἔτσι, συγκροτήθηκε ὑπὸ τις ὁδηγίες καὶ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ αυτοκράτορα μίᾳ ὁμάδᾳ ἐμπειρῶν καλλιγράφων («οἱ τῆς Κάδμου καὶ Παλαμήδους τέχνης δημιουργοί»), οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὡς ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα νὰ συγκεντρώσουν ὅλα τὰ παλαιά, γραμμένα συνήθως σε πάπυρο, χειρόγραφα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, τὰ ὁποῖα κινδύνευαν με ὀλικὴ καταστροφή καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ τὰ μεταγράψουν σε κώδικες ἀπὸ περγαμηνή. Κατ' αὐτὸν τρόπο δημιουργήθηκε μίᾳ τεράστια συλλογὴ ἀπὸ ἔργα ὄλων σχεδὸν τῶν ποιητῶν, ρητόρων καὶ φιλοσόφων τῆς ἀρχαιότητος, ἀκόμα καὶ τῶν λιγότερο διακριθέντων

¹⁰ Θεμίστιος, ὁ.π., 59d-60a (Dindorf, 71), σ. 85.

εκείνης της εποχής, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει στη συνέχεια του λόγου του ο Θεμίστιος: «...πολλούς μὲν Ὀμήρου ὑποφύτας καὶ νεωκόρους, πολλούς δὲ Ἡσιόδου θεραπευτάς, Χρύσιππὸν τε αὐτὸν ἤδη καὶ Ζήνωνα καὶ Κλεάνθην, χορούς τε ὅλους ἐκ Λυκείου καὶ Ἀκαδημίας, ἐν βραχεῖ τε εἶπειν στίφος ἀνάριθμον ἀρχαίας σοφίας, οὐ κοινῆς οὐδὲ ἐν μέσῳ κυλινδουμένης, ἀλλὰ σπανίου τε καὶ ἀποθέτου, ἀμηνήν τε ἤδη καὶ ἐξίτηλον, ἐν τῷ χρόνῳ ἐν σκότῳ κατορωρυγμένον, κινεῖ καὶ ἐγείρει ὥσπερ ἐξ Ἄιδου, καὶ τοιαῦτα ἕτερα ὑμῖν καὶ ἀμείνω ἀγάλματα ἀνίστησι τῶν Μουσῶν...»¹¹. Ἡ σπουδαιότητα, λοιπόν, αὐτοῦ τοῦ αντιγραφικοῦ κέντρου καὶ ἡ συμβολή του στη διάσωση τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς υπῆρξε ιδιαίτερα σημαντική, ἀν μάλιστα συνυπολογίσουμε τὸ γεγονός ὅτι χρειάστηκε νὰ παρέλθουν πέντε αἰῶνες, ὅπως χαρακτηριστικά παρατηρεῖ ὁ P. Lemerle, γιὰ νὰ ἐπαναληφθεῖ, τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου, παρόμοιο ἐγχεῖρημα¹².

Αναμφίβολα, μίᾳ τόσο μεγάλης κλίμακας ἐπιχείρηση συγκέντρωσης καὶ μεταγραφῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων προϋπέθετε, ἀσφαλῶς, ἐκτός ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ ἀνωτέρω αντιγραφικοῦ κέντρου, τὴν παράλληλη λειτουργία μιᾶς ἀρτια οργανωμένης βιβλιοθήκης, ἡ ἴδρυση τῆς ὁποίας, σύμφωνα με ὅλες τὶς ἐνδείξεις, υλοποιήθηκε καὶ αὐτὴ στα χρόνια τοῦ αυτοκράτορα Κωνσταντίου. Τα στοιχεία ποὺ ἔχουμε στη διάθεσή μας δὲν εἶναι ἰκανά νὰ μας διαφωτίσουν με βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση αὐτῆς τῆς βιβλιοθήκης. Ωστόσο, θεωρεῖται ἐξαιρετικὰ πιθανό ὅτι ἡ βιβλιοθήκη στεγάστηκε πλησίον τῆς «Βασιλικῆς» καὶ τοῦ «Ὀκταγώνου», τοῦ χώρου δηλαδὴ ὅπου πραγματοποιούνταν καὶ οἱ πανεπιστημιακὲς παραδόσεις¹³. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι ἡ νεοιδρυθεῖσα βιβλιοθήκη,

¹¹ Αὐτόθι, 60b-60c (Dindorf, 72), σ. 85-86. Πβ. Κ. Μανάφης, ὁ.π., σ. 23.

¹² P. Lemerle, ὁ.π., σ. 58-59.

¹³ Κ. Μανάφης, ὁ.π., σ. 24.

εκτός από τη συνδρομή της στη λειτουργία του αντιγραφικού κέντρου, εξυπηρετούσε, ταυτόχρονα, τις ανάγκες των πολυάριθμων φοιτητών της πόλεως, είχε δηλαδή το χαρακτήρα μιας πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης¹⁴.

Η άνθηση των γραμμάτων σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια και, ειδικότερα, στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας συνεχίστηκε το ίδιο απρόσκοπτα και κατά τη διάρκεια της σύντομης διακυβέρνησης του κράτους από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό (361-363), τον επονομαζόμενο από τους χριστιανικούς κύκλους και ως Παραβάτη ή Αποστάτη¹⁵. Η αιτία για την επικράτηση αυτού του χαρακτηρισμού υπήρξε, ασφαλώς, η ροπή του αυτοκράτορα προς την αρχαία εθνική θρησκεία καθώς και οι συστηματικές, αλλά και μάταιες όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, προσπάθειες που κατέβαλε ο ίδιος για την αναβίωσή της. Στο πλαίσιο αυτής της αντιχριστιανικής πολιτικής του Ιουλιανού εντάσσεται και ο εκπαιδευτικός νόμος που εξέδωσε ο ίδιος στις 17 Ιουνίου του 362 μ.Χ.¹⁶, ο οποίος αποσκοπούσε στην επιβολή αυστηρού κρατικού ελέγχου στις ανώτατες σχολές καθώς και στην άμεση απομάκρυνση όλων των χριστιανών διδασκάλων (γραμματικών, σοφιστών και ρητόρων) από την κρατική εκπαίδευση. Σχετικό απόσπασμα του ανωτέρω διατάγματος, το οποίο έχει διασωθεί, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum, deinde facundia»¹⁷, δηλαδή ότι οι επικεφαλές των σπουδών και οι διδάσκοντες πρέπει να διακρίνονται πρωτίστως για το ήθος τους και έπειτα για τη λογιωσύνη τους. Είναι προφανές ότι η ορθότητα και η αναγκαιότητα ύπαρξης μιας τέτοιας διάταξης δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανένα. Ωστόσο, ο

¹⁴ Αυτόθι, σ. 23.

¹⁵ Για το βίο και το έργο του Ιουλιανού, βλ. Π. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός. Μια βιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001. Βλ. και Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 142-149.

¹⁶ *Θεοδοσιανός Κώδιξ*, ό.π., XIII, 3, 5 (362 Iun. 17), σ. 741. Το πλήρες κείμενο του σχετικού νόμου έχει απολεσθεί. Ωστόσο, έχουν διασωθεί συγκεκριμένα αποσπάσματα αυτού του νόμου καθώς και η συνοδευτική εισηγητική του έκθεση που περιλαμβάνεται στην επιστολή 61 του αυτοκράτορα Ιουλιανού. Βλ. Ιουλιανός, *Επιστολές*, ό.π., επιστ. 61, σ. 72-75. Πβ. Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 145-147.

¹⁷ *Θεοδοσιανός Κώδιξ*, ό.π., XIII, 3, 5 (362 Iun. 17), σ. 741.

αυτοκράτορας Ιουλιανός, κάνοντας χρήση αυτής ακριβώς της διάταξης, δε δίστασε να απαγορεύσει στους χριστιανούς καθηγητές να ερμηνεύουν τα έργα της αρχαιότητας, θεωρώντας προφανώς ότι οι τελευταίοι στερούνται ήθους τη στιγμή που δέχονται, για βιοποριστικούς κυρίως λόγους, να διδάξουν στο ακροατήριό τους έργα, τα οποία έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις¹⁸. Στη σχετική δημόσια επιστολή του με τον αριθμό 61 ο αυτοκράτορας αναφέρει χαρακτηριστικά: «ὅστις οὖν ἕτερα μὲν φρονεῖ, διδάσκει δὲ ἕτερα τοὺς πλησιάζοντας, αὐτὸς ἀπολελεῖφθαι δοκεῖ τοσοῦτῳ παιδείας, ὅσῳ καὶ τοῦ χρηστὸς ἀνὴρ εἶναι» (εκείνος που άλλα μεν πρεσβεύει και άλλα διδάσκει στους μαθητές του, πιστεύω πως είναι άσχετος τόσο με την παιδεία όσο και με την τιμιότητα)¹⁹ και συμπληρώνει: «Ἄτοπον μὲν οἶμαι τοὺς ἐξηγουμένους τὰ τούτων ἀτιμάζειν τοὺς ὑπ' αὐτῶν τιμηθέντας θεοὺς.» [Νομίζω πως είναι άτοπο για εκείνους που εξηγούν τα έργα (των Ελλήνων) να περιφρονούν τους θεούς που αυτοί τίμησαν]²⁰. Σημειώνεται ότι η επιβολή της συγκεκριμένης απαγορευτικής διατάξεως από τον Ιουλιανό, μολοντί είχε χρονικά περιορισμένη ισχύ, στάθηκε αιτία να εξαναγκαστούν σε παραίτηση από τη θέση τους αξιόλογοι χριστιανοί καθηγητές εκείνης της εποχής, μεταξύ αυτών και ο διακεκριμένος σοφιστής των Αθηνών Προαιρέσιος²¹.

¹⁸ P. Lemerle, ό.π., σ. 60-61. Πβ. Gl. Downey, «The Emperor Julian and the Schools», *The Classical Journal*, 53, 1957, σ. 97-103 και του ίδιου, «Julian and Justinian and the unity of faith and culture», *Church History*, 28, 1959, σ. 1-13 (ανάτυπο).

¹⁹ Ιουλιανός, ό.π., επιστ. 61, σ. 73. Πβ. Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος και πολιτισμός των Βυζαντινών. Γλώσσα – Γράμματα – Παιδεία – Υμνογραφία – Χρονολογικό σύστημα*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 23.

²⁰ Ιουλιανός, ό.π., επιστ. 61, σ. 74. Πβ. Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ό.π., σ. 23.

²¹ Ο Προαιρέσιος, καταγόμενος από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, υπήρξε καθηγητής της Ρητορικής στη Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών και διδάσκαλος τόσο των Πατέρων της Εκκλησίας Μ. Βασιλείου και Γρηγορίου του Θεολόγου, όσο και του ίδιου του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανού. Μολοντί ο αυτοκράτορας εξαίρεσε τον πρώην διδάσκαλό του από το συγκεκριμένο απαγορευτικό μέτρο που επιβλήθηκε στους χριστιανούς καθηγητές, ο Προαιρέσιος δεν δέχτηκε να κάνει χρήση αυτής της ευνοϊκής για το άτομό του ρύθμισης και παρατήθηκε από τη Σχολή.

Αντίθετα, αισθητά διαφοροποιημένη σε σχέση με την προηγούμενη θέση του έναντι των χριστιανών καθηγητών και χωρίς το στοιχείο της υπερβολής κρίνεται η στάση του αυτοκράτορα Ιουλιανού απέναντι στα μικρά παιδιά των χριστιανών. Αντιμετωπίζοντας αυτά με επιείκεια και αναγνωρίζοντάς τους το ελαφρυντικό της νεαρής ηλικίας, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός δηλώνει ότι δεν είναι διατεθειμένος να απαγορεύσει τη φοίτησή τους και προσθέτει: «Οὐδὲ γὰρ εἰκὸς οὐδὲ εὐλόγον ἀγνοοῦντας ἔτι τοὺς παῖδας ἐφ' ὅ τι τρέπωνται, τῆς βελτίστης ἀποκλείειν ὁδοῦ» (Πραγματικά, δεν θα ήταν ούτε φυσικό ούτε λογικό να κλείνουμε τον καλό δρόμο σε παιδιά που δεν ξέρουν ακόμα ποιο δρόμο να ακολουθήσουν)²². Και ολοκληρώνοντας αυτή τη δημόσια επιστολή του, εκφράζει την πεποίθηση ότι υποχρέωση του κράτους είναι να διαφωτίζει τους ανθρώπους που παραλογίζονται και όχι να τους τιμωρεί («καὶ γὰρ, οἶμαι, διδάσκειν, ἀλλ' οὐχὶ κολάζειν χρὴ τοὺς ἀνοήτους»²³).

Ωστόσο, η εν γένει εμμονή του αυτοκράτορα Ιουλιανού στην αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία καθώς και η επίμονη προσπάθεια του ιδίου για την επαναφορά της, στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται, όπως επισημάνθηκε, και το μέτρο απαγόρευσης διδασκαλίας στους χριστιανούς καθηγητές, στάθηκαν αφορμή για να δεχτεί ο αυτοκράτορας αυστηρή κριτική από τους χριστιανούς συγγραφείς αυτής της περιόδου²⁴, αλλά και διαχρονικά να αντιμετωπισθεί ως μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα²⁵. Εκείνο, πάντως, που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από

²² Ιουλιανός, *ό.π.*, επιστ. 61, σ. 75. Πβ. P. Lemerle, *ό.π.*, σημ. 46, σ. 323-324.

²³ Ιουλιανός, *ό.π.*, επιστ. 61, σ. 75. Πβ. P. Lemerle, *ό.π.*, σημ. 46, σ. 323-324.

²⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται οι δύο *Κατὰ Ιουλιανού Βασιλέως Σηλητευτικοί* του Γρηγορίου του Θεολόγου (βλ. ανωτέρω, σ. 52) καθώς και η πραγματεία *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων* του Μεγάλου Βασιλείου, με την οποία ο ιεράρχης επιχειρεί να δώσει τη δική του απάντηση στον εκπαιδευτικό νόμο του Ιουλιανού (βλ. ανωτέρω, σ. 49-51). Ο P. Lemerle παραθέτει, επίσης, αποσπάσματα από την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωκράτη και του Θεοδώρητου, προκειμένου να τεκμηριώσει την άποψη περί γενικευμένης χριστιανικής πολεμικής που εκδηλώθηκε εκείνη την εποχή στο πρόσωπο του Ιουλιανού. Βλ. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 61 και σημ. 46, σ. 323-324.

²⁵ Ωστόσο, νεότεροι ιστορικοί και συγγραφείς, όπως ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, ο Π. Καννελόπουλος κλπ, αντιμετωπίζουν με συμπάθεια και κατανόηση την περίπτωση του Ιουλιανού, αποδίδοντας ευγενή

κανένα ερευνητή είναι ότι επί των ημερών του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, η Κωνσταντινούπολη απέκτησε στο πνευματικό επίπεδο το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των υπόλοιπων αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας και κατέστη, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γάλλος Βυζαντινολόγος P. Lemerle, «η πρωτεύουσα πόλη των γραμμάτων και της παιδείας»²⁶.

Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από ιστορικές πηγές της εποχής, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός έτρεφε μεγάλη αγάπη για τα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τη διάσωσή τους από τη φθορά του χρόνου. Για το λόγο αυτό ο Ιουλιανός, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού Ζώσιμου, έδωσε προτεραιότητα, μεταξύ των άλλων σημαντικών έργων που είχε προγραμματίσει για την Κωνσταντινούπολη λίγο πριν αναχωρήσει για τον πόλεμο εναντίον των Περσών, στην κατασκευή μιας καινούργιας βιβλιοθήκης, στην οποία στέγασε την εξαιρετικά πλούσια προσωπική συλλογή των βιβλίων του («ἔτι δὲ βιβλιοθήκην ἐν τῇ βασιλέως οἰκοδομήσας στοᾶ καὶ ταύτη βίβλους ὅσας εἶχεν ἐναποθέμενος, ἐπὶ τὸν κατὰ Περσῶν παρεσκευάζετο πόλεμον»²⁷). Τους ερευνητές αυτής της περιόδου έχει απασχολήσει το ερώτημα εάν η νεοσυσταθείσα από τον Ιουλιανό βιβλιοθήκη στο χώρο της Βασιλικής υπήρξε προέκταση της βιβλιοθήκης του Κωνσταντίου, για την οποία έγινε λόγος ανωτέρω, ή αποτέλεσε ένα καινούριο αυτοτελές ίδρυμα. Η μέχρι σήμερα έρευνα των ιστορικών πηγών δεν έχει δώσει σε αυτό το ερώτημα κατηγορηματική απάντηση. Ωστόσο, όλες οι ενδείξεις οδηγούν με σχετική βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι η βιβλιοθήκη που οικοδομήθηκε από τον Ιουλιανό αποτέλεσε απλώς την επέκταση της

κίνητρα στις πράξεις του και θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη πολιτική του, έστω και αν κατά πολλούς εμπειρίχε το στοιχείο του πάθους και του θρησκευτικού φανατισμού, ήταν το αποτέλεσμα ενός αγνού ρομαντισμού και μιας ειλικρινούς ελληνολατρείας (Βλ. Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 142-143).

²⁶ P. Lemerle, ό.π., σ. 61.

²⁷ Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, βιβλ. 3^ο, έκδ. Im. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1837, κεφ. 11, σ. 140.

προϋπάρχουσας βιβλιοθήκης του Κωνσταντίου, προκειμένου να εξευρεθεί ο κατάλληλος χώρος ώστε να ενσωματωθεί σε αυτήν ο μεγάλος αριθμός έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που είχε στην κατοχή του ο αυτοκράτορας Ιουλιανός²⁸.

Ιδιαίτερη μέριμνα για τη στήριξη και την αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη έλαβε και ο διάδοχος του Ιουλιανού στον αυτοκρατορικό θρόνο Ουάλης (364-378). Συγκεκριμένα, ειδική νομοθετική ρύθμιση που ψηφίστηκε από τον αυτοκράτορα τον Ιανουάριο του 364 έθεσε τέρμα στην κατά πολλούς άδικη απαγόρευση της διδασκαλίας που είχε επιβληθεί από τον Ιουλιανό στους χριστιανούς καθηγητές και επανέφερε το καθεστώς ελευθερίας στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, περιορίζοντας τον κρατικό έλεγχο και διασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την εύρυθμη και απρόσκοπτη λειτουργία των σχολών της πόλεως. Το σχετικό κείμενο του νόμου αναφέρει: «*Si qui erudiendis adulescentibus vita partier et facundia idoneus erit, vel novum instituat auditorium vel repetat intermissum*»²⁹.

Αξιοσημείωτη φροντίδα επέδειξε ο αυτοκράτορας Ουάλης και για την περαιτέρω αναδιοργάνωση της βιβλιοθήκης της Κωνσταντινούπολης. Με νόμο που εξέδωσε ο αυτοκράτορας την 8^η Μαΐου του 372 δίδεται εντολή στον έπαρχο της πόλεως Κλέαρχο, προκειμένου ο τελευταίος να μεριμνήσει για την άμεση πρόσληψη ενός άρτια εξειδικευμένου και επιστημονικά καταρτισμένου προσωπικού, το οποίο θα είχε ως αποκλειστική ευθύνη τη συντήρηση του τεράστιου αριθμού των τόμων που στεγάζονταν στους χώρους της βιβλιοθήκης («*Antiquarios ad bibliothecae codices componendos vel pro vetustate reparandos quattuor Graecos et tres Latinos scribendi peritos legi iubemus. Quibus de caducis popularibus, et ipsi enim videntur e populo, competentes inpertiantur*

²⁸ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο ιστορικός P. Lemerle στο έργο του: *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, ό.π., σ. 60 και σημ. 44, σ. 323. Για το ίδιο θέμα βλ. και Κ. Μανάφης, ό.π., σ. 25 κ.ε.

²⁹ *Θεοδοσιανός Κώδιξ*, ό.π., XIII, 3, 6 (364 Ian. 11), σ. 742.

annonae: ad eiusdem bibliothecae custodiam condicionalibus et requirendis et protinus adpronendis»³⁰). Παρατηρούμε ότι ο σχετικός νόμος του Ουάλη προέβλεπε το διορισμό επτά ειδικών καλλιγράφων, εκ των οποίων οι τέσσερις θα ήταν Έλληνες και οι τρεις Λατίνοι. Αρμοδιότητα των επτά αυτών ειδικών ήταν η προσπάθεια αποκατάστασης των φθορών που ενδεχομένως είχαν προκληθεί στους τόμους της βιβλιοθήκης από την πάροδο του χρόνου καθώς και η μεταγραφή ορισμένων εξ αυτών που μέχρι τότε ήταν γραμμένοι σε παπύρους, σε νέους κώδικες από περγαμηνή, οι οποίοι ήταν ανθεκτικότεροι στο χρόνο. Παράλληλα, ο ανωτέρω νόμος συνιστούσε την πρόσληψη ατόμων επιφορτισμένων με τη φύλαξη της βιβλιοθήκης και την επανατοποθέτηση των έργων στη σωστή τους θέση μετά το πέρας των εργασιών συντήρησής τους³¹. Πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι η αυτοκρατορική μέριμνα για το διορισμό τριών Λατίνων «antiquarios» οδηγεί εύλογα στο συμπέρασμα ότι εντός της βιβλιοθήκης πρέπει να υπήρχε εκείνη την εποχή, εκτός των υπόλοιπων έργων της λατινικής γραμματείας, και ένας καθόλου ευκαταφρόνητος αριθμός έργων της νομικής επιστήμης³².

Συμπερασματικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα η Κωνσταντινούπολη εξελίσσεται σταδιακά σε ένα οικουμενικό κέντρο σπουδών διεθνούς ακτινοβολίας, το οποίο μπορεί πλέον επάξια να συναγωνισθεί σε κύρος όλα τα υπόλοιπα γνωστά πνευματικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας. Η συστηματική εκ μέρους της πολιτείας προσπάθεια θεμελίωσης της ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη, η οποία είναι ήδη έκδηλη από τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση της πόλεως, θα γίνει περισσότερο ορατή στην ανατολή του 5^{ου} αιώνα, όταν τα ηγία του κράτους θα αναλάβει ο Θεοδόσιος Β΄. Ο

³⁰ Αυτόθι, XIV, 9, 2 (372 Mai. 8), σ. 787.

³¹ Αυτόθι, XIV, 9, 2 (372 Mai. 8), σ. 787. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 61.

³² Κ. Μανάφης, ό.π., σ. 33.

αυτοκράτορας αυτός θα θέσει σε εφαρμογή ένα εξαιρετικά φιλόδοξο σχέδιο αναδιοργάνωσης του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της πόλεως, για το οποίο γίνεται λόγος κατωτέρω.

5.2 Αναδιοργάνωση του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης από το Θεοδόσιο Β΄ και θεσμική αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης

Χρονολογία ορόσημο για τη θεμελίωση της ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί το 425 μ.Χ., έτος κατά το οποίο ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Β΄ (408-450) με ειδική νομοθετική ρύθμιση προέβη σε μία εκ βάθρων αναδιοργάνωση της δομής και της λειτουργίας του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της πόλεως, το οποίο στο εξής μετονομάστηκε σε «Πανδιδακτήριο». Όπως χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί, πρόκειται για την πρώτη ουσιαστική θεσμική παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στα εκπαιδευτικά δρώμενα του Κράτους³³.

Υποστηρίζεται ότι στην απόφασή του να στηρίζει θεσμικά την ανώτατη εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη, ο Θεοδόσιος οδηγήθηκε ύστερα από παρακίνηση και καθοδήγηση της συζύγου του Αθηναΐδας – Ευδοκίας και τούτο μπορεί εύκολα να αιτιολογηθεί. Η Ευδοκία, κόρη του εθνικού καθηγητή φιλοσοφίας στη Σχολή των Αθηνών Λεοντίου, είχε λάβει και η ίδια από τον πατέρα της ρητορική και φιλοσοφική παιδεία στην Αθήνα και είχε κατά συνέπεια την απαιτούμενη επάρκεια γνώσεων, αλλά και τη δυνατότητα να ασκεί σημαντική επιρροή στο σύζυγό της, ιδίως δε όταν επρόκειτο για κυβερνητικές αποφάσεις που αφορούσαν

³³ Δεν έχει ακόμα επαρκώς απαντηθεί το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό υφίστατο θεσμικά κατοχυρωμένο καθεστώς λειτουργίας των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Είναι βέβαιο ότι η Αυτοκρατορία δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον προς αυτή την κατεύθυνση, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις (περίπτωση «Πανδιδακτηρίου»). Σχετικά με την παραπάνω άποψη, βλ. Α. Μαρκόπουλος, «Βυζαντινή εκπαίδευση και οικουμενικότητα», στο: *Το Βυζάντιο ως οικουμένη*, επιμ. Ε. Χρυσός, εκδ. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 183-184 και 193-196.

στον τομέα του εκπαιδευτικού σχεδιασμού και της χάραξης εκπαιδευτικής πολιτικής³⁴.

Μέχρι το 425 μ.Χ., η ανώτατη εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη παρεχόταν αφενός ιδιωτικά, ακόμα και από κρατικούς διδασκάλους του auditorium, οι οποίοι, παράλληλα με την άσκηση του διδακτικού τους έργου στις αίθουσες διδασκαλίας, αναλάμβαναν, έναντι φυσικά αδράς αμοιβής, την παράδοση ιδιαιτέρων μαθημάτων στις οικίες των μαθητών και, αφετέρου, με την ελεύθερη δημόσια διδασκαλία στις διάφορες στοές³⁵.

Ο αυτοκρατορικός νόμος, που ψηφίστηκε την 27^η Φεβρουαρίου του 425³⁶, επιχείρησε να βάλει τάξη στην ανεξέλεγκτη κατάσταση που επικρατούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης και να καθορίσει τα όρια και το διακριτό ρόλο μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, ο νόμος αυτός, χωρίς να καταργεί την ιδιωτική εκπαίδευση, απαγόρευε στους ιδιωτικούς λειτουργούς να έχουν στο εξής οποιαδήποτε σχέση με το δημόσιο, όπως, αντίστοιχα, έπραττε και με τους καθηγητές του δημοσίου, στερώντας τους τη δυνατότητα να παραδίδουν ιδιωτικά μαθήματα. Παράλληλα, ο νόμος καθιέρωνε ως μόνη αναγνωρισμένη δημόσια ανώτατη εκπαίδευση, εκείνη που θα παρείχε το αυτοκρατορικό auditorium, θέτοντας με αυτό τον τρόπο τέρμα σε οποιαδήποτε δημόσια διδασκαλία λάμβανε χώρα σε άλλες, πλην του auditorium, δημόσιες αίθουσες. Σε αντίθετη περίπτωση, οι παραβάτες που θα συνέχιζαν να συγκεντρώνουν τους μαθητές τους «in publicis magistrationibus cellulisque», θα διώκονταν από την πόλη. Πρόκειται δηλαδή για ένα νομοθετικό μέτρο, το οποίο στην ουσία

³⁴ Για τη ζωή και το συγγραφικό έργο της Αθηναΐδας – Ευδοκίας, βλ. Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 467-470.

³⁵ Α. Βακαλούδη, «Οι διάδοχοι του Θεοδοσίου και το πρόβλημα της ενότητας του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους (385-457)», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 230-231.

³⁶ *Θεοδοσιανός Κώδιξ*, ό.π., XIII, 9, 3 (425 Febr. 27), σ. 787. Βλ. και *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger, *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., XI, 19, 1, σ. 434.

καταργούσε την ελεύθερη δημόσια εκπαίδευση και καθιέρωνε ένα είδος «κρατικού μονοπόλιου» της ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη³⁷. Ανάλογα αυστηρές ποινές προβλέπονταν και για όσους, αποσκοπώντας σε οικονομικά κυρίως οφέλη, συνέχιζαν να παραδίδουν ιδιωτικά μαθήματα, παρά το γεγονός ότι είχαν διορισθεί αποκλειστικά για να διδάσκουν στο αυτοκρατορικό ίδρυμα. Σε αυτή την περίπτωση, η ποινή που θα επιβαλλόταν σε αυτούς θα ήταν η παύση από τα διδακτικά τους καθήκοντα και η οριστική διαγραφή τους από το σώμα του auditorium.

Σε ό,τι αφορά στο δεύτερο σκέλος του νόμου, αυτό ρύθμιζε βασικά ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας του Πανδιδακτηρίου, δίδοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στους κλάδους των διδακτικών αντικειμένων και στον αντίστοιχο αριθμό των καθηγητικών εδρών. Συγκεκριμένα, ο νόμος προέβλεπε την καθιέρωση τριάντα μίας πανεπιστημιακών εδρών, οι οποίες θα επιμερίζονταν ανά γνωστικό αντικείμενο ως εξής: τρεις έδρες λατινικής ρητορικής και δέκα έδρες λατινικής γραμματικής, πέντε έδρες ελληνικής ρητορικής και δέκα έδρες ελληνικής γραμματικής, μια έδρα φιλοσοφίας και δύο έδρες νομικής. Το σχετικό νομοθετικό κείμενο αναφέρει τα εξής: «Habeat igitur auditorium specialiter nostrum in his primum, quos Romanae eloquentiae doctrina commendat, oratores quidem tres numero, decem vero grammaticos; in his etiam, qui facundia Graecitatis pollere noscuntur, quinque numero sint sofistae et grammatici aequae decem. Et quoniam non his artibus tantum adulescentiam gloriosam optamus institui, profundioris quoque scientiae adque doctrinae memoratis magistris sociamus auctores. Unum igitur adiungi ceteris volumus, qui philosophiae arcana rimetur, duo quoque, qui iuris ac legum

³⁷ P. Lemerle, ό.π., σ. 62-63.

formulas pendants...»³⁸. Διαπιστώνουμε, αρχικά, μια απόλυτη ισορροπία μεταξύ του αριθμού των προβλεπόμενων εδρών για τη διδασκαλία της ελληνικής και λατινικής γραμματικής (από δέκα έδρες για κάθε κατεύθυνση) και μία ελαφρά αριθμητική υπεροχή των εδρών που αφορούν στην ελληνική ρητορική, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες για τη λατινική ρητορική (πέντε έναντι τριών), γεγονός το οποίο καταδεικνύει τη σαφή πρόθεση του αυτοκράτορα να προβάλλει τον ελληνικό χαρακτήρα του Πανδιδακτηρίου και, επιπλέον, επιβεβαιώνει τη σταδιακή επικράτηση της ελληνικής γλώσσας έναντι της λατινικής, η οποία έχει ήδη αρχίσει να γίνεται ορατή εκείνη την εποχή σε ολόκληρο το δημόσιο βίο του κράτους και ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη και τις ανατολικές επαρχίες του³⁹. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι οι έδρες που αφορούν στις επιστήμες της φιλοσοφίας και της νομικής μνημονεύονται από το νομοθέτη χωριστά από εκείνες της γραμματικής και της ρητορικής. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι: «...εις τούς ειρημένους διδασκάλους προστίθεμεν καὶ ἑτέρους βαθείας ἐπιστήμης καὶ γνώσεως» και συγκεκριμένα, έναν πανεπιστημιακό καθηγητή «ὅστις τὰ τῆς φιλοσοφίας ἀπόρρητα ν' ἀνερευνᾷ» και άλλους δύο συναδέλφους του «οἵτινες τοῦ δικαίου καὶ τῶν νόμων τὰς θελήσεις νὰ φανερώνωσι...»⁴⁰. Αυτή η ειδική μνεία στις επιστήμες της φιλοσοφίας και της νομικής και η εμφανής διάκρισή τους από τις υπόλοιπες σημαίνει, ίσως, ότι οι αντίστοιχες έδρες γι' αυτά τα δύο γνωστικά αντικείμενα καθιερώθηκαν για πρώτη φορά στο συγκεκριμένο πανεπιστημιακό ίδρυμα το 425 μ.Χ.⁴¹, έτος κατά το οποίο, άλλωστε, τίθεται σε εφαρμογή, όπως ήδη

³⁸ Θεοδοσιανός Κώδιξ, ό.π., XIII, 9, 3 (425 Febr. 27), σ. 787. Βλ. και *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger, *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., XI, 19, 1, σ. 434.

³⁹ Α. Βακαλούδη, «Οι διάδοχοι του Θεοδοσίου και το πρόβλημα της ενότητας του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους (385-457)», ό.π., σ. 231.

⁴⁰ *Corpus Iuris Civilis*, Κώδιξ Ιουστινιανού, μτφ. εκ του λατινικού κειμένου υπό Π. Τσιτσεκλή, τόμ. Β', βιβλ. ΣΤ'-ΙΒ', εκδ. Γ. Φέξη, Αθήνα 1912, ΙΑ', 19, σ. 528.

⁴¹ P. Lemerle, ό.π., σ. 63.

επισημάνθηκε, ένα ευρύ σχέδιο αναδιοργάνωσης της δομής και της λειτουργίας του ανωτέρω ιδρύματος και, κατά συνέπεια, είναι εξαιρετικά πιθανή μία ενδεχόμενη διεύρυνση του προγράμματος σπουδών με νέα γνωστικά αντικείμενα. Η σαφής μάλιστα υπεροχή των νομικών σπουδών έναντι των φιλοσοφικών στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα, όπως προκύπτει από τη σύγκριση του προβλεπόμενου αριθμού εδρών για κάθε μία από τις δύο αυτές επιστήμες, καταδεικνύει την πρόθεση του αυτοκράτορα – νομοθέτη, να ενισχύσει τον «πρακτικό» χαρακτήρα του Πανδιδακτηρίου, με απώτερο σκοπό τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με ένα σώμα άρτια εκπαιδευμένων νομικών και πολιτικών υπαλλήλων, οι οποίοι θα ήταν απόφοιτοι του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Ο ανωτέρω νόμος προβλέπει, επίσης, τον καθορισμό εντός του Καπιτωλίου ειδικών χώρων διδασκαλίας για κάθε καθηγητή, «ἵνα μὴ οἱ μαθηταὶ ἢ οἱ διδάσκαλοι δύνανται ἀμοιβαίως νὰ καταθορυβῶσιν, ἢ ἵνα μὴ τῶν γλωσσῶν ἢ φωνῶν ἢ ἀνάμικτος σύγχυσις τὰ ὦτα τινῶν ἢ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς σπουδῆς τῶν ἐπιστημῶν ἀποτρέπει»⁴². Την ίδια, εξάλλου, ημέρα της ψήφισης του ανωτέρω νόμου, δίδονται αντίστοιχες οδηγίες προς τον ἐπαρχο της πόλεως Κωνσταντίου, ὥστε να επιμεληθεῖ προσωπικά ο ἴδιος το ζήτημα της στέγασης των καθηγητῶν σε συγκεκριμένους χώρους του πανεπιστημίου⁴³. Ειδικότερα, υποδεικνύεται να διαμορφωθῶν κατάλληλα οἱ ἐξέδρες τῆς βόρειας στοᾶς του Καπιτωλίου, ὥστε να χρησιμοποιηθῶν ἀπὸ τους καθηγητῆς ὡς αἴθουσες παραδόσεων καὶ διαλέξεων⁴⁴.

⁴² *Corpus Juris Civilis, Κώδιξ Ιουστινιανού*, μτφ. ἐκ τοῦ λατινικοῦ κειμένου ὑπὸ Π. Τσιτσεκλή, ὅ.π., ΙΑ', 19, σ. 528.

⁴³ *Θεοδοσιανός Κώδιξ*, ὅ.π., XV, 1, 53 (425 Febr. 27), σ. 814.

⁴⁴ Για τὸ πρόβλημα σχετικά με τὸν χώρο στέγασης τοῦ πανεπιστημίου, τὶς διχογνωμίες μεταξύ των ιστορικών ἐρευνητῶν καθὼς καὶ τὴν επικρατοῦσα ἄποψη ὅτι τὸ πανεπιστήμιο στεγάστηκε στὴ Βασιλική μέχρι τὸ 425, ὁπότε καὶ μεταφέρθηκε στὸν χώρο τοῦ Καπιτωλίου, βλ. P. Lemerle, ὅ.π., κεφ. Γ', σημ. 60, σ. 325-327.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 15 Μαρτίου του ίδιου έτους, εκδίδεται αντίστοιχο νομοθετικό κείμενο, το οποίο συμπληρώνει το αρχικό της 27^{ης} Φεβρουαρίου, δημοσιοποιώντας ορισμένα από τα ονόματα των καθηγητών που είχαν επιλεγεί για την κάλυψη των τριάντα μίας πανεπιστημιακών εδρών που μνημονεύτηκαν ανωτέρω. Πρόκειται για τους γραμματικούς της ελληνικής γλώσσας Ελλάδιο και Συριανό, το γραμματικό της λατινικής Θεόφιλο, τους σοφιστές Μαρτίνο και Μάξιμο και το νομικό Λεόντιο. Στους πρώτους αυτούς καθηγητές του Πανδιδακτηρίου απονέμεται τιμής ένεκεν ο τίτλος του «κόμητος πρώτης τάξεως» («Comes Primi Ordinis»), ενώ η ίδια τιμητική διάκριση προβλέπεται στο εξής να ισχύσει για εκείνους τους καθηγητές, οι οποίοι, μετά από συμπλήρωση εικοσαετούς προσφοράς στην εκπαίδευση, θα διακριθούν για το ήθος και την ακεραιότητα του χαρακτήρα τους καθώς και για τα διδακτικά τους προσόντα⁴⁵. Με ειδική, τέλος, νομοθετική ρύθμιση, η οποία είχε τεθεί σε ισχύ ήδη από το έτος 414⁴⁶, επικυρώνονται τα προνόμια και οι λοιπές απαλλαγές «γραμματικών, ρητόρων, καθηγητών φιλοσοφίας και ιατρών», καθώς και των οικογενειών τους⁴⁷. Αντίστοιχη επικύρωση των ανωτέρω προνομίων επαναλαμβάνεται και στις 19 Αυγούστου του 427⁴⁸.

⁴⁵ Θεοδοσιανός Κώδιξ, ό.π., VI, 21, 1 (425 Mart. 15), σ. 268. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 63-64.

⁴⁶ Θεοδοσιανός Κώδιξ, ό.π., XIII, 3, 16, 17 (414 Nov. 30), σ. 744-745. Βλ. και *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger, *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., X, 53, 11, σ. 423.

⁴⁷ Στη σχετική ρύθμιση αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Γραμματικοί, ρήτορες και φιλοσοφίας καθηγηταί πρὸς δὲ καὶ ἰατροὶ ἐκτὸς ἐκείνων τῶν προνομίων καὶ ἀπαλλαγῶν, ἅς διὰ τῆς ἀυθεντίας τῶν ἤδη ἐκδεδομένων διατάξεων ἔλαβον, θεσπίζομεν ν' ἀπολαύωσι τοῦ πλεονεκτήματος, ὥστε πάντες ὅσοι ἐν τῷ ἱερῷ παλατίῳ μεταξὺ τῶν ἀρχιάτρων ὑπηρετοῦσιν, ὅταν ἤθελον ἀποκτήσει τὸ ἀξίωμα συμβούλου πρώτης τάξεως ἢ δευτέρας ἢ εἰς μεγαλειτέρου βαθμοῦ ἀξίωμα ἀνέλθει, δι' οὐδεμιᾶς ἀστικῆς, δι' οὐδεμιᾶς βουλευτικῆς ἀπαιτήσεως νὰ ταράσσωνται, εἴτε μετὰ πραγματικὴν ὑπηρεσίαν εἴτε [καὶ μόνον] λαβόντες δίπλωμα ἔτυχον ἀπολύσεως· νὰ ὦσι δὲ ἀπὸ πάσης ὑπηρεσίας καὶ ἀπὸ πασῶν τῶν δημοσίων λειτουργιῶν ἀπηλλαγμένοι, οὐδὲ ὁ οἶκος αὐτῶν ὅπουδῆποτε τεθειμένος νὰ δέχεται πρὸς φιλοξενίαν στρατιωτικὸν ἢ ἄρχοντα...». Βλ. *Corpus Iuris Civilis*, Κώδιξ *Iουστινιανού*, μτφ. εκ του λατινικού κειμένου υπό Π. Τσιτσεκλή, ό.π., I, 53, 11, σ. 500-501.

⁴⁸ Θεοδοσιανός Κώδιξ, ό.π., XIII, 3, 18 (427 Aug. 19), σ. 745. Βλ. και *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger, *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., XII, 40, 8.

Με βάση τα όσα μνημονεύτηκαν πιο πάνω, καθίσταται προφανές ότι η αναδιοργάνωση του κρατικού πανεπιστημίου και η εν γένει θεσμική αναβάθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε ένας από τους βασικούς πυλώνες της εκπαιδευτικής πολιτικής του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β΄. Απώτερος σκοπός αυτής της πολιτικής ήταν η περαιτέρω πνευματική άνθηση της πόλεως και η μετεξέλιξή της σε ένα οικουμενικό κέντρο σπουδών, το οποίο θα κυριαρχούσε σε ολόκληρο το χώρο της βυζαντινής Ανατολής, προσελκύοντας διαρκώς νέους σπουδαστές από τα άλλα μεγάλα πνευματικά κέντρα της περιφέρειας. Κατ' αυτόν τον τρόπο η κεντρική εξουσία θα ήταν πλέον σε θέση να στελεχώσει ευκολότερα τον κρατικό μηχανισμό της με ένα σώμα άρθια μορφωμένων και καταρτισμένων υπαλλήλων που θα είχαν αποφοιτήσει από το πρόσφατα ανακαινισμένο και πλήρως αναδιοργανωμένο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της πρωτεύουσας⁴⁹.

Παρόμοια πρόνοια φαίνεται ότι ελήφθη από το Θεοδοσίο Β΄, καθώς και από τους αυτοκράτορες που τον διαδέχτηκαν τις επόμενες δεκαετίες στο θρόνο του κράτους, για την περαιτέρω αναβάθμιση της αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης της Κωνσταντινούπολης. Μολονότι δεν έχουμε στη διάθεσή μας επαρκή στοιχεία, τα οποία να πιστοποιούν την ύπαρξη θεσμικής παρέμβασης του κράτους ή οποιασδήποτε άλλης μορφής κρατική μέριμνα αναφορικά με τη λειτουργία της βιβλιοθήκης, έχουν ωστόσο διασωθεί ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες επιβεβαιώνουν, έστω και με έμμεσο τρόπο, την αξιόλογη ανάπτυξη της βιβλιοθήκης εκείνη την εποχή. Συγκεκριμένα, ο Ιωάννης Ζωναράς, περιγράφοντας τη μεγάλη πυρκαγιά που συγκλόνισε την Κωνσταντινούπολη το έτος 475, αναφέρει τα εξής: «Ὁ̅ κρατου̅ντος̅ ἐμπρησμός̅ ἐν̅ Κωνσταντινουπόλει̅ ἐγένετο̅ μέγιστος̅, ἐκ̅ τῶν̅ Χαλκοπρατίων̅ ἀρξάμενος̅ καὶ̅ πάντα̅ τὰ̅

⁴⁹ Α. Βακαλούδη, «Οι διάδοχοι του Θεοδοσίου και το πρόβλημα της ενότητας του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους (385-457)», ό.π., σ. 231.

προσεχῆ τούτοις νεμηθείς καὶ ἀποτεφρώσας, τάς τε τῶν δημοσίων πλατειῶν στοὰς καὶ τὰς αὐταῖς ἐπικειμένας οἰκοδομάς, ἀλλὰ μὴν καὶ αὐτὴν τὴν κεκλημένην Βασιλικήν, καθ' ἣν καὶ βιβλιοθήκη ἐτύγχανε δώδεκα μυριάδας βιβλίων ἀποκειμένων ἐν αὐτῇ ἔχουσα· ἐν οἷς ἀναγράφεται εἶναι καὶ δράκοντος ἔντερον, μήκους ὃν ποδῶν ἑκατὸν εἴκοσιν, ἔχον ἐγγεγραμμένα χρυσοῖς γράμμασι τὰ τοῦ Ὀμήρου ποιήματα, τὴν τε Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν, οὗ καὶ ὁ Μάλχος τὰ περὶ τούτων τῶν βασιλέων συγγραφόμενος μέμνηται»⁵⁰. Τον ἴδιο εντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τόμων που διέθετε ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Κωνσταντινούπολης πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιά τοῦ ἐτους 475 επιβεβαιώνει στὴ μαρτυρία τοῦ καὶ ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος Γεώργιος Κεδρηνός⁵¹. Ἡ ταύτιση ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν δύο μαρτυριῶν εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη, καθὼς καὶ οἱ δύο μεταγενέστεροι βυζαντινοὶ ιστοριογράφοι ἔχουν χρησιμοποήσει γιὰ τὴ συγγραφὴ τοὺς τὴν ἴδια ιστορικὴ πηγή⁵². Ἡ ἀξία τῶν μαρτυριῶν τοὺς ἐγκεῖται στὸ γεγονός ὅτι, ἀμφότερες, μᾶς επιβεβαιώνουν, ἀφενὸς τὴν ἀκριβὴ θέση τῆς βιβλιοθήκης ἐντὸς τῆς Βασιλικῆς Στοᾶς⁵³, στὴν ευρύτερη περιοχὴ τῶν

⁵⁰ Ἰωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Μ. Pinder, *Ioannis Zonarae, Epitomae Historiarum*, tom III, libri XIII-XVIII, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1897, XIV, 2, 22-24, σ. 130-131. Στὴν ἴδια μαρτυρία ἀναφέρεται ὅτι ἡ φωτιά, φθάνοντας μέχρι τὸ Φόρο, κατέκαυσε ἐπίσης καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Λαύσου, μαζί με τὰ περίφημα ἔργα τέχνης ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ, ὅπως τὰ ἀγάλματα τῆς Σαμίας Ἡρας, τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης (βλ. καὶ ἀπόδ. στα νεοελληνικά: Ἰ. Γρηγοριάδης, ὁ.π., τόμ. Α', XIV, 2, σ. 218-219).

⁵¹ Ὁ Γ. Κεδρηνός ἀναφέρει: «τούτου ἀναγορευθέντος (ενν. τοῦ Βασιλίσκου) ὁ συμβὰς ἐμπρησμός κατὰ τὴν πόλιν τὸ ἀνθηρότατον μέρος διέφθειρεν· ἐν γὰρ τῶ μέσῳ τῶν Χαλκοπρατίων ἀρξάμενος αὐτὰς τε ἀνάλωσεν ἅμφω τὰς στοὰς καὶ τὰ προσεχῆ πάντα, τὴν τε καλουμένην βασιλικήν, ἐν ἣ ἀπέκειτο βιβλιοθήκη ἔχουσα βίβλους μυριάδας δώδεκα, μεθ' ὧν βιβλίων καὶ τὸ τοῦ δράκοντος ἔτερον (ενν. ἔντερον) ποδῶν ἑκατὸν εἴκοσιν, ἐν ᾧ ἦν γεγραμμένα τὰ τοῦ Ὀμήρου ποιήματα, ἢ τε Ἰλιάς καὶ ἢ Ὀδύσεια, χρυσοῖς γράμμασι, μετὰ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τῶν ἡρώων πράξεως» (Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. Im. Bekker, tom. prior, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1838, σ. 615-616).

⁵² Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπολεσθέν ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ ιστοριογράφου τοῦ 5^{ου} – 6^{ου} αἰῶνα Μάλχου, τὸ ὁποῖο ἔφερε τὸν τίτλο *Βυζαντιακά*.

⁵³ Ἡ Βασιλικὴ Στοᾶ ἦταν κτισμένη στὴν περιοχὴ τῆς Μέσης Οδοῦ καὶ ἀποτελοῦσε τόπο συγκέντρωσης τῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος. Μέχρι τὸν 5^ο αἰῶνα, σύμφωνα με τὴν επικρατοῦσα ἄποψη, στὸ χῶρο αὐτὸ στεγαζόταν τὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τῆς πόλεως.

Χαλκοπρατείων και, αφετέρου, τον τεράστιο αριθμό έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που είχαν εκείνη την εποχή συγκεντρωθεί στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη. Ακόμα και στην περίπτωση που θεωρηθεί ως υπερβολικός ο αριθμός των 120.000 τόμων, τον οποίο αναφέρουν οι ανωτέρω πηγές, είναι προφανές ότι η βιβλιοθήκη της Κωνσταντινούπολης εμφάνισε αξιοσημείωτη ανάπτυξη κατά το σύντομο χρονικό διάστημα, διάρκειας ενός περίπου αιώνα, που μεσολάβησε από την ίδρυσή της μέχρι τον εμπρησμό του έτους 475. Αναμφίβολα, η ανάπτυξη της βιβλιοθήκης συνέβαλε στην περαιτέρω αναβάθμιση των ανώτατων σπουδών καθώς και στην εν γένει πολιτισμική πρόοδο της Κωνσταντινούπολης. Άγνωστος παραμένει ο αριθμός των έργων που διασώθηκαν από την καταστροφική πυρκαγιά του έτους 475. Ωστόσο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η βιβλιοθήκη της πόλεως καθώς και η Βασιλική Στοά μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της β' περιόδου της βασιλείας του Ζήνωνα (476-491), ανοικοδομήθηκαν πλήρως⁵⁴.

5.3 Ο Ιουστινιάνειος αιώνας και η ανώτατη εκπαίδευση

5.3.1 Κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου και αναβάθμιση των νομικών σπουδών

Η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου αποτελεί, σύμφωνα με την άποψη πολλών μελετητών, το κορυφαίο ίσως επίτευγμα της ιουστινιάνειας περιόδου (527-565 μ.Χ.). Η συγκεκριμένη νομοθετική μεταρρύθμιση προέβλεπε, ειδικότερα, την άμεση υλοποίηση ενός ιδιαίτερα μεγαλεπήβολου σχεδίου επεξεργασίας και κωδικοποίησης του ισχύοντος ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο αποσκοπούσε στην προσαρμογή

⁵⁴ P. Lemerle, ό.π., σ. 64-65.

των νόμων του κράτους στη νέα πολιτική και θρησκευτική πραγματικότητα, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί με τη σταδιακή επικράτηση της νέας χριστιανικής θρησκείας, το βαθμιαίο εξελληνισμό των ανατολικών επαρχιών του κράτους καθώς και την ένταξη νέων περιοχών εντός των ορίων της βυζαντινής επικράτειας. Παράλληλα, το μεταρρυθμιστικό σχέδιο του αυτοκράτορα απέβλεπε στην τροποποίηση ή στην αντικατάσταση απηρχαιωμένων διατάξεων του παλαιού ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίες είτε αλληλοαναιρούνταν, είτε παρέμεναν ανενεργές, με αποτέλεσμα να αποτελούν τροχοπέδη στην εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης⁵⁵. Ο εκσυγχρονισμός του ισχύοντος ρωμαϊκού δικαίου και η καθιέρωση ενός ενιαίου νομοθετικού συστήματος σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια θα εξασφάλιζε τόσο την αποτελεσματική εφαρμογή των νόμων όσο και την άμεση απονομή της δικαιοσύνης. Η πολιτική βούληση του αυτοκράτορα για τη ριζική αναδιοργάνωση του ισχύοντος νομοθετικού συστήματος αποτυπώνεται σε νόμο του 533, στον οποίο επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, η αναγκαιότητα νομοθετικής θωράκισης του κράτους: «Imperatoriam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam, ut utrumque tempus et bellorum et pacis recte possit gubernari...» (Η αυτοκρατορική μεγαλειότητα δεν αρκεί να είναι διακοσμημένη με όπλα, αλλά οφείλει να είναι εξοπλισμένη και με νόμους, ώστε τόσο σε καιρό πολέμου όσο και σε καιρό ειρήνης να μπορεί να διοικείται σωστά)⁵⁶.

⁵⁵ Σημειώνεται ότι στους τρεις προηγούμενους νομοθετικούς κώδικες (Γρηγοριανό, Ερμογενιακό και Θεοδοσιανό) δεν περιλαμβάνονταν όσες διατάξεις είχαν εκδοθεί μετά την εποχή του Θεοδοσίου Β'. Το γεγονός αυτό επέτεινε τη σύγχυση σχετικά με τους ισχύοντες νόμους, αύξανε το αίσθημα δυσπιστίας των πολιτών απέναντι στη δικαιοσύνη και καθιστούσε πλέον επιτακτική την ανάγκη άμεσου εκσυγχρονισμού του δικαίου.

⁵⁶ Ο σχετικός νόμος, που τιτλοφορείται: «In nomine domini nostri Jhesu Christi», αποτελεί κυρωτικό νόμο των *Εισηγήσεων*, ενός εκ των τεσσάρων έργων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Βλ. *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Krüger – Th. Mommsen, *Institutiones – Digesta*, vol I, Berolini 1928. Πβ. Σ.Ν. Τρωιάνος, «Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία», Διάλεξη στη σειρά: *Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας* - 9 (2 Μαρτίου 1992), υπεύθυνη Χρ. Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1999, σ. 13-14.

Το κολοσσιαίο έργο της κωδικοποίησης των νόμων, το οποίο έγινε στα μεταγενέστερα χρόνια γνωστό ως *Corpus Iuris Civilis* (Σώμα Αστικού Δικαίου), αποτελείται από τέσσερα επιμέρους έργα: τον Κώδικα (*Codex Iustinianus*), τους Πανδέκτες (*Pandectae/Digesta*), τις Εισηγήσεις (*Institutiones*) και τις Νεαρές (*Novellae Constitutiones*)⁵⁷. Πρωτεργάτης της κωδικοποίησης του δικαίου υπήρξε ο Τριβωνιανός, διακεκριμένος νομομαθής της εποχής και υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος⁵⁸, εναντίον του οποίου, ωστόσο, διατυπώθηκαν ανεπιβεβαίωτες κατηγορίες για δωροδοκία⁵⁹ κατά την άσκηση των καθηκόντων του καθώς και για αθεΐα⁶⁰. Ο Τριβωνιανός ανέλαβε την ευθύνη της συγκρότησης και της επιστημονικής καθοδήγησης των νομικών επιτροπών, οι οποίες είχαν ως αποκλειστική τους αρμοδιότητα την προπαρασκευή του ανωτέρω νομοθετικού έργου. Οι πολυμελείς αυτές επιτροπές αποτελούνταν από διακεκριμένους καθηγητές των δύο κορυφαίων Νομικών Σχολών της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού καθώς και από «σχολαστικούς»⁶¹, δηλαδή επαγγελματίες δικηγόρους, της βυζαντινής πρωτεύουσας.

⁵⁷ *Corpus Iuris Civilis* (Νομοθεσία Ιουστινιανού Α'), έκδ. P. Krüger – Th. Mommsen, *Institutiones – Digesta*, vol I, Berolini 1928, P. Krüger, *Codex Iustinianus*, vol II, Berolini 1929, R. Schoell – G. Kroll, *Novellae*, vol III, Berolini 1928. Για τα τέσσερα έργα της ιουστινιανέας κωδικοποίησης βλ., ενδεικτικά, Σ.Ν. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, εκδ. Α.Ν. Σάκουλα, β' έκδ. συμπληρωμένη, Αθήνα - Κομοτηνή 1999, σ. 73-99. Βλ., επίσης, Γ. Χατζάκης, «Ιουστινιανός, ο κορυφαίος βυζαντινός αυτοκράτορας», *Μεγάλες μορφές του παρελθόντος*, υπεύθ. Ν. Νικολούδης, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα 2005, σ. 44-47 και Ε. Φιλίππου, «Ιουστίνος Α' και Ιουστινιανός Α'» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 319-323.

⁵⁸ Κατείχε από το 530 μέχρι το θάνατό του, με μια μικρή διακοπή δύο περίπου ετών την εποχή της Στάσεως του Νίκα, το αξίωμα του «κοιναίστωρος του ιερού παλατίου», αντίστοιχο του σημερινού αξιώματος του Υπουργού της Δικαιοσύνης.

⁵⁹ Ο ιστορικός Προκόπιος αναφέρει για την προσωπικότητα του Τριβωνιανού τα εξής: «Τριβωνιανός δὲ φύσεως μὲν δυνάμει ἐχρήτο καὶ παιδείας ἔς ἄκρον ἀφίκετο τῶν κατ' αὐτὸν οὐδενὸς ἦσσαν, ἔς δὲ φιλοχρηματίαν δαιμονίως ἐσπουδακῶς οἷός τε ἦν κέρδους αἰεὶ τὸ δίκαιον ἀποδίδοσθαι, τῶν τε νόμων ἡμέρα ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον ἐκάστη τοὺς μὲν ἀνήρει, τοὺς δὲ ἔγραφεν, ἀπεμπολῶν τοῖς δεομένοις κατὰ τὴν χρεῖαν ἐκάτερον». Βλ. Προκόπιος, *Καισαρεία, Ὑπὲρ τῶν Πολέμων, Λόγος πρῶτος*, ὁ.π., XXIV, στ. 16, σ. 286.

⁶⁰ Σούδα, *Λεξικό*, ὁ.π., τόμ. IV, σ. 588 («οὗτος ὁ Τριβωνιανός Ἕλληνας ὑπῆρχε καὶ ἄθεος, ἀλλότριος κατὰ πάντα τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως· κόλαξ δὲ καὶ ἀπατεῶν καὶ πειθῶν Ἰουστινιανὸν τὸν βασιλέα, ὡς ὅτι οὐκ ἀποθανεῖται, ἀλλ' εἰς τοὺς οὐρανοὺς μετὰ σαρκὸς ἀναληφθήσεται...»).

⁶¹ Οι «σχολαστικοί», μολοντί δε διέθεταν εξειδικευμένες νομικές γνώσεις, εντούτοις αναλάμβαναν συχνά σε δίκες το ρόλο του συνηγόρου, λόγω της ρητορικής τους δεινότητας. Βλ. Σ.Ν. Τρωιάνος, «Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία», ὁ.π., σ. 17 κ.ε.

Η έκδοση νέου νομοθετικού κώδικα υπήρξε το πρώτο μεγάλο επίτευγμα της νομοθετικής μεταρρύθμισης του Ιουστινιανού. Το συγκεκριμένο εγχείρημα αποσκοπούσε στην πληρέστερη ταξινόμηση των αυτοκρατορικών διατάξεων που περιλαμβάνονταν στο *Θεοδοσιανό Κώδικα* καθώς και στην καταγραφή όσων διατάξεων είχαν θεσπιστεί μετά από αυτόν. Για την υλοποίηση αυτού του έργου συστήθηκε στα μέσα Φεβρουαρίου του 528 μία επταμελής επιτροπή από ανώτατους κρατικούς αξιωματούχους και διακεκριμένους νομικούς, η οποία μέσα σε διάστημα ενός μόλις έτους ολοκλήρωσε και έθεσε σε ισχύ το συγκεκριμένο έργο. Ωστόσο, η διαρκής ψήφιση νέων αυτοκρατορικών νόμων κατέστησε αναγκαία την αναπροσαρμογή του ανωτέρω έργου και την επανέκδοσή του το 534 μ.Χ. Η δεύτερη βελτιωμένη έκδοση του *Κώδικα* ενσωμάτωνε σε δώδεκα τόμους το σύνολο των αυτοκρατορικών διατάξεων των ετών 195 – 534 μ.Χ., οι οποίες είχαν εκδοθεί στη λατινική γλώσσα.

Παράλληλα, στις 15 Δεκεμβρίου του 530 μ.Χ., ο Ιουστινιανός ανέθεσε σε δεκαπενταμελή επιτροπή, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Τριβωνιανός, το έργο της συγκέντρωσης και ανθολόγησης των κειμένων των Ρωμαίων νομικών. Για την υλοποίηση του συγκεκριμένου έργου αποδελτιώθηκαν και ανθολογήθηκαν αποσπάσματα δύο χιλιάδων περίπου νομικών συγγραμμάτων, τα οποία εκδόθηκαν σε ένα ενιαίο πόνημα πενήντα τόμων που έλαβε την ονομασία *Πανδέκτης*.

Την ίδια, εξάλλου, χρονική περίοδο συντάχθηκε υπό την επιστημονική καθοδήγηση του Τριβωνιανού και τη συνδρομή των διακεκριμένων Καθηγητών της Νομικής Σχολής Θεόφιλου και Δωρόθεου, τετράτομο διδακτικό εγχειρίδιο, στο οποίο συνοψίζονταν οι βασικές αρχές του αστικού δικαίου. Το έργο αυτό, το οποίο προοριζόταν για τους πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής, εκδόθηκε στα λατινικά και έλαβε την ονομασία *Εισηγήσεις*.

Το έργο της κωδικοποίησης ολοκληρώθηκε με τη θέσπιση των *Νεαρών*, των νεότερων δηλαδή αυτοκρατορικών διατάξεων που τέθηκαν σε ισχύ μετά τη δημοσίευση του *Κώδικα* το έτος 534 μ.Χ. Οι διατάξεις αυτές ρύθμιζαν ζητήματα δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου και συντάχθηκαν στην ελληνική, γεγονός που επιβεβαιώνει την οριστική πλέον επικράτηση της ελληνικής γλώσσας έναντι της λατινικής τον 6^ο αιώνα.

Η αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού του απηρχαιωμένου ρωμαϊκού δικαίου ήταν, όπως επισημάνθηκε, ο βασικότερος λόγος υλοποίησης αυτής της νομοθετικής μεταρρύθμισης. Δεν υπάρχει, ωστόσο, αμφιβολία ότι η παράλληλη διδακτική αξιοποίηση, υπό μορφή εγχειριδίων για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, των συγκεκριμένων νομοθετικών έργων που συντάχθηκαν εκείνη την εποχή, συνέβαλε στην ουσιαστική αναβάθμιση των νομικών σπουδών στην Κωνσταντινούπολη καθώς και στη σταδιακή ενίσχυση του κύρους της νομικής εν γένει επιστήμης σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια.

Η αναδιοργάνωση, ειδικότερα, της λειτουργίας της Νομικής Σχολής της Κωνσταντινούπολης τίθεται στις άμεσες προτεραιότητες του αυτοκράτορα, ο οποίος, με αυτοκρατορικό διάταγμα του έτους 533, το οποίο τιτλοφορείται «*Constitutio Omnem*», καθορίζει λεπτομερώς το πλαίσιο λειτουργίας της⁶². Συγκεκριμένα, η Νομική Σχολή αυτονομείται από το Πανδιδακτήριο, αυξάνεται ο αριθμός των καθηγητικών εδρών από δύο σε τέσσερις και ορίζεται για τους φοιτητές πενταετής διάρκεια σπουδών⁶³. Η άσκηση των διδασκαλικών καθηκόντων ανατίθεται σε ένα σώμα αξιόλογων νομομαθών που φέρουν την επωνυμία «αντικήνσορες»

⁶² *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger – Th. Mommsen, *Digesta*, vol. I, Berolini 1928, *Constitutio Omnem* (έτος 533), σ. 10-12. Σημειώνεται ότι με το συγκεκριμένο αυτοκρατορικό διάταγμα καθορίζεται ταυτόχρονα το πλαίσιο λειτουργίας και των τριών κορυφαίων νομικών σχολών του Κράτους, δηλαδή των Σχολών της Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού (βλ. κατωτέρω, σ. 238-239).

⁶³ Αυτόθι, σ. 10-12. Πβ. Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ό.π., σ. 138.

(antecessores), η οποία στη στρατιωτική ορολογία υποδηλώνει την ιδιότητα του ανιχνευτή. Η σκοπιμότητα του παραλληλισμού της διδασκαλικής ιδιότητας με την αντίστοιχη ιδιότητα του ανθρώπου που χαράσσει το δρόμο στο στράτευμα είναι προφανής. Οι καθηγητές της Σχολής, υποδύμενοι το ρόλο των ανιχνευτών του στρατού, επιφορτίζονται με την υποχρέωση να καθοδηγούν προσεκτικά τα βήματα των σπουδαστών στη νομική επιστήμη, μεταλαμπαδεύοντάς τους το απόσταγμα των νομικών γνώσεων και της πολυετούς πείρας τους: «Incipite igitur legum doctrinam eis dei gubernatione tradere et viam aperire quam nos invenimus...» (Αρχίστε λοιπόν να μεταδίδετε σ' αυτούς τη νομική επιστήμη και να διανοίγετε το δρόμο που εμείς χαράξαμε)⁶⁴.

Το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών της Σχολής προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα της νομοθετικής μεταρρύθμισης και έχει ως βάση του τη διδασκαλία των αντίστοιχων έργων της κωδικοποίησης. Συγκεκριμένα, στο πρώτο έτος οι φοιτητές διδάσκονταν τις *Εισηγήσεις* και ένα μικρό μέρος του *Πανδέκτη*, η διδασκαλία του οποίου συνεχιζόταν κατά τη διάρκεια του δεύτερου, τρίτου και τέταρτου έτους της Σχολής, ενώ η φοίτηση ολοκληρωνόταν στο πέμπτο έτος με τη διδασκαλία του *Κώδικα*⁶⁵. Οι πρωτοετείς φοιτητές της Νομικής Σχολής αποκαλούνταν «Justiniani Novi», οι δευτεροετείς «Edictales», οι τριτοετείς «Papianistae» και οι φοιτητές του τέταρτου και πέμπτου έτους «Προλύται» και «Λύται», αντίστοιχα⁶⁶.

Εκτός από το θεωρητικό μέρος της διδασκαλίας, η διδακτική μέθοδος περιελάμβανε για τους μέλλοντες νομικούς τη διεξαγωγή αντίστοιχων πρακτικών ασκήσεων κατά τη διάρκεια του τέταρτου έτους

⁶⁴ *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger – Th. Mommsen, *Digesta*, vol. I, ό.π., *Constitutio Omnem*, σ. 12. Πβ. Σ.Ν. Τρωιάνος, «Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία», ό.π., σ. 15.

⁶⁵ Σ.Ν. Τρωιάνος, «Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία», ό.π., σ. 15 και Γ. Χατζάκης, ό.π., σ. 46-47. Βλ. και Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ό.π., σ. 139.

⁶⁶ *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger – Th. Mommsen, *Digesta*, vol. I, ό.π., *Constitutio Omnem*, σ. 10-12. Πβ. Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ό.π., σ. 140.

της φοιτήσεώς τους. Ειδικότερα, κάθε σπουδαστής αναλάμβανε το ρόλο του συνηγόρου υπεράσπισης ενός «κατηγορουμένου» - συμφοιτητή του, στο πλαίσιο μιας εικονικής δίκης, όπου ο συγκεκριμένος σπουδαστής έπρεπε με τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία να πείσει τον καθηγητή - «δικαστή» υπέρ της αθωότητας του «πελάτη» του. Στο τέλος του πέμπτου έτους, και κατόπιν αυστηρών εξετάσεων, ο σπουδαστής έπαιρνε το πτυχίο της Νομικής Σχολής, το οποίο του έδινε τη δυνατότητα ασκήσεως του δικηγορικού επαγγέλματος⁶⁷. Αντίστοιχες ρυθμίσεις προβλέπονταν και για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού⁶⁸.

5.3.2 Παρακμή των αρχαίων γραμμάτων και της κοσμικής ανώτατης εκπαίδευσης

Η αναμόρφωση του προγράμματος σπουδών της Νομικής Σχολής Κωνσταντινούπολης, στο πλαίσιο του γενικότερου ενδιαφέροντος που επέδειξε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός για την αναβάθμιση της νομικής εν γένει επιστήμης, δε συνοδεύεται, την ίδια χρονική περίοδο, από αντίστοιχη άνθηση στους υπόλοιπους κλάδους της κοσμικής ανώτατης εκπαίδευσης. Αντίθετα, όπως έχει υποστηριχθεί⁶⁹, ο αιώνας του Ιουστινιανού σηματοδοτεί, τόσο για τη βυζαντινή πρωτεύουσα όσο και για ολόκληρη την Αυτοκρατορία, την απαρχή μιας περιόδου παρακμής των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων και, γενικότερα, της παιδείας. Τα αίτια αυτής της παρακμής είναι σύνθετα και έχουν τις ρίζες τους, όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο⁷⁰, στις βαθιές αλλαγές που δρομολογούνται τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στις οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές δομές του κράτους. Ωστόσο, δεν υπάρχει

⁶⁷ Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ό.π., σ. 139.

⁶⁸ Για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού, βλ. κατωτέρω, σ. 237-244.

⁶⁹ P. Lemerle, ό.π., σ. 65-70.

⁷⁰ Βλ. ανωτέρω, σ. 14-25.

αμφιβολία ότι η θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και, ειδικότερα, η πολεμική του εναντίον της αρχαίας θρησκείας των Ελλήνων φέρει ίσως το πιο σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την παρατεταμένη κρίση στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής εντάσσεται και η δια νόμου απαγόρευση της άσκησης του διδασκαλικού έργου σε όλους τους καθηγητές, οι οποίοι, όπως σημειώνεται, «πάσχουν από την ιερόσυλη τρέλα των Ελλήνων». Το κείμενο της απαγορευτικής διάταξης, η οποία περιλαμβάνεται στο νέο Ιουστινιάνειο Κώδικα, αναφέρει τα εξής: «Πᾶν δὲ μάθημα παρὰ τῶν νοσούντων τὴν τῶν ἄνοσίων Ἑλλήνων μανίαν διδάσκεσθαι κωλύομεν, ὥστε μὴ κατὰ τοῦτο προσποιεῖσθαι αὐτοὺς παιδεύειν τοὺς εἰς αὐτοὺς ἀθλίως φοιτῶντας, ταῖς δὲ ἀληθείαις τὰς τῶν δῆθεν παιδευομένων διαφθεῖρειν ψυχάς»⁷¹. Παρά το γεγονός ότι η ανωτέρω απαγορευτική διάταξη στον *Κώδικα* «φωτογραφίζει» κυρίως τους ειδωλολάτρες καθηγητές των Αθηνών, άποψη η οποία ενισχύεται και από το γεγονός ότι, την ίδια περίπου χρονική περίοδο, ο αυτοκράτορας εξέδωσε και απέστειλε στην πόλη των Αθηνών και δεύτερη, αντίστοιχου περιεχομένου, διάταξη, μέσω της οποίας απαγορευόταν η διδασκαλία της Φιλοσοφίας και του Δικαίου σε όλους αδιακρίτως τους κατοίκους της πόλεως αυτής⁷², είναι φανερό ότι το μέτρο απαγόρευσης της διδασκαλίας που επιβλήθηκε στους ειδωλολάτρες καθηγητές είχε σοβαρό αντίκτυπο στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης, όχι μόνο στην πόλη των Αθηνών, αλλά σε ολόκληρη σχεδόν τη βυζαντινή επικράτεια, ακόμα και στην ίδια τη βυζαντινή πρωτεύουσα, κάτι το οποίο θα διαφανεί καλύτερα στις επόμενες δεκαετίες, όταν θα γίνουν πλέον άμεσα ορατές οι αρνητικές συνέπειες αυτής της πολιτικής.

⁷¹ *Corpus Iuris Civilis*, P. Kruger (επιμ. έκδ.), *Codex Iustinianus*, vol. II, ό.π., I, 11, 10, 2, σ. 64. Βλ. και ανωτέρω, σ. 94 κ.ε., όπου επισημαίνονται οι επιπτώσεις του συγκεκριμένου διατάγματος στην πνευματική ζωή της πόλεως των Αθηνών.

⁷² Ιωάν. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, ό.π., L. XVIII, στ.16-19, σ. 451. Βλ. και ανωτέρω, σ. 95.

Το κλίμα θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και φανατισμού που επικρατεί στην Κωνσταντινούπολη κατά την ιουστινιάνεια περίοδο επισημαίνεται σε όλες σχεδόν τις ιστορικές πηγές. Ο πατέρας, κατά πολλούς, της βυζαντινής χρονογραφίας Ιωάννης Μαλάλας περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο τη διαπόμπευση Ελλήνων (οπαδών της αρχαίας ελληνικής θρησκείας) και την παράδοση στην πυρά των βιβλίων και των ιερών εικόνων και αγαλμάτων τους το έτος 562: «Τῷ δὲ αὐτῷ χρόνῳ ἐπάρχου πόλεως ὄντος Γεροντίου ἔμπρηστοι πολλοὶ γεγονασιν ἐν διαφοροῖς μέρεσι Κωνσταντινουπόλεως. καὶ γενομένης κατοχῆς ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν πολλοὶ μὲν ἐσωφρονίσθησαν, τινὲς δὲ καὶ ἀπετιμήθησαν· καὶ ἐπεκράτησεν ἡ αὐτὴ κατοχὴ ἐπὶ ἡμέρας ἑβδομήκοντα. Μηνὶ ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνι τῇ αὐτῇ, συσχεθέντες Ἕλληνες περιεβωμίσθησαν καὶ τὰ βιβλία αὐτῶν κατεκαύθη ἐν τῷ Κυνηγίῳ καὶ εἰκόνες τῶν μυσερῶν θεῶν αὐτῶν καὶ ἀγάλματα»⁷³. Δεν είναι, άλλωστε, η πρώτη φορά στη μακρά διάρκεια της ιουστινιάνειας διακυβέρνησης, που εξαπολύονται στη βυζαντινή πρωτεύουσα τέτοιου είδους διώξεις εις βάρος των αντιφρονούντων. Σημειώνεται ότι, λίγα χρόνια νωρίτερα, είχε εκδηλωθεί ξανά κύμα παρόμοιων θρησκευτικών διώξεων, κατά τη διάρκεια των οποίων πλήθος πνευματικών ανθρώπων της πόλεως είχαν συλληφθεί λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων και είχαν τιμωρηθεί με την ποινή της φυλάκισης, ακόμα και της εκτελέσεως, ανάμεσά τους και αρκετοί ρήτορες, γραμματικοί, νομικοί και γιατροί της Κωνσταντινούπολης⁷⁴.

Την κρίση στο χώρο της παιδείας επιτείνει, την ίδια εποχή, η δυσχερής οικονομική κατάσταση του κράτους, για την οποία εν πολλοίς

⁷³ Αυτόθι, L. XVIII, στ. 13-20, σ. 491.

⁷⁴ R.P.J. Pargoire, *L' Eglise Byzantine de 527 à 847*, Bibliothèque de l' enseignement de l' histoire ecclésiastique, Librairie V. Lecoffre, deuxième édition, Paris 1905, σ. 14.

ευθύνεται η διάθεση υπέρογκων χρηματικών ποσών από το κρατικό ταμείο για τις ανάγκες ανοικοδόμησης των ναών καθώς και ενίσχυσης της κτιριακής, γενικότερα, υποδομής των μεγάλων αστικών κέντρων και, ιδίως, της βυζαντινής πρωτεύουσας. Η οικονομική ύφεση που παρατηρείται στα μέσα περίπου του 6^{ου} αιώνα, σε συνδυασμό με τη συγκυρία της μεγάλης επιδημίας πανώλης⁷⁵, που εξαπλώνεται την ίδια εποχή σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια, επηρεάζουν αρνητικά τους δείκτες οικονομικής και δημογραφικής εξέλιξης των περιοχών, υποβαθμίζουν το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων και, κατ' επέκταση, διευρύνουν την κρίση στο χώρο της παιδείας. Ο σύγχρονος ιστορικός Προκόπιος, στην *Απόκρυφη Ιστορία* του, ένα έργο το οποίο, παρά τον έντονα λιβελογραφικό του χαρακτήρα, αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για την περίοδο της ιουστινιάνειας διακυβέρνησης, σημειώνει ότι ο αυτοκράτορας, στο πλαίσιο της πολιτικής περιορισμού των κρατικών δαπανών, μείωσε τις αποδοχές συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ιδιαίτερα επλήγησαν, σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι κλάδοι των γιατρών και των διδασκάλων: «Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἰατροὺς τε καὶ διδασκάλους τῶν ἐλευθερίων τῶν ἀναγκαίων ἀπορεῖσθαι πεποίηκε. τάς τε γὰρ σιτήσεις (επιδόματα διατροφής), ἃς οἱ πρότερον βεβασιλευκότες ἐκ τοῦ δημοσίου χορηγεῖσθαι τούτοις δὴ τοῖς ἐπιτηδεύμασιν ἔταξαν, ταύτας δὴ οὗτος ἀφείλετο πάσας⁷⁶».

Την ίδια χρονική περίοδο, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός ανέστειλε την επαγγελματική δραστηριότητα των ρητόρων, των ανθρώπων δηλαδή που εκτελούσαν χρέη συνηγόρου υπεράσπισης στις δικαστικές

⁷⁵ Βλ. ανωτέρω, σ. 19-20.

⁷⁶ Προκόπιος, *Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, μτφ. H.B. Dewing, *Procopius, The Anecdota or Secret History*, τόμ. VI, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1935 (ανατ. 1954, 1960, 1969, 1993, 1998), XXVI, 5, σ. 302 (βλ. και μτφ. από το μεσαιωνικό ελληνικό πρωτότυπο των εκδ. The Loeb Classical Library: Αλ. Σιδέρη, *Προκοπίου Καισαρέως, Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, ό.π., κεφ. 26, 2-8, σ. 156).

υποθέσεις. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Προκόπιος αναφέρει τα εξής: «πρῶτα μὲν καταλύειν τὸ τῶν ῥητόρων ἀξίωμα ἔγνω. τὰ τε γὰρ ἔπαθλα αὐτοῦς ἀφείλετο εὐθὺς ἅπαντα, οἷσπερ τρυφᾶν τε τὰ πρότερα καὶ ἐγκαλλωπίζεσθαι τῆς συνηγορίας ἀφειμένοι εἰώθασι, καὶ διωμότους συνίστασθαι τοὺς διαφορομένους ἐκέλευσε, καὶ ἀπ' αὐτοῦ περὶ βρισμῆνοι ἐν πολλῇ ἀθυμίᾳ ἐγένοντο. ἐπεὶ δὲ τῶν τε ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς καὶ τῶν ἄλλων εὐδαιμόνων δοκούντων εἶναι ἔν τε Βυζαντίῳ καὶ πάσῃ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ πάσας, ὡσπερ ἐρρήθη, τὰς οὐσίας ἀφείλετο, ἀργεῖν τὸ λοιπὸν τῷ ἐπιτηδεύματι τούτῳ ἐλέλειπτο...»⁷⁷.

Ο διαπρεπὴς ιστοριογράφος του πρώτου ημίσεως του 12^{ου} αἰῶνα Ἰωάννης Ζωναράς, αξιοποιώντας τη μαρτυρία του Προκόπιου, επιχειρεῖ να δώσει τη δική του ερμηνεία αναφορικά με τους λόγους που επέβαλαν την περικοπή κάθε εἶδους κρατικῆς ενίσχυσης στους «διδασκάλους των λογικῶν τεχνῶν». Σύμφωνα, λοιπόν, με το Ζωναρά, το δημοσιονομικὸ ἔλλειμμα που προέκυψε ἀπὸ το τεράστιο κόστος της ανοικοδόμησης του Ναοῦ της Ἁγίας Σοφίας καθὼς και των υπολοίπων χριστιανικῶν ναῶν κατέστησε αναγκαία την ἐπιβολή του συγκεκριμένου περιοριστικῶν μέτρου: «...οὐ μόνου δὲ τοῦ ἱεροῦ τούτου δόμου τῆς δομῆσεως ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος ἀπήρξατο, ἀλλὰ καὶ ἑτέρων πλειόνων, ἐν οἷς ἀπείρων χρημάτων δεόμενος τὰς τυπωθείσας ἀνέκαθεν ἐν ἑκάστη τῶν πόλεων

⁷⁷ Αὐτόθι, XXVI, 2-3, σ. 300-302 (βλ. και μτφ. ἀπὸ το μεσαιωνικὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο των εκδ. The Loeb Classical Library: Ἀλ. Σιδέρη, ὁ.π., κεφ. 26, 2-8, σ. 156: «Πρῶτ' ἀπ' ὅλα αποφάσισε να καταργήσει το ἀξίωμα των ρητόρων. Τους ἀφαίρεσε δηλαδὴ ἀμέσως ὅλα τα ἔπαθλα, με τα οποία ἦταν προηγουμένως σνηθισμένοι να ικανοποιούνται και να καμαρώνουν ὅταν ἀφηναν τη δικηγορία, και ἔβγαλε διαταγή οι ἀντίδικοι να υπερασπίζον ἀπὸ μόνοι τους την ὑπόθεσή τους, ἀφού δεσμευθῶν με ὄρκο. Ταπεινωμένοι ἔτσι οι ρήτορες ἐπεσαν σε μεγάλη στενοχώρια. Ὅταν πια, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀφαίρεσε ὅλες τις περιουσίες και των συγκλητικῶν και των ἄλλων που θεωροῦνταν εὐποροὶ ὄχι μόνο στο Βυζάντιο, ἀλλὰ και σε ὅλη τη Ῥωμαϊκὴ Αυτοκρατορία, ἀπὸ κει και πέρα δεν ἀπέμεινε ἄλλο παρά η ἀνεργία για τους επαγγελματίες αὐτοῦς...»).

δίδοσθαι σιτήσεις τοῖς ἐν αὐταῖς διδασκάλοις τῶν λογικῶν τεχνῶν ὑποθήκαις τοῦ ἐπάρχου ἐξέκοψε»⁷⁸.

Ο ἴδιος ιστορικός, επισημαίνοντας τις οδυνηρές επιπτώσεις που είχε το μέτρο αυτό στην εύρυθμη λειτουργία των εκπαιδευτικῶν ιδρυμάτων και, κατ' επέκταση, στο μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της Αυτοκρατορίας, προσθέτει τα εξής: «καὶ οὕτω τῶν ἐν ταῖς πόλεσι διδασκαλείων ἐσχολακῶν ἀγροικία (ενν. αγραμματοσύνη) τῶν ἐν αὐταῖς κατεκράτησε»⁷⁹.

Το φαινόμενο της «αγροικίας», ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ζωναράς, το οποίο για συγκεκριμένους πολιτικούς και θρησκευτικούς λόγους επικράτησε κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αἰώνα, σταδιακά, σε ὅλες σχεδόν τις πόλεις του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας και το οποίο ἔλαβε ἀκόμα μεγαλύτερες διαστάσεις, ὅπως θα διαφανεῖ στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια των αἰῶνων που ἀκολούθησαν, ἐπληξε εὐλόγα και την πνευματικὴ ζωὴ της βυζαντινῆς πρωτεύουσας. Η διδασκαλία των ἔργων της ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας περιορίστηκε σημαντικά, ἐνῶ διακόπηκε οριστικά κάθε προσπάθεια συντήρησης αὐτῶν των κειμένων και διάσωσής τους ἀπὸ τη φθορὰ του χρόνου. Με μοναδική, ἴσως, ἐξαίρεση τη διδασκαλία του δικαίου, ἡ οποία πράγματι ἀναβαθμίστηκε ουσιαστικά, ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι των ἐπιστημῶν, και ἰδιαίτερα ἡ διδασκαλία της φιλοσοφίας και της ρητορικής, παρουσίασαν ἀξιοσημεῖωτη κάμψη. Το κύρος των καθηγητῶν σταδιακά μειώθηκε, ἐνῶ, παράλληλα, καταργήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των προνομίων τους. Το Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινούπολης, μολονότι δεν ἀντιμετώπισε ποτέ την ἴδια σκληρότητα της πολιτικῆς που ἐπιβλήθηκε ἐναντίον της Αθηναϊκῆς Ακαδημίας, σε καμία περίπτωση δεν

⁷⁸ Ἰωάννης Ζωναράς, *Επιτομὴ Ἱστοριῶν*, ὁ.π., XIV, 6, 31-32, σ. 157 (βλ. και ἀπόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, ὁ.π., XIV, 6, σ. 246-247).

⁷⁹ Αὐτόθι, XIV, 6, 32, σ. 157 (βλ. και ἀπόδ. στα νεοελληνικά, ὁ.π., XIV, 6, σ. 246-247).

θύμιζε πλέον το ανακαινισμένο και πλήρως αναδιοργανωμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα της περιόδου του Θεοδοσίου Β΄. Ωστόσο, παρά τις σοβαρές δυσχέρειες που αντιμετώπισε, κυρίως λόγω της πολιτικής και θρησκευτικής κρίσης που κορυφώθηκε τους επόμενους αιώνες⁸⁰, εξακολούθησε να αποτελεί το κορυφαίο για τα δεδομένα εκείνης της εποχής εκπαιδευτικό ίδρυμα της Αυτοκρατορίας.

5.4 Οι «Σκοτεινοί αιώνες» (6^{ος}–9^{ος} αι. μ.Χ.)

5.4.1 Έλλειψη ιστορικών πηγών

Η περίοδος των δύομισι περίπου αιώνων που μεσολαβεί από το θάνατο του Ιουστινιανού έως και τα τέλη του 8^{ου} – αρχές 9^{ου} αιώνα, με κάποιες μικρές μόνον αποκλίσεις που παρατηρούνται μεταξύ των ερευνητών ως προς τα ακριβή χρονικά της όρια, έχει χαρακτηριστεί στο σύνολο σχεδόν της ελληνικής και της διεθνούς βιβλιογραφίας ως περίοδος των «σκοτεινών» αιώνων» (dark ages)⁸¹. Η απόδοση του συγκεκριμένου προσδιορισμού σε καμία περίπτωση δεν υποδηλώνει την βούληση των ερευνητών να κατηγορήσουν συλλήβδην ως «σκοταδιστική» μία ολόκληρη ιστορική περίοδο, αλλά, αντίθετα, εκφράζει την πρόθεσή τους να επισημάνουν, μέσω αυτού του χαρακτηρισμού, την έλλειψη επαρκούς αριθμού ιστορικών πηγών, ικανών να σκιαγραφήσουν πλήρως τη συγκεκριμένη εποχή και να δια φωτίσουν την ιστορική έρευνα, αναφορικά με τα αίτια της πολύπλευρης κρίσης που αντιμετωπίζει αυτήν την περίοδο το βυζαντινό κράτος σε οικονομικό, πολιτικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό επίπεδο.

⁸⁰ Βλ. κατωτέρω, σ. 166-173.

⁸¹ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο του P. Lemerle «Οι σκοτεινοί αιώνες: διακοπή ή συνέχεια», στο: *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, ό.π., σ. 71-101. Πβ. Μ. Λεοντσίνη, «Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος}-9^{ος} αι.)», *Διεθνή Συμπόσια* 9, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2001, σ. 73-87.

Στον κατάλογο ελληνικών χειρογράφων που δημοσίευσε ο R. Devreesse⁸², δεν συμπεριλαμβάνεται κανένα χειρόγραφο του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα. Το γεγονός της παντελούς έλλειψης κοσμικών χειρογράφων επισημαίνει και ο διακεκριμένος ιστορικός P. Lemerle, ο οποίος, παράλληλα, εκφράζει σοβαρές επιφυλάξεις απέναντι στην κρατούσα άποψη ότι η συγκεκριμένη έλλειψη κοσμικών χειρογράφων πρέπει να εξετασθεί στο πλαίσιο του γενικότερου αρνητικού κλίματος έναντι της κλασικής παιδείας που επικρατεί κατά το μεγαλύτερο διάστημα των «σκοτεινών αιώνων». Προς επίρρωσιν της αντίθετης άποψης, ο P. Lemerle επισημαίνει την αντίστοιχη, αν και όχι στον ίδιο ακριβώς βαθμό, έλλειψη που παρατηρείται την ίδια χρονική περίοδο και σε θρησκευτικά χειρόγραφα. Αποδίδει, λοιπόν, ο Γάλλος ιστορικός τα κύρια αίτια αυτής της παρατηρούμενης έλλειψης επιστημονικών συγγραμμάτων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, όχι τόσο στις εξελίξεις που δρομολογούνται στο εσωτερικό μέτωπο του Κράτους και οι οποίες σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με τη βαθιά θρησκευτική κρίση του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα⁸³, όσο στο καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα πορεία του βυζαντινού κράτους γεγονός της αραβικής κατάκτησης των ανατολικών του επαρχιών⁸⁴.

Σε αυτή τη μακρά περίοδο των δύομισι περίπου αιώνων, κατά τη διάρκεια της οποίας η Αυτοκρατορία κλονίζεται από έντονες θρησκευτικές συγκρούσεις αλλά και εξωτερικές απειλές, το Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινούπολης συνεχίζει τη δική του ιστορική διαδρομή, η οποία άλλοτε διαγράφει ανοδική τροχιά και άλλοτε ανακόπτεται εξαιτίας της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής πολιτικής που υιοθετείται από συγκεκριμένους βυζαντινούς αυτοκράτορες αυτής της

⁸² R. Devreesse, *Introduction a l' etude des manuscrits grecs*, Paris 1954, σ. 14-15, 26, 31, 286 κ.ε. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 73.

⁸³ Για την κρίση της Εικονομαχίας, βλ. κατωτέρω, σ. 166-173.

⁸⁴ P. Lemerle, ό.π., σ. 72-74 και σημ. 14, σ. 333.

περιόδου⁸⁵ και η οποία, σε κάποιες περιπτώσεις, καθιστά εξαιρετικά προβληματική τη συνέχιση της λειτουργίας του. Οι πενιχρές πληροφορίες που αντλούμε από σύγχρονες ή μεταγενέστερες πηγές για την ιστορική πορεία του Πανδίδακτηριού αυτήν την περίοδο, καθώς και το γεγονός ότι πολλές από αυτές τις πηγές εμπεριέχουν έντονα το στοιχείο του υποκειμενισμού, καθώς προέρχονται από θρησκευτικούς κύκλους εκείνης της εποχής, οι οποίοι είχαν άμεση ή έμμεση εμπλοκή στη βαθιά οικονομική κρίση του 8^{ου} και του 9^{ου} αιώνα, μας καθιστά επιφυλακτικούς ως προς την εγκυρότητα των συγκεκριμένων ιστορικών μαρτυριών, αλλά και ιδιαίτερα προσεκτικούς στη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη λειτουργία του Πανδίδακτηριού κατά τη διάρκεια των «σκοτεινών αιώνων».

Στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικού (582-602), όλες οι ενδείξεις δείχνουν ότι το Πανδίδακτήριο συνεχίζει να παρέχει ανώτατες σπουδές υψηλού επιπέδου. Ο Μάξιμος Ομολογητής φέρεται, μεταξύ άλλων, να έχει σπουδάσει εκεί ρητορική και φιλοσοφία⁸⁶. Ο ιστορικός και νομικός του 7^{ου} αι. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, του οποίου το οκτάτομο ιστορικό έργο αποτελεί τη βασική πηγή για την περίοδο του Μαυρικού, επιβεβαιώνει το ειλικρινές ενδιαφέρον του αυτοκράτορα για την πρόωση της ανώτατης εκπαίδευσης, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι ο Μαυρίκιος τιμούσε ιδιαίτερα όσους διακρίνονταν για τη φιλομάθειά τους και την εν γένει πνευματική τους καλλιέργεια («Μενοῦνγε λέγεται τὸν Μαυρίκιον φιλοτίμως ἔχειν περὶ τὴν τῶν λόγων

⁸⁵ Εστιάζουμε κυρίως το ενδιαφέρον μας σε συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις και ενέργειες της επίσημης κεντρικής εξουσίας, οι οποίες επηρέασαν με θετικό ή αρνητικό τρόπο τη λειτουργία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης

⁸⁶ P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 75.

μεγαλοπρέπειαν τιμᾶν τε λίαν λαμπρῶς τοὺς ἐνηθληκότας περὶ τὰ κάλλιστα τῶν μαθημάτων»⁸⁷.

Η *Ιστορία*, ωστόσο, του Σιμοκάττη, γραμμένη από τον ίδιο στα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641), παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και για έναν άλλο λόγο. Στο εισαγωγικό μέρος του έργου του, ο συγγραφέας προτάσσει ένα φανταστικό διάλογο⁸⁸ ανάμεσα στην *Ιστορία*, το ρόλο της οποίας υποδύεται ο ίδιος, και στη Φιλοσοφία, από τον οποίο προκύπτουν χρήσιμα για την έρευνα στοιχεία σχετικά με τη λειτουργία του Πανδιδακτηρίου κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φωκά (602-610), διαδόχου του Μαυρικίου στον αυτοκρατορικό θρόνο. Συγκεκριμένα, στην αρχή αυτού του φανταστικού διαλόγου, η Φιλοσοφία, απευθυνόμενη στην *Ιστορία*, αναφέρει τα εξής: «ἡδέως ἐροίμην ἐγώ, ὅπη τε καὶ ὅπως χθὲς καὶ τρίτην ἀνεβίως, ὦ θύγατερ ... πολλοῦ γὰρ χρόνου ἐτεθήκεις, ὦ παῖ, ἐξ ὅτου εἰσήρρησε τῇ βασιλίδι αὐλῇ ὁ Καλυδώνιος τύραννος σιδήρω περίφρακτος, μιζοβάρβαρος ἄνθρωπος, τὸ κυκλώπειον γένος, ὁ τῆς σώφρονος ἀλουργίδος ἀσελγέστατος Κένταυρος, ᾧ βασιλεία οἰνοφλυγίας ἀγώνισμα». (Ευχαρίστως θα σε ρωτούσα, κόρη μου, πώς και από πού επανήλθες μόλις προχτές στη ζωή ... Γιατί, παιδί μου, ήδη ήσουν νεκρή για πολὺν καιρό⁸⁹, αφότου δηλαδή εἰσήλθε στη βασιλική αυλή σιδηρόφρακτος ο Καλυδώνιος τύραννος, ἄνθρωπος μιζοβάρβαρος, από το γένος των Κυκλώπων, ο Κένταυρος που μεταχειρίστηκε ἀσελγέστατα την έντιμη

⁸⁷ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, έκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae, Historiae*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum (Teubner), Lipsiae 1887, lib. VIII, 13, σ. 311 (βλ. και μτφ. στα ελληνικά: Δ. Τσουκλίδου, εισαγωγή – σχόλια: Δ. Τσουγκαράκης, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2005, βιβλ. Η', 13, σ. 580-581).

⁸⁸ Αυτόθι, σ. 20-22 (βλ. και μτφ. στα ελληνικά: Δ. Τσουκλίδου, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία*, ὁ.π., σ. 28-33).

⁸⁹ Ο Σιμοκάττης αναφέρεται, με τη φωνή της Φιλοσοφίας, στην περίοδο διακυβερνήσεως του Κράτους από τον αυτοκράτορα Φωκά, όταν κανείς ιστορικός, ούτε φυσικά ο ίδιος, δεν τολμούσε να συγγράψει *Ιστορία*, καθώς μία τέτοια πράξη ήταν τη συγκεκριμένη περίοδο απαγορευμένη.

πορφύρα, για τον οποίο η βασιλεία ήταν ένα άθλημα οινοποσίας⁹⁰). Στη συνέχεια του αποσπάσματος, η Φιλοσοφία εκθέτει τη δική της οδυνηρή περιπέτεια που έζησε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φωκά καθώς και τη σωτηρία της από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο: «κἀγὼ δὴ τότε τῆς βασιλέως στοᾶς ἐξωστρακίσθην, ὦ θύγατερ ... χρόνω δ' ὕστερον Ἡρακλεῖδαι διέσωσαν καὶ τὴν πολιτείαν ἀπέδοσαν τό τε ἄγος τῶν ἀνακτόρων ἀποδιοπομπήσαντο, ναὶ δῆτα καὶ πρὸς τὰ βασιλέων τεμένη εἰσώκισαν» (Και εγώ επίσης, κόρη μου, εξοστρακίστηκα τότε από τη βασιλική κατοικία... Ὑστερα όμως οι Ηρακλείδες διέσωσαν και αποκατέστησαν την πολιτεία και εκδίωξαν το άγος από τα ανάκτορα και με εισήγαγαν στα βασιλικά τεμένη). Και η Φιλοσοφία ολοκληρώνει τη σύντομη αφήγησή της επαναλαμβάνοντας το ίδιο ερώτημα που είχε θέσει στην Ιστορία λίγο νωρίτερα: «...σοὶ δ', ὦ θύγατερ, τίς καὶ ὅπως σωτήριος γέγονεν;» (εσένα όμως, κόρη μου, ποιος ήταν ο σωτήρας σου και πώς σε έσωσε;). Το λόγο στη συνέχεια παίρνει η Ιστορία, η οποία με γλαφυρό ύφος δίνει τη δική της απάντηση: «μῶν οὐκ οἶσθα, βασίλεια, τὸν μέγαν τῆς ἀπανταχόθεν οἰκουμένης ἀρχιερέα καὶ πρόεδρον; ... ἐκεῖνος ἐνεψύχωσεν ὥσπερ ἐκ τάφου τινὸς τῆς ἀλογίας ἀναλαβόμενος, οἷάπερ Ἄλκηστίν τινα ἀλεξικάκου τινὸς Ἡρακλέους ἀναστησάμενος ῥώμη ... βῆμά τε προτέθεικεν εὐμενῶς ἰδρυμένον καὶ παρρησίαν ἀκίνδυνον» (Μήπως δεν γνωρίζεις, βασίλισσα, τον μεγάλο αρχιερέα και αρχηγό ολόκληρης της οικουμένης⁹¹; ... Εκείνος με επανέφερε στη ζωή

⁹⁰ Οι χαρακτηρισμοί του Σιμοκάττη, χωρίς καμιά αμφιβολία, αφορούν στο πρόσωπο του Φωκά (βλ. μτφ. στα ελληνικά: Δ. Τσουκλίδου, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία, ό.π., υποσημ. 5, σ. 31*).

⁹¹ Ο «μεγάλος αρχιερέας και αρχηγός ολόκληρης της οικουμένης», τον οποίο αποκαλεί έτσι ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης με τη φωνή της Ιστορίας, είναι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σέργιος, ο οποίος διαδραμάτισε έντονο θρησκευτικό και πολιτικό ρόλο επί αυτοκράτορα Ηρακλείου και θεωρείται ο «προστάτης» του Σιμοκάττη, ο οποίος τον παρότρυνε στα χρόνια του Ηρακλείου να συγγράψει την *Ιστορία* του (βλ. μτφ. στα ελληνικά: Δ. Τσουκλίδου, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία, ό.π., υποσημ. 8, σ. 31*). Η συγκεκριμένη μαρτυρία του Σιμοκάττη

ανασύροντάς με από κάποιον τάφο σιωπής, σαν να ανάσταινε μιαν Άλκηστη με τη δύναμη ενός Ηρακλή που αποτρέπει κάθε κακό ... και εξασφάλισε ένα κατάλληλα στημένο βήμα και ανεμπόδιστη ελευθερία λόγου).

Θα πρέπει, ωστόσο, να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι στο συγκεκριμένο κείμενο του Σιμοκάττη και να μην θεωρούμε ως δεδομένη τη μαρτυρία του σχετικά με την αναστολή λειτουργίας του Πανδιδακτηρίου από το Φωκά⁹². Είναι γνωστό ότι ο Αυτοκράτορας Μαυρίκιος εκθρονίστηκε και δολοφονήθηκε μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του από τους υποστηρικτές του διαδόχου του στον αυτοκρατορικό θρόνο Φωκά. Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ένθερμος υποστηρικτής της πολιτικής Μαυρικού⁹³, αναγκάστηκε να σιωπήσει κατά την περίοδο αυτή και να αναστείλει τη συγγραφή της *Ιστορίας* του για τη βασιλεία του Μαυρικού. Όταν πλέον ανακηρύχτηκε Αυτοκράτορας του Βυζαντινού Κράτους ο Ηράκλειος, ο Σιμοκάττης, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, εκδήλωσε μέσω του συγγράμματός του την πλήρη αντίθεσή του προς το απερχόμενο καθεστώς Φωκά και αντιμετώπισε την άνοδο του Ηρακλείου στο βυζαντινό θρόνο ως μία μορφή ηθικής και πολιτικής δικαίωσης του προηγούμενου καθεστώτος Μαυρικού. Ακόμα και στην περίπτωση που δεχτούμε, όμως, ότι η συγκεκριμένη μαρτυρία του Σιμοκάττη ενέχει το στοιχείο της υπερβολής και της προκατάληψης εναντίον του Φωκά, γεγονός αδιαμφισβήτητο παραμένει ότι η εγκαθίδρυση του τυραννικού καθεστώτος από τον

για τον πατριάρχη Σέργιο στάθηκε αφορμή να θεωρηθεί από ορισμένους ερευνητές ο Σέργιος ως ο ιδρυτής πατριαρχικής σχολής, η οποία είτε υποκατέστησε τη λειτουργία του πανεπιστημίου, που είχε ανασταλεί επί Φωκά, είτε λειτούργησε παράλληλα με αυτό (βλ. παρακάτω). Με την άποψη αυτή διαφωνεί απόλυτα ο P. Lemerle, ο οποίος διαβλέπει στο ανωτέρω απόσπασμα του Σιμοκάττη απλώς την επιθυμία του τελευταίου να εκφράσει την αντίθεσή του προς το καθεστώς Φωκά και να υμνήσει την άνοδο Ηράκλειου – Σέργιου στον αυτοκρατορικό και πατριαρχικό, αντίστοιχα, θρόνο (βλ. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 76).

⁹² Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Γάλλος Ιστορικός P. Lemerle στο έργο του: *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, *ό.π.*, σ. 75-76.

⁹³ Βλ. ανωτέρω, σ. 157-158.

τελευταίο, η οποία συνοδεύτηκε από κύμα σκληρών διώξεων εις βάρος των αντιφρονούντων και κλίμα έντονης κοινωνικής αναταραχής στην Κωνσταντινούπολη, σε μια περίοδο μάλιστα κατά την οποία η Αυτοκρατορία βρισκόταν αντιμέτωπη και με την περσική απειλή, δεν ευνόησε τη λειτουργία του Πανδιδακτηρίου. Αντίθετα, θεωρείται βέβαιο ότι το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της πρωτεύουσας, έστω και αν δεν ανέστειλε πλήρως τη λειτουργία του, όπως εξιστορεί ο Σιμοκάττης, θα πρέπει να είχε περιορίσει σημαντικά το επιστημονικό του έργο κατά τη βραχεία περίοδο της διακυβερνήσεως του Κράτους από το Φωκά.

Αναμφίβολα, τα πράγματα στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης διαφοροποιούνται αισθητά από τη στιγμή που τα ηνία της διακυβέρνησης του Κράτους αναλαμβάνει ο Ηράκλειος Α΄(610-641). Το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Κωνσταντινούπολης, το οποίο ανακτά και πάλι την επωνυμία «Πανδιδακτήριον», επανέρχεται σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις σε τροχιά πνευματικής ανόδου. Η προσωπική πρόσκληση που απηύθυνε ο ίδιος ο Ηράκλειος προς το διακεκριμένο φιλόσοφο της εποχής Στέφανο Αλεξανδρέα, προκειμένου ο τελευταίος να μεταβεί στη βυζαντινή πρωτεύουσα για να διδάξει φιλοσοφία και θετικές επιστήμες, αποτυπώνει με τον πλέον επίσημο τρόπο το έντονο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για την αναβάθμιση των ανώτατων σπουδών της πρωτεύουσας. Η προσχώρηση του Στέφανου στο διδακτικό δυναμικό του Πανδιδακτηρίου, εκτός από ουσιώδη και καθοριστική για την ενίσχυση του επιστημονικού κύρους του ιδρύματος, υπήρξε ταυτόχρονα και μια πράξη με ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα. Ο Στέφανος, μαθητής του Ιωάννη Φιλόπονου στην Αλεξάνδρεια, υπήρξε, όπως και ο δάσκαλός του, κορυφαίος εκπρόσωπος του αλεξανδρινού πλατωνισμού. Το κίνημα αυτό, το οποίο αναδείχτηκε μέσα από τις τάξεις της Φιλοσοφικής Σχολής της Αλεξάνδρειας, είχε ωστόσο από καιρό κόψει τον ομφάλιο λώρο που το συνέδεε με την αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία και είχε σε σημαντικό

βαθμό διαποτιστεί από το χριστιανικό πνεύμα. Ταυτόχρονα, όμως, διατηρούσε όλα εκείνα τα στοιχεία της ελληνικής σκέψης, τα οποία δεν αντιστρατεύονταν τη νέα χριστιανική πίστη. Η παρουσία του Στέφανου στην Κωνσταντινούπολη προώθησε περαιτέρω τη σύνδεση του νεοπλατωνισμού με το Χριστιανισμό και κατ' επέκταση της αρχαίας ελληνικής παιδείας με την πνευματική βυζαντινή παράδοση, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Καθηγητής Β. Τατάκης⁹⁴.

Οι πανεπιστημιακές παραδόσεις του Στέφανου στο Πανδιδακτήριο εκτείνονταν σε ένα μεγάλο εύρος γνωστικών αντικειμένων και, ειδικότερα, περιελάμβαναν τη διδασκαλία της φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη καθώς και βασικών γνώσεων γεωμετρίας, αριθμητικής, μουσικής και αστρονομίας. Στα χειρόγραφα ο Στέφανος μνημονεύεται ως «μέγας φιλόσοφος», «καθολικός διδάσκαλος» και «οικουμενικός διδάσκαλος»⁹⁵. Σημειώνεται ότι τον ίδιο τίτλο του «οικουμενικού διδασκάλου» φέρει και ένας ακόμα γνωστός καθηγητής αυτής της περιόδου, ο Γεώργιος Χοιροβοσκός. Οι παραδόσεις του τελευταίου, οι οποίες δημοσιεύθηκαν με τη μορφή «σχολίων από φωνής»⁹⁶, αφορούσαν κυρίως στη διδασκαλία της γραμματικής και της φιλολογίας. Ειδικότερα, ο Χοιροβοσκός συνέγραψε σχόλια στη γραμματική του Διονυσίου του Θρακός καθώς και πλήθος άλλων επιστημονικών δοκιμίων για την ορθή χρήση των γραμματικών κανόνων, με έμφαση στην ορθογραφία, τις κλίσεις και τον τονισμό των λέξεων. Η συμβολή του έργου του στη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας

⁹⁴ Β.Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 63.

⁹⁵ Για το αξίωμα του «οικουμενικού διδασκάλου», βλ. το σχετικό κεφάλαιο του P. Speck: «Der οικουμενικός διδάσκαλος und die kaiserliche universitat», στο έργο του ίδιου: *Die Kaiserliche Universitat von Konstantinopel*, Munchen 1974, σ. 74-91. Βλ. επίσης και κατωτέρω, σ. 163-165.

⁹⁶ Επρόκειτο για σημειώσεις που προέρχονταν από την προφορική διδασκαλία κάποιου μαθήματος, αντίστοιχες των σημερινών σημειώσεων που κρατούν οι φοιτητές στο πλαίσιο των πανεπιστημιακών παραδόσεων των καθηγητών τους. Για τα «από φωνής σχόλια», βλ. M. Richard, «Από φωνής», *Byzantion* XX, 1950, σ. 191-222. Ειδικά για τα «σχόλια από φωνής» του Γεωργίου Χοιροβοσκού, αυτόθι, σ. 203, 213 και υποσημ. 1. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 77 και σημ. 27, σ. 334-335.

καθώς και στη διαμόρφωση της ελληνικής γραμματικής των μεταγενέστερων χρόνων υπήρξε ιδιαίτερος σημαντική⁹⁷.

5.4.2 Ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου» και οι διαφορετικές προσεγγίσεις του όρου από τους σύγχρονους ιστορικούς

Ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου», τον οποίο, εκτός του Στέφανου Αλεξανδρέα, του Γεώργιου Χοιροβοσκίου και κάποιου Ιγνατίου⁹⁸, έφεραν, όπως επισημαίνεται σε άλλο σημείο αυτής της μελέτης, και οι διακεκριμένοι καθηγητές της Νομικής Σχολής της Βηρυτού τον 5^ο αιώνα⁹⁹, στάθηκε αφορμή για τη διατύπωση πολλών και συχνά αντικρουόμενων εννοιολογικών προσεγγίσεων του συγκεκριμένου όρου από τους σύγχρονους ιστορικούς. Ειδικότερα, εκφράστηκε έντονος προβληματισμός σχετικά με το εάν ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου» αποτελούσε μία τιμητική και συμβολική εκ μέρους της πολιτείας προσφώνηση για τους καθηγητές της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού, των οποίων η ακτινοβολία, ακόμα και αν δεν είχε «οικουμενικό» χαρακτήρα, αναμφίβολα ξεπερνούσε τα στενά γεωγραφικά όρια της περιοχής όπου ασκούσαν το διδακτικό τους έργο και δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά, ή εάν ο συγκεκριμένος τίτλος υποδήλωνε την ύπαρξη στενής σχέσης μεταξύ των συγκεκριμένων καθηγητών και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, δεδομένου ότι τον τίτλο «οικουμενικός» έφεραν την ίδια εποχή και οι ανώτατοι αξιωματούχοι της Εκκλησίας, καθώς και ο ίδιος ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Διατυπώθηκε, λοιπόν, από πολλούς ερευνητές η άποψη ότι οι τίτλοι του

⁹⁷ P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 76-77.

⁹⁸ Ο Ιγνάτιος υπήρξε μεταγενέστερος του Στέφανου Αλεξανδρέα και του Χοιροβοσκίου. Έζησε την περίοδο των αυτοκρατόρων Λέοντα Γ' και Κωνσταντίνου Ε', τάχθηκε με την πλευρά των εικονοκλαστών και το όνομα του μνημονεύεται με τον τίτλο του «οικουμενικού διδασκάλου» στο 3^ο βιβλίο της Συνέχειας του Θεοφάνη (βλ. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 83-84).

⁹⁹ Για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού και τους «οικουμενικούς διδασκάλους» της Σχολής, βλ. κατωτέρω, σ. 237-244.

«οικουμενικού διδασκάλου» και του «οικουμενικού διδασκαλείου» θα πρέπει να συσχετιστούν με τους αντίστοιχους του «οικουμενικού πατριάρχη» και του «οικουμενικού πατριαρχείου». Ο Α.Μ. Schneider, ειδικότερα, υποστήριξε ότι μετά το πλήγμα που δέχτηκε το Πανδιδακτήριο από το Φωκά, ιδρύθηκε από τον πατριάρχη Σέργιο στην Κωνσταντινούπολη πατριαρχική ακαδημία, η οποία υποκατέστησε τη λειτουργία του¹⁰⁰. Ο F. Schemmel, παρά το γεγονός ότι διαφοροποιείται από την παραπάνω άποψη περί οριστικής διακοπής της λειτουργίας του συγκεκριμένου ιδρύματος, ωστόσο ευθυγραμμίζεται με το Schneider ως προς την ύπαρξη πατριαρχικής σχολής, η οποία βρισκόταν, όπως υποστήριξε, σε παράλληλη λειτουργία με το Πανδιδακτήριο και η οποία έφερε τον τίτλο «οικουμενικόν διδασκαλείον»¹⁰¹. Ο F. Fuchs, μάλιστα, υποστήριξε ότι ο Στέφανος Αλεξανδρέας υπήρξε πρόεδρος του συγκεκριμένου «οικουμενικού διδασκαλείου», το οποίο, σύμφωνα πάντα με την άποψη του τελευταίου, λειτουργούσε υπό την αιγίδα και τη στενή επίβλεψη του πατριάρχη και στο οποίο ασκούσαν επίσης το διδακτικό τους έργο ο Γεώργιος Χοιροβοσκός και ο Ιγνάτιος¹⁰². Στο ίδιο περίπου μήκος κύματος κινείται και ο P. Collinet, ο οποίος, στο σχετικό σύγγραμμά του για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού¹⁰³, επιχειρεί να ερμηνεύσει εννοιολογικά τον τίτλο του «οικουμενικού διδασκάλου», που έφεραν, κατ' αντιστοιχίαν προς τους συναδέλφους τους στην Κωνσταντινούπολη, οι καθηγητές της Νομικής Σχολής της Βηρυτού, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της λειτουργίας της. Ο Collinet, όπως και οι προηγούμενοι ιστορικοί, παραλληλίζει τον τίτλο του «οικουμενικού διδασκάλου», που έφεραν οι καθηγητές της Βηρυτού, με

¹⁰⁰ Α.Μ. Schneider, «Byzanz», *Istanbuler Forschungen*, No 8, Βερολίνο 1936, σ. 25. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 81 και σημ. 40, σ. 337-338.

¹⁰¹ F. Schemmel, «Mitteilungen. Die Schulen von Constantinopel vom 9-11. Jahrhundert», *Philologische Wochenschrift*, No. 48/52, 29 Dez. 1923, σ. 1178-1181. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 81.

¹⁰² F. Fuchs, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im mittelalter», ό.π., σ. 14-15. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 81 και σημ. 43, σ. 338.

¹⁰³ P. Collinet, *Histoire de l' école de droit de Beyrouth*, Paris 1925.

τον αντίστοιχο τίτλο που έφερε ο πατριάρχης καθώς και η ίδια η Εκκλησία. Ωστόσο, προσδίδει σε αυτόν τον τίτλο μία γεωγραφική κυρίως διάσταση, επισημαίνοντας ότι το επίθετο «οικουμενικός» στην περίπτωση της Εκκλησίας είχε ταυτόσημη έννοια με το επίθετο «ανατολικός» και ότι, κατ' επέκταση, ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου», τον οποίο έφεραν οι καθηγητές της Βηρυτού, ήταν απλά υποδηλωτικός, όπως και στην περίπτωση των συναδέλφων τους στην Κωνσταντινούπολη, των καθηγητών της Ανατολής¹⁰⁴. Ο P. Lemerle, ωστόσο, κρατά σαφείς αποστάσεις από τις ανωτέρω θέσεις και θεωρεί ότι δεν προκύπτει από τη μελέτη των ιστορικών πηγών καμία σαφής ένδειξη για ύπαρξη εκείνη την εποχή κάποιας ανώτατης σχολής ή ακαδημίας, η οποία να τελούσε υπό τη διεύθυνση του πατριαρχείου και της Εκκλησίας. Αντίθετα, εκφράζει τη βεβαιότητα ότι το ανώτατο πανεπιστημιακό ίδρυμα της Κωνσταντινούπολης, του οποίου η λειτουργία αποκαταστάθηκε πλήρως μετά την πτώση του Φωκά και την άνοδο του Ηρακλείου στον αυτοκρατορικό θρόνο, εξακολουθούσε να διατηρεί τον κοσμικό του χαρακτήρα και ότι ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου» αποτελούσε απλά μία τιμητική προσφώνηση για τους διακεκριμένους καθηγητές που δίδασκαν σε αυτό¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Αυτόθι, σ. 125 κ.ε. και σ. 167-176. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 81-82 και σημ. 44-47, σ. 338-339.

¹⁰⁵ P. Lemerle, ό.π., σ. 81-83 και σημ 50, σ. 339-340.

5.4.3 Ο αντίκτυπος της εικονομαχικής έριδας στην ανώτατη εκπαίδευση και ο υποκειμενισμός των ιστορικών πηγών της εικονομαχικής περιόδου

Η βαθιά θρησκευτική κρίση, που έμεινε γνωστή στην ιστορία με τον όρο «Εικονομαχία» και η οποία συγκλόνισε για έναν περίπου αιώνα το δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο του Βυζαντινών, είχε ασφαλώς αντίκτυπο, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, στη λειτουργία του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης. Η ανάληψη της εξουσίας από τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ τον Ίσαυρο (717-741) σηματοδότησε σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία το ξέσπασμα έντονων θρησκευτικών συγκρούσεων ανάμεσα στους υποστηρικτές των εικόνων (εικονόφιλοι), ο στενός πυρήνας των οποίων ανήκε στον κύκλο των μοναχών και σε εκείνους που απαγόρευαν στους πιστούς την απόδοση κάθε είδους θρησκευτικής λατρείας σε αυτές, ακόμα και τη φιλοτέχνησή τους και οι οποίοι επιζητούσαν μανιωδώς να τις καταστρέψουν ως είδωλα (εικονομάχοι). Οι πολέμιοι των εικόνων προέρχονταν κυρίως από την άρχουσα τάξη και είχαν την υποστήριξη ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού των ανατολικών κυρίως επαρχιών του Κράτους, οι οποίες είχαν ίσως δεχτεί στο θέμα αυτό επιρροές και από την ισλαμική θρησκεία, που απαγόρευε τη χρήση εικόνων¹⁰⁶. Στην παράταξη των εικονομάχων ανήκε και ο αυτοκράτορας Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος, του οποίου μία από τις πρώτες ενέργειες, μόλις ανέλαβε τη διακυβέρνηση του Κράτους, υπήρξε η αποκαθήλωση της εικόνας του Χριστού από τη μεγάλη πύλη των ανακτόρων, θέλοντας ίσως με αυτό το συμβολικό τρόπο να δώσει το στίγμα της πολιτικής που θα ακολουθούσε στη συνέχεια. Το γεγονός της αποκαθήλωσης της εικόνας του Χριστού καθώς και το γενικότερο μένος

¹⁰⁶ Α. Γ.Κ. Σαββίδης – Β. Hendrickx, *Εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία (284 - 1461)*, μτφ. και επιμ. Α. Κονδύλη, εκδ. Α. Σταμούλη - Ηρόδοτος, Αθήνα 2003, σ. 88. Για την Εικονομαχία, βλ. και «Η Εικονοκλαστική κρίσις» στο: Δ.Α. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, ό.π., σ. 185-198.

του αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ εναντίον των ιερών εικόνων σχολιάζει στη *Χρονογραφία* του ο Θεοφάνης ο Ομολογητής: «ὅς τὴν κατ' αὐτοῦ θεϊὰν ὄργην ὑπὲρ ἑαυτοῦ λογισάμενος ἀναιδέστερον κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων ἤγειρε πόλεμον ... οἱ δὲ κατὰ τὴν βασιλίδα πόλιν ὄχλοι σφόδρα λυπούμενοι ἐπὶ ταῖς καιναῖς διδασκαλίαις αὐτῶ τε ἐμελέτων ἐπελθεῖν καὶ τινὰς βασιλικοὺς ἀνθρώπους ἀνεῖλον καθελόντας τὴν τοῦ κυρίου εἰκόνα τὴν ἐπὶ τῆς μεγάλης Χαλκῆς πύλης, ὡς πολλοὺς αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας τιμωρηθῆναι μελῶν ἐκκοπαῖς καὶ μάστιξι καὶ ἐξορίαῖς καὶ ζημίαις, μάλιστα δὲ τοὺς εὐγενεῖα καὶ λόγῳ διαφανεῖς»¹⁰⁷.

Ο εικονομάχος αυτοκράτορας κατηγορεῖται επίσης ότι ευθύνεται για τον εμπρησμό του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης καθώς και για την εξόντωση των καθηγητῶν του ιδρύματος, επειδή αυτοὶ αρνούνταν ἐπίμονα να ενστερνιστοῦν τις θρησκευτικὲς πεποιθήσεις του αυτοκράτορα, καθὼς ανῆκαν στην ἀντίπαλη παράταξη των εικονόφιλων. Η συγκεκριμένη μομφή εναντίον του Λέοντα, της οποίας, ὁμως, η ἐγκυρότητα, ὅπως θα δούμε στη συνέχεια, ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἔντονα ἀπὸ τους νεότερους ιστορικούς, διατυπώνεται σε πληθώρα ιστορικῶν πηγῶν. Ο Θεοφάνης ο Ομολογητής, μολονότι δεν ἀναφέρει στη *Χρονογραφία* του τίποτα για το συγκεκριμένο εμπρησμό, ὡστόσο ἐπισημαίνει με σαφῆ τρόπο τὴν παρακμὴ των εκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων και, γενικότερα, της παιδείας στα χρόνια του Λέοντα: «ὥστε καὶ τὰ παιδευτήρια σβεσθῆναι καὶ τὴν εὐσεβῆ παιδευσιν τὴν ἀπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ μέχρι νῦν κρατήσασαν, ἧς καὶ μετὰ ἄλλων πολλῶν καλῶν καθαιρέτης ὁ σαρακηνόφρων οὗτος Λέων γέγονεν»¹⁰⁸. Η μαρτυρία του Γεωργίου του Μοναχοῦ, στο *Χρονικό* που συνέθεσε στα μέσα περίπου

¹⁰⁷ Θεοφάνης, ο Ομολογητής, *Χρονογραφία*, ἐκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, v. I, Teubner, Lipsiae 1883, σ. 405.

¹⁰⁸ Αυτόθι, σ. 405.

του 9^{ου} αιώνα, είναι οπωσδήποτε περισσότερο αποκαλυπτική των προθέσεων του Λέοντα και επιρρίπτει στο πρόσωπό του την αποκλειστική ευθύνη για την πυρπόληση του Πανδιδακτηρίου και τη δολοφονική ενέργεια εις βάρος των καθηγητών του ιδρύματος: «Φασί δέ τινες καὶ τοῦτο πιστότατοι ἄνδρες, ὅτι πρὸς τῇ Βασιλικῇ καλουμένη κινστέρνη τῇ οὔσῃ πλησίον τῶν Χαλκοπρατείων παλάτιον ἦν σεμνόν, ἐν ᾧ ὑπῆρχε κατὰ τύπον ἀρχαῖον οἰκουμενικὸς διδάσκαλος ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ἑτέρους μαθητὰς αὐτοῦ καὶ συλλήπτορας προύχοντας ἄνδρας τὸν ἀριθμὸν ἰβ' πᾶσαν ἐπιστήμην μετερχομένους καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κρατύνοντας δόγματα, βασιλικὰς διαίτας καὶ βίβλους ὡσαύτως ἔχοντας, ὧν οἱ βασιλεῖς ἄνευ βουλῆν ἢ γνώμην οὐκ ἐθέσπιζον. τούτους ὁ ἀγριώτατος θῆρ καὶ δυσώνυμος βάνουσος προσκαλεσάμενος ἐπειρᾶτο πείθειν συνθέσθαι αὐτοῦ τῇ ἀθεΐᾳ. τῶν δὲ τοῦτο μὴ καταδεξαμένων, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐλεγξάντων αὐτοῦ τὴν ἀσέβειαν, προσέταξε συρομένους αὐτούς ἀτίμως ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ τοῦ διδασκαλείου αὐτῶν ἐγκλεισθῆναι. τούτου δὲ γενομένου τῇ νυκτὶ πάλιν ἀποστείλας ὁ ἀνήμερος δράκων νυκτεπάρχους τινὰς καὶ ἀπηνεῖς ἄνδρας προσέταξε συναθῆναι πλῆθος ξύλων καὶ τούτων ὑπαφθέντων κατακαῆναι τοὺς ἄνδρας σὺν τῶν οἰκημάτων καὶ τῶν βιβλίων καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῖς ὑπαρχόντων. οὗ γενομένου πάντες ἄρδην κατεφλέχθησαν»¹⁰⁹. Εξίσου καταγγελτικό λόγο σε βάρος του Λέοντα χρησιμοποιεῖ και ο Ιωάννης Ζωναράς. Η μαρτυρία του σχετικά με την καταστροφή του Πανδιδακτηρίου και το τραγικό τέλος των καθηγητών του ιδρύματος, αν και αρκετά μεταγενέστερη, εμφανίζει εντυπωσιακή ομοιότητα με αυτήν

¹⁰⁹ Γεώργιος, ο Μοναχός, *Χρονικόν*, vol. I-II, επιμ. έκδ. Car. de Boor, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, εκδ. Teubner, Λιψία 1904, vol. II, σ. 742.

του Γεωργίου Μοναχού. Ο Ζωναράς, αφού αρχικά επιβεβαιώνει, όπως και ο Γεώργιος, την παρουσία των συγκεκριμένων καθηγητών στο κτίριο της Βασιλικής Στοάς, εντός του οποίου διαβιούσαν και ασκούσαν το διδασκαλικό τους έργο, στη συνέχεια περιγράφει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες το πανεπιστημιακό ίδρυμα παραδόθηκε στην πυρά: «...αὐτὸς δὲ κελεύσας εὐπρηστον ὕλην συναχθῆναι πολλὴν καὶ πέριξ τοῦ οἴκου τεθεῖσαν ἀναφθῆναι νυκτός, οὕτω τὸν τε οἶκον σὺν ταῖς βίβλοις καὶ τοὺς σοφοὺς ἐκείνους ἄνδρας καὶ σεβασμίους κατέκαυσε»¹¹⁰. Τον κύκλο των μαρτυριών σχετικά με την καταστροφή του Πανδιδακτηρίου από το Λέοντα συμπληρώνει η αφήγηση του ανωνύμου συγγραφέα της *Συνόψεως Χρονικής*, ενός κειμένου του 13^{ου} αιώνα, το περιεχόμενο του οποίου δεν διαφέρει από τα προηγούμενα. Ο συγγραφέας, αφού αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας απέτυχε στην προσπάθειά του να πείσει τους καθηγητές του Πανδιδακτηρίου, τους «γνώσει καὶ ἀρετῆ τῶν ἄλλων ἐξοχωτάτους», να ενστερνιστούν τις απόψεις του στο θέμα των εικόνων, καταλήγει λέγοντας: «αὐτῶ οἴκῳ καὶ ταῖς ἐν αὐτῶ ἀποτεθησαυρισμέναις ἱεραῖς βίβλοις τῆς θείας Γραφῆς, καὶ τῆς ἕξωθεν σοφίας, ἄωρὶ τῶν νυκτῶν τοὺς ἱεροὺς ἐκείνους καὶ λογίους σύμπαντας ἄνδρας πυρὶ συγκατακαίει καὶ παντελεῖ ἀφανείᾳ παραδίδωσιν ὁ τοῦ αἰωνίου πυρὸς ἄξιος»¹¹¹.

Ασφαλώς δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουμε μία ιστορική μαρτυρία, η οποία επαναλαμβάνεται με σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο σε έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό κειμένων των βυζαντινών ιστορικών και

¹¹⁰ Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, ὅ.π., XV, 3, 22, σ. 261 (βλ. και ἀπόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, ὅ.π., τόμ. Β', XV, 3, σ. 20-23).

¹¹¹ Ανωνύμου, *Σύνοψις Χρονική*, στο: Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνέκδοτων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Ζ', τύποις του Φοίνικος, Βενετία 1894, σ. 123.

χρονογράφων του 8^{ου} – 13^{ου} αιώνα¹¹² και η οποία καθιστά το Λέοντα αποκλειστικό υπεύθυνο της πυρπόλησης του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης. Προκαλεί, ωστόσο, εύλογα ερωτηματικά το γεγονός ότι η συγκεκριμένη ενέργεια του Λέοντα σε βάρος του Πανδιδακτηρίου δε μνημονεύεται σε καμία σύγχρονη πηγή εκείνης της περιόδου, αλλά μόνον σε μεταγενέστερες. Εάν αναλογιστούμε ότι τα κίνητρα της υποτιθέμενης εγκληματικής πράξης του Λέοντα ήταν αμιγώς θρησκευτικά, ο μαρτυρικός θάνατος των καθηγητών θα έπρεπε εκείνη την εποχή να είχε γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από την εικονόφιλη παράταξη και, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο P. Lemerle, τα ονόματά τους θα έπρεπε να είχαν συμπεριληφθεί στον κατάλογο των μαρτύρων της εικονολατρίας, όπως είχε συμβεί σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Ο Γάλλος βυζαντινολόγος, λοιπόν, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή του Πανδιδακτηρίου υπήρξε ένας μύθος, τον οποίο επινόησαν οι εικονολατρικοί κύκλοι μεταγενέστερα, όταν πλέον είχε πραγματοποιηθεί η οριστική αναστήλωση των εικόνων¹¹³. Την άποψη αυτή υιοθετούν και αρκετοί Έλληνες ιστορικοί. Ο Κ. Μανάφης, στο σύγγραμμά του για τις Βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης, επισημαίνει ότι «το συμβάν εδείχθη υπό πολλών μελετητών ως αναληθές και ως αποκύημα του φανατισμού και του μίσους των εικονόφιλων κατά του την εικονομαχίαν αρξαμένου Λέοντος»¹¹⁴, εκτίμηση την οποία συμμερίζεται απόλυτα και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου στο β' τόμο της *Βυζαντινής Ιστορίας* της¹¹⁵. Ο Δ. Ζακυθηνός, τέλος, παραδέχεται ότι οι αντιτιθέμενοι στην πολιτική των

¹¹² Ο P. Lemerle εντοπίζει επίσης την ύπαρξη της συγκεκριμένης μαρτυρίας, εκτός από τις προαναφερθείσες ιστορικές πηγές, στο Βίο του πατριάρχη Γερμανού καθώς και στα Πάτρια της Κωνσταντινούπολης. Βλ. P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 86-87. Βλ. και Κ. Μανάφης, *ό.π.*, σ. 30-31, όπου ο συγγραφέας παραθέτει, σε επίπεδο πρωτότυπων ιστορικών πηγών, όλη τη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

¹¹³ P. Lemerle, *ό.π.*, σ. 88.

¹¹⁴ Κ. Μανάφης, *ό.π.*, σ. 30-31.

¹¹⁵ Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, *ό.π.*, τόμ. Β'1: 610-867, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 112.

Ισαύρων εκκλησιαστικοί συγγραφείς εκείνης της περιόδου «παρέστησαν μεθ' υπερβολής τα πράγματα» και διαπιστώνει ότι «η φωνή των μόνη ακούεται»¹¹⁶.

Για τους λόγους που εκτέθηκαν ανωτέρω θεωρείται μάλλον απίθανη η εσκεμμένη πυρπόληση του Πανδιδακτηρίου και της Βιβλιοθήκης του ιδρύματος από το Λέοντα Γ' το έτος 726, καθώς μία τόσο ακραία πράξη θρησκευτικής βίας θα είχε σημαντικό πολιτικό κόστος για τον αυτοκράτορα και θα προκαλούσε την κατακραυγή της κοινής γνώμης εναντίον του. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να καταστράφηκε πράγματι το έτος αυτό από πυρκαγιά το Πανδιδακτήριο, ή έστω ορισμένα τμήματα των εγκαταστάσεών του, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός μνημονεύεται, όπως είδαμε, σε πληθώρα ιστορικών πηγών. Δεν θα ήταν άλλωστε η πρώτη φορά στη μακραίωνη ιστορία της βυζαντινής πρωτεύουσας, που απειλείται η ευρύτερη περιοχή των Χαλκοπρατείων από καταστροφικές πυρκαγιές¹¹⁷, οι οποίες κυρίως εκδηλώνονται σε περιόδους έντονων θρησκευτικών και πολιτικών συγκρούσεων, όπως αυτή που εξετάζουμε τώρα.

Ωστόσο, ακόμα και στην περίπτωση που θεωρήσουμε, με σχετική βεβαιότητα, ότι η καταστροφή του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης ήταν ένα τυχαίο γεγονός και ότι η εξόντωση του «οικουμενικού διδασκάλου» και των υπολοίπων δώδεκα καθηγητών του Ιδρύματος από το Λέοντα υπήρξε απλά το αποκύημα της φαντασίας των εικονολατρικών κύκλων της εποχής, προκειμένου οι τελευταίοι να εκμεταλλευτούν πολιτικά το συγκεκριμένο γεγονός και να

¹¹⁶ Δ.Α. Ζακυθινός, *ό.π.*, σ. 188.

¹¹⁷ Έγινε ήδη λόγος για την καταστροφική πυρκαγιά του έτους 475, η οποία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Ζωναρά και του Κεδρηνού (βλ. ανωτέρω, σ. 141-142), έπληξε την περιοχή των Χαλκοπρατείων και της Βασιλικής Στοάς, όπου στεγαζόταν η αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της πόλεως, η οποία εκείνη την περίοδο διέθετε περί τους 120000 τόμους βιβλίων. Κατά τη διάρκεια της Στάσεως του Νίκα, επίσης, η περιοχή του Οκταγώνου επλήγη ιδιαίτερα από καταστροφική πυρκαγιά. Ωστόσο, δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ότι η πυρκαγιά αυτή έπληξε και τη Βιβλιοθήκη (βλ. Κ. Μανάφης, *ό.π.*, σ. 31 και 33-34).

προπαγανδίσουν τις υπέρ της εικονολατρίας θέσεις τους, γεννάται, σύμφωνα με τη γνώμη του γράφοντος, ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα, το οποίο επαναφέρει το ζήτημα της συσχέτισης «οικουμενικού διδασκάλου» και εκκλησιαστικής ιεραρχίας, που τέθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ειδικότερα, εάν δεχτούμε ότι αληθεύει αυτό που μετά παρρησίας υποστήριξε ο P. Lemerle, ότι δηλαδή ο τίτλος του οικουμενικού διδασκάλου είχε απλά συμβολικό χαρακτήρα και ότι ουδεμία σχέση είχαν όσοι έφεραν τον τίτλο αυτόν με την εκκλησιαστική ιεραρχία της εποχής, τότε για ποιο λόγο οι προσκείμενοι στους εκκλησιαστικούς κύκλους συγγραφείς του 9^{ου} αιώνα κ.ε. ασχολήθηκαν με την κατασκευή του συγκεκριμένου μύθου σε βάρος του Λέοντα; Το γεγονός ότι αυτός ο μύθος παρουσίαζε στα μάτια των πιστών το Λέοντα ως τον ηθικό αυτουργό της δολοφονίας ενός «οικουμενικού διδασκάλου», μήπως τελικά συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι ο συγκεκριμένος τίτλος δεν αποτελούσε μόνον μία τιμητική προσφώνηση για τους διδασκάλους εκείνης της εποχής, αλλά υποδήλωνε και κάποια στενότερη σχέση μεταξύ αυτών και της τότε εκκλησιαστικής ιεραρχίας¹¹⁸; Σε αντίθετη περίπτωση, ποιο άλλο πολιτικό όφελος θα μπορούσαν να έχουν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της εποχής, ώστε να επινοήσουν ένα μύθο που θα παρουσίαζε τον «οικουμενικό διδάσκαλο» του Πανδιδακτηρίου και τους δώδεκα συναδέλφους του ως τα τραγικά θύματα της πολιτικής του Λέοντα, εάν όλοι αυτοί δεν σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με τα ανώτατα κλιμάκια της Εκκλησίας και ιδίως με το πατριαρχικό περιβάλλον;

Ανεξάρτητα από το εάν το περιεχόμενο των ιστορικών μαρτυριών σχετικά με την καταστροφή του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης και τη δολοφονία των καθηγητών του από το Λέοντα ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα ή εκφράζει, για

¹¹⁸ Η συγκεκριμένη άποψη περί συσχέτισης του τίτλου του «οικουμενικού διδασκάλου» με ανώτατα αξιώματα της Εκκλησίας, θέση με την οποία διαφωνεί ο P. Lemerle, έχει υποστηριχθεί από το F. Fuchs και άλλους ιστορικούς (βλ. ανωτέρω, σ. 163-165).

τους λόγους που εκτέθηκαν ανωτέρω, ψήγματα μόνον της αλήθειας, εκείνο που δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση είναι το γεγονός ότι η μακρά περίοδος της εικονομαχικής έριδας¹¹⁹, η οποία συνοδεύτηκε από το ξέσπασμα έντονων θρησκευτικών συγκρούσεων και κοινωνικής αναταραχής σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, προκάλεσε εύλογα στασιμότητα στο χώρο της παιδείας καθώς και πλήρη αποδιοργάνωση στη λειτουργία του ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Κωνσταντινούπολης. Ο Α. Ανδρεάδης αποδίδει τα αίτια αυτής της παρακμής στην ανάληψη της εξουσίας από το στρατιωτικό κόμμα, το οποίο ενίσχυσε το ρόλο των στρατηγών στη διοίκηση του κράτους και υποβάθμισε τη λειτουργία του πανεπιστημίου, το οποίο μέχρι τότε αναλάμβανε την εκπαίδευση των ανώτατων κρατικών λειτουργών¹²⁰, άποψη με την οποία, ωστόσο, δεν συμφωνεί απόλυτα ο P. Lemerle, ο οποίος υποστηρίζει ότι η πνευματική αδράνεια αυτής της περιόδου υπήρξε το φυσικό επακόλουθο μιας πολύπλευρης και βαθιάς κρίσης που αντιμετώπισε το Κράτος σε όλους τους τομείς και η οποία, φυσικά, επηρέασε και το χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Υπό την έννοια αυτή, συμπληρώνει ο Lemerle, θα ήταν λάθος να καταλογίσουμε στην «εικονομαχία» την αποκλειστική ευθύνη για την επικρατούσα «απαιδευσία» και να ταυτίσουμε αυτές τις δύο έννοιες¹²¹.

¹¹⁹ Η εικονομαχική κρίση εκδηλώνεται σε δύο περιόδους: Α' περίοδος: 726-787 και Β' περίοδος: 813-843.

¹²⁰ Α. Andreades, «Le recrutement des fonctionnaires et les universités dans l'empire byzantin», *Mélanges de droit romain*, εκδ. G. Cornil, Paris 1926, σ. 23-24. Πβ. P. Lemerle, ό.π., σ. 98 και σημ. 101, σ. 348. Για τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού από αποφοίτους του Πανδιδακτηρίου, βλ. και ανωτέρω, σ. 139.

¹²¹ P. Lemerle, ό.π., σ. 99.

5.5 Η Σχολή της Μαγναύρας

Το τέλος της εικονομαχικής έριδας και η οριστική αποκατάσταση των εικόνων σηματοδοτούν για το Πανδιδακτήριο μία νέα περίοδο ακμής. Με πρωτοβουλία του καίσαρα Βάρδα, θείου του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, του επονομαζόμενου «Μέθυσου» (842-867), το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα επαναλειτούργει¹²² και στεγάζεται στις κατάλληλα διαμορφωμένες για το σκοπό αυτό αίθουσες του ανακτόρου της Μαγναύρας¹²³. Ανάλογη μέριμνα λαμβάνεται από τον καίσαρα για τη στελέχωση του ιδρύματος με κατάλληλα εξειδικευμένο διδακτικό προσωπικό καθώς και για την αναδιοργάνωση του προγράμματος των σπουδών του, το οποίο θα περιοριζόταν πλέον αυστηρά στη διδασκαλία των μαθημάτων της θύραθεν παιδείας¹²⁴. Ο χρονογράφος Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει σχετικά: «ὁ δὲ καὶ διατριβὰς ἐκάστη ἀφώρισε τῶν ἐπιστημῶν καὶ διδασκάλους προυστήσατο καὶ σιτήσεις δημοσίας τούτων ἐκάστω ἀπένειμεν»¹²⁵. Το ενδιαφέρον του Βάρδα για την παιδεία επισημαίνει και ο Ιωσήφ Γενέσιος: «Περὶ πολλοῦ δὲ τῶ καίσαρι Βάρδα ἡ σοφία πεφιλοτίμητο (...) ἐφ' οἷς ἐκ φιλοπονίας ἐπιχωριάζων συχνῶς καὶ τῶν μαθητιῶντων ἐκάστου τὸ ἐπιτήδειον ἐννοῶν χρησταῖς

¹²² Η ακριβής χρονολογία επαναλειτούργειας του Πανεπιστημίου στη Μαγναύρα παραμένει άγνωστη, ωστόσο οι ιστορικοί την τοποθετούν μεταξύ των ετών 855 και 866. Βλ. P. Lemerle, ό.π., σ. 139-140. Βλ. και Κ. Μανάφης, ό.π., σ. 37.

¹²³ Η Μαγναύρα (Μαγκναύρα) υπήρξε ένα από τα πιο αξιόλογα οικοδομήματα των βασιλικών ανακτόρων της Κωνσταντινούπολης, τα οποία κτίστηκαν από το Μ. Κωνσταντίνο. Έλαβε τη συγκεκριμένη ονομασία από το λατινικό «Magna Aula» (Μεγάλη Αυλή). Εντός της Μαγναύρας βρισκόταν η εντυπωσιακή αίθουσα του θρόνου, η οποία έφερε την ονομασία «μέγας χρυσοτρίκλινος». Βλ. Β. Φειδάς, «Μαγκναύρα», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 39^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 376.

¹²⁴ G. Buckler, «Η βυζαντινή εκπαίδευση», ό.π., σ. 311.

¹²⁵ Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, ό.π., XVI, 4, 12, σ. 399 (βλ. και απόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, ό.π., τόμ. Β΄, XVI, 4, σ. 184-185).

ἐλπίσιν ὑπέτρεφεν, αὐτῶν τε τοὺς καθηγουμένους ἐμμελεστέρους πρὸς τούτους ταῖς εὐεργεσίαις πεποιήτο»¹²⁶.

Επικεφαλῆς του διδακτικού προσωπικού της Σχολῆς τίθεται ἀπὸ το Βάρδα ο Λέων ο Φιλόσοφος ἢ Μαθηματικός¹²⁷, του οποίου ἡ πολυσχιδῆς προσωπικότητα καὶ ἡ εὐρεία μόρφωση ἐπισημαίνονται σε αρκετὲς ιστορικὲς πηγές. Ο Συνεχιστὴς του Θεοφάνη¹²⁸, ὅπως καὶ ο Ἰωάννης Ζωναράς¹²⁹ ἀφηγοῦνται ἓνα περιστατικὸ με πρωταγωνιστὴ τὸ Λέοντα, τὸ οποῖο καταδεικνύει ὅτι ἡ φήμη γιὰ τις γνώσεις του φιλοσόφου εἶχε διαδοθεῖ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἐκτὸς των ορίων του Βυζαντινοῦ Κράτους. Συγκεκριμένα, κάποιος βυζαντινὸς αἰχμάλωτος των Αράβων, ὁ οποιός εἶχε υπάρξει στο παρελθόν μαθητὴς του φιλοσόφου Λέοντα, σε ἐρώτηση που του υπέβαλε ὁ Αββασίδης χαλίφης Αλ-Μαμούν (813-833) σχετικὰ με τὸ εἴν ὑπῆρχαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἄνδρες ἀντίστοιχης μορφώσεως με τὴ δική του, ἀπάντησε σχετικὰ: «πολλοὺς κρεῖττους ἐμοῦ κέκτηται, ἓνα δὲ τῶν ἀπάντων διδάσκαλον, ἄνδρα ἐν τοῖς τῆς φιλοσοφίας λόγοις παντὶ ἀπαράμιλλον» (Ἐχει πολλοὺς καλύτερους ἀπὸ μένα καὶ κάποιον μεγάλο δάσκαλο που τους ξεπερνά ὅλους στὶς θεωρίες τῆς φιλοσοφίας)¹³⁰. Ο βυζαντινὸς αἰχμάλωτος ἐννοοῦσε ἀσφαλῶς τὸν παλαιὸ του διδάσκαλο Λέοντα. Ἡ ἀπάντηση του αἰχμαλώτου στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ζητήσῃ ὁ Μαμούν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Θεόφιλο, νὰ ἐπιτρέψει στο φιλόσοφο Λέοντα νὰ διδάξῃ στὴ Βαγδάτη, με ἀντάλλαγμα τὴν προσφορά ἑνὸς υπέρογκου χρηματικῆς ποσοῦ καὶ τὴν ὑπόσχεση εἰρήνευσης μεταξὺ των δύο ἐθνῶν («χάρις δέ σοι

¹²⁶ Ἰωσήφ Γενέσιος, *Περὶ Βασιλειῶν*, βιβλία Α'-Δ', μτφ-σχόλια: Π. Νιαβῆς, εἰσαγωγή: Δ. Τσουγκαράκης, ἐκδ. Κανάκη, Αθήνα 1994, βιβλίον Δ', κεφ. 17, σ. 194-195.

¹²⁷ Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του Λέοντα του Φιλοσόφου, βλ. Θ. Δετοράκης, ὅ.π., τόμ. Β', σ. 517-519.

¹²⁸ Θεοφάνους, Συνεχιστὴς, *Historiae Byzantinae Scriptores Post Theophanem*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 109, ἐπιμ. ἐκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1863, στήλ. 200-208.

¹²⁹ Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ὅ.π., XVI, 4, σ. 399-402 (βλ. καὶ ἀπόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, ὅ.π., τόμ. Β', XVI, 4, σ. 184-187).

¹³⁰ Αὐτόθι, XVI, 4, 20-21, σ. 401 (βλ. καὶ ἀπόδ. στα νεοελληνικά: Ι. Γρηγοριάδης, ὅ.π., τόμ. Β', XVI, 4, σ. 184-187).

καταβληθήσεται ὑπὲρ τούτου χρυσίου μὲν εἴκοσι κεντηνάρια, εἰρήνη δὲ καὶ σπονδαὶ αἰδίοι τε καὶ ἀτελεύτητοι»¹³¹). Ο Θεόφιλος, ωστόσο, ἀπέρριψε τὴν προσφορὰ τοῦ Ἀββασίδου χαλίφη, διόρισε τὸ Λέοντα οἰκουμενικὸ διδάσκαλο στὴν ἐκκλησία τῶν Σαράντα Μαρτύρων¹³² καὶ στὴ συνέχεια μερίμνησε νὰ χειροτονηθεῖ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἐπειδὴ, ὁμῶς, ὁ Λέων εἶχε ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῶν εἰκονομάχων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσης, καθαιρέθηκε γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἀρχιεπισκόπου, εὐθὺς μετὰ τὴν οριστικὴ ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων. Ἐκμεταλλεζόμενος αὐτὴ τὴν ευκαιρία, ὁ Βάρδας διόρισε τὸ Λέοντα στὴ Σχολὴ τῆς Μαγναύρας, θέτοντάς τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν υπολοίπων καθηγητῶν. Ἡ παρουσία τοῦ Λέοντα προσέδωσε κύρος στὴ Σχολὴ καὶ συνέβαλε δραστικὰ στὴν περαιτέρω ἀναβάθμιση τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης («τοῦτον οὖν ὁ Βάρδας σχολάζοντα εὐρηκῶς τῶν λοιπῶν διδασκάλων ἐπέκεινα ἔταξε καὶ οὕτως ἀναθληῆσαι τοὺς λόγους ἐποίησε, καὶ εἰς ἐπίδοσιν προήνεγκεν οὐ διὰ μακροῦ»¹³³).

Ὁ καίσαρας Βάρδας ἐπιμελήθηκε, παράλληλα, τὴ στελέχωση τῆς Σχολῆς τῆς Μαγναύρας με ἓνα σώμα ἀρτία ἐκπαιδευμένων καθηγητῶν. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη δίδει πλήρη κατάλογο τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῆς Σχολῆς καθὼς καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων ποὺ ἀνατέθηκαν σὲ αὐτοὺς ἀπὸ τὸ Βάρδα: «τῆς κατὰ τὴν Μαγναύραν μὲν οὗτος (ενν. ὁ Λέων) ἤρχε φιλοσόφου σχολῆς, ὁ δὲ δὴ τούτου φοιτητῆς Θεόδωρος τοῦ τῆς γεωμετρίας διαιτητηρίου προΐστατο, καὶ Θεοδήγιος τοῦ τῆς

¹³¹ Θεοφάνους, *Συνεχιστές*, ὁ.π., στήλ. 205.

¹³² Τίθεται καὶ ἐδῶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς συσχέτισης τοῦ τίτλου τοῦ «οἰκουμενικοῦ διδασκάλου» με τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχία.

¹³³ Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, ὁ.π., XVI, 4, 26-27, σ. 402 (βλ. καὶ ἀπόδ. στα νεοελληνικά: I. Γρηγοριάδης, ὁ.π., τόμ. Β', XVI, 4, σ. 186-187).

ἀστρονομίας, καὶ Κομητᾶς τῆς τὰς φωνὰς ἐξελληνιζούσης γραμματικῆς»¹³⁴.

Αναμφίβολα, ἡ συμβολὴ τοῦ Βάρδα στὴν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων υπῆρξε ἰδιαίτερα σημαντικὴ. Ἀνάλογο ἐνδιαφέρον ἐπέδειξαν καὶ οἱ πρῶτοι αυτοκράτορες τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας (867-1057), ἰδίως δὲ ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος (913-959). Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ το ἀνώτατο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα τῆς Κωνσταντινούπολης διατήρησε τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν του, ἔχοντας ἐντάξει στὸ διδακτικὸ προσωπικὸ του ἓνα ἀξιόλογο σῶμα καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ἔδιναν κυρίως ἔμφαση στὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, τῆς ρητορικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας. Ὁ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνη ἀναφέρει σχετικᾶ: «παιδευτὰς δὲ ἀρίστους προκέκρικεν· εἰς Κωνσταντῖνον πρωτοσπαθᾶριον τὸν τῆνικαῦτα μυστικὸν τὸ τῶν φιλοσόφων παιδοτριβεῖον δέδωκεν, εἰς δὲ τὸ τῶν ῥητόρων Ἀλέξανδρον μητροπολίτην Νικαίας, εἰς δὲ τὸ τῆς γεωμετρίας Νικηφόρον πατρίκιον τὸν γαμβρὸν Θεοφίλου ἐπάρχου τοῦ Ἑρωτικοῦ, εἰς δὲ τὸ τῶν ἀστρονόμων Γρηγόριον ἀσηκρήτιν»¹³⁵. Χαρακτηριστικὸ, ἐξάλλου, τοῦ ἐνδιαφέροντος ποῦ ἐπεδείκνυε ὁ αυτοκράτορας γιὰ τὴν πρόοδο τῶν φοιτητῶν εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος συχνὰ γευμάτιζε καὶ συζητούσε μαζί τους, ἐνῶ ἄλλοτε τοὺς ἐνίσχυε ἠθικὰ ἀλλὰ καὶ οικονομικὰ («καὶ

¹³⁴ Θεοφάνους, Συνεχιστὴς, ὁ.π., στήλ. 208. Ἀρκετοὶ σύγχρονοι ἱστορικοὶ υποστηρίζουν ὅτι στὴ Σχολὴ τῆς Μαγναύρας δίδαξαν ἐπίσης ὁ Θεσσαλονικεὺς ἱεραπόστολος τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος-Κύριλλος καθὼς καὶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ διακεκριμένος λόγιος τῆς ἐποχῆς Φώτιος. Εἰδικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Φώτιου, ὁ P. Lemerle ἔχει ἐκφράσει σοβαρὰς ἀντιρρήσεις σχετικὰ με τὴν παραπάνω ἀπόψη, υποστηρίζοντας ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία μαρτυρία, ἡ ὁποία νὰ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Φώτιος δίδαξε στὴ Σχολή. Βλ. Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, ὁ.π., σ. 146-147, ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ σχετικὴ με τὸ θέμα ἐλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία. Πβ. P. Lemerle, ὁ.π., σ. 140-145 καὶ 160.

¹³⁵ Θεοφάνους, Συνεχιστὴς, ὁ.π., στήλ. 464. Σημειώνεται ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀσηκρήτις ἢ ἀσεκρήτις, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἐκεῖνη τὴν περίοδο ὁ καθηγητὴς ἀστρονομίας στὸ Πανδιδακτῆριον τῆς Κωνσταντινούπολης Γρηγόριος, ἀντιστοιχεῖ στὸν ἐξ' ἀπορρήτων γραμματέα τοῦ βασιλιά. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο τίτλο, βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Μ. Λεοντσίνη, «Σχετικὰ με τὸ ἀξίωμα τοῦ *Ασηκρήτις* τὸν 7^ο αἰῶνα», ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Βυζαντινά* 21 (Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου), Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 209-214.

πολλήν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν εἰς τοὺς φοιτητὰς ὁ αὐτοκράτωρ ἐποιεῖτο, ὁμοδαιίτους καὶ ὁμοτραπέζους τούτους καθ' ἐκάστην ποιῶν καὶ ἀργύρια παρέχων καὶ ὁμιλίας μετ' αὐτῶν προσηνεῖς ποιούμενος»¹³⁶). Μία ἐξίσου ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος εἶναι, ἐπίσης, αὐτὴ τῆς επαγγελματικῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀποφοίτων καὶ τοῦ διορισμοῦ πολλῶν ἐξ αὐτῶν σε ἀνώτατα κρατικά καὶ ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα, γεγονός που πιστοποιεῖ, ἀσφαλῶς, τὸ υψηλὸ ἐπίπεδο τῶν παρεχόμενων σπουδῶν τοῦ ἰδρύματος («καὶ οὐ πολλὺς χρόνος διελθὼν, τὰς μεγάλας ἐπιστήμας καὶ τέχνας τῇ θωπείᾳ καὶ συνέσει τοῦ αὐτοκράτορος κατωρθώσαντο, καὶ κριτὰς καὶ ἀντιγραφεῖς καὶ μητροπολίτας ἐξ αὐτῶν ἐκλεξάμενος τετίμηκεν, καὶ τὴν πολιτείαν Ῥωμαίων τῇ σοφίᾳ κατεκόσμησεν καὶ κατεπλούτισεν»¹³⁷).

Οἱ διάδοχοι τοῦ Κωνσταντίνου, ἀσχολούμενοι κυρίως μετὰ τὴν προάσπιση τῶν συνόρων τῆς Αυτοκρατορίας ἀπὸ ἐξωτερικοῦς κινδύνους, παραμέλησαν γιὰ ἕνα περίπου αἰῶνα τὴν παιδεία. Ωστόσο, τὸν 11^ο αἰῶνα, τὸ ἀνώτατο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα τῆς Κωνσταντινούπολης ἀναδιοργανώνεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τὸ Μονομάχο (1042-1055). Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ἀναφέρει σχετικὰ: «μουσεῖον τῆς νομοθετικῆς ἀναγείρας καὶ νομοφύλακα προστησάμενος. ἀλλὰ καὶ τοῦ τῆς φιλοσοφίας οὐρανοβάμονος ἐπεμελήθη μαθήματος, πρόεδρον τῶν φιλοσόφων προχειρισάμενος ἄνδρα τῶν καθ' ἡμᾶς διαφέροντα γνώσει, καὶ τοὺς νέους πρὸς ἄσκησιν τῶν σοφῶν λόγων καὶ μαθημάτων προτρέψατο σὺν τῷ εὐμαρεῖ τῶν διδασκάλων»¹³⁸. Ὁ Ἀτταλειάτης,

¹³⁶ Θεοφάνους, *Συνεχιστές*, ὁ.π., στήλ. 464.

¹³⁷ *Αὐτόθι*, στήλ. 464.

¹³⁸ Μιχαὴλ, Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, μτφ. - εἰσαγωγή - σχόλια: Ἰ.Δ. Πολέμης, ἐκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, στ. 21, σ. 54-55.

φυσικά, δεν εννοεί άλλους από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο και το Μιχαήλ Ψελλό, οι οποίοι τέθηκαν από τον αυτοκράτορα επικεφαλής της Νομικής και της Φιλοσοφικής Σχολής, αντίστοιχα. Αυτή ήταν, ίσως, και η τελευταία αξιόλογη προσπάθεια αναδιοργάνωσης των ανώτατων σπουδών στην Κωνσταντινούπολη. Οι αυτοκράτορες της Δυναστείας των Κομνηνών και των Αγγέλων ελάχιστα ενδιαφέρθηκαν για την προώθηση της παιδείας. Τα γεγονότα της Α΄ Άλωσης (1204) επέβαλαν την αναστολή λειτουργίας της ανώτατης σχολής του Κράτους. Στην ελληνική αυτοκρατορία της Νίκαιας ιδρύθηκαν αξιόλογες σχολές, οι οποίες ανέλαβαν να αναπληρώσουν το πνευματικό κενό που είχε δημιουργηθεί. Ωστόσο, μετά την εκδίωξη των Λατίνων και την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της πρωτεύουσας επαναλειτούργησε με νέα πνοή και αποτέλεσε, σε μια εποχή κατά την οποία η Αυτοκρατορία έδινε τον κρισιμότερο αγώνα για την επιβίωσή της, έναν άσβεστο πνευματικό φάρο, ο οποίος εξακολουθούσε να ακτινοβολεί σε όλο τον κόσμο, συνεχίζοντας μία μακρά παράδοση διάρκειας χιλίων περίπου ετών, η οποία οριστικά πλέον τερματίστηκε με την Άλωση του 1453.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

6.1 Ανάδειξη της Αλεξάνδρειας ως πολιτισμικού κέντρου της νοτιοανατολικής Μεσογείου.

Ο Μέγας Ναπολέων, αποτιμώντας το πολύπλευρο έργο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, γράφει στα απομνημονεύματά του ότι η κτίση της Αλεξάνδρειας υπήρξε το κορυφαίο ίσως επίτευγμα του Μακεδόνα βασιλιά, πιο σημαντικό ακόμα και από τις λαμπρές νίκες του στα πεδία των μαχών¹. Η εκτίμηση αυτή αποκτά, ασφαλώς, βαρύνουσα σημασία, καθώς προέρχεται από μία εξέχουσα μορφή της νεότερης στρατιωτικής και πολιτικής ιστορίας της Δύσης και αποτελεί μία ακόμα αναγνώριση της καθοριστικής συμβολής του αλεξανδρινού πολιτισμού στην πορεία της ανθρωπότητας.

Η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου υπήρξε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού Πλουτάρχου, μία από τις εβδομήντα και πλέον ελληνικές πόλεις που ίδρυσε ο Μέγας Αλέξανδρος στην Ανατολή κατά τη βραχεία περίοδο της βασιλείας του². Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η πόλη αυτή αναδείχθηκε στο κορυφαίο πνευματικό και οικονομικό κέντρο της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και, ταυτόχρονα, σε μία από τις ισχυρότερες πόλεις του αρχαίου κόσμου. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Αλεξάνδρειας στο εμπόριο και τη ναυτιλία και, κυρίως, την υπεροχή της στις επιστήμες και τα γράμματα επιβεβαιώνουν στα κείμενά τους τόσο οι

¹ Την άποψη αυτή του Γάλλου αρχιστράτηγου επισημαίνει ο Μ. Δήμιτσας στο έργο του: *Ιστορία της Αλεξάνδρειας. Γεωγραφική, ιστορική, φιλολογική, πολιτική, εκκλησιαστική και αρχαιολογική. Από της κτίσεως της πόλεως μέχρι της κατακτήσεως αυτής υπό των Αράβων*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1995 (α' έκδ. 1885), σ. κγ'.

² Θ.Χ. Σαρικάκης, «Η ίδρυσις ελληνικών πόλεων στην Ανατολή από τον Μ. Αλέξανδρο», [= Sarikakis, Th. Ch., «The foundation of Greek cities by Alexander the Great in the East»], *Journal of Oriental and African Studies*, (editor: A. Th. Photopoulos), vol. 3-4, Athens – Greece 1991-1992, σ. 26.

αρχαίοι συγγραφείς, όσο και εκείνοι των μεταγενέστερων χρόνων³. Δεδομένου δε ότι την ίδια περίπου χρονική περίοδο, η αρχαία πόλη των Αθηνών είχε ήδη αρχίσει σταδιακά να εισέρχεται σε τροχιά πολιτικής και πνευματικής παρακμής, η πνευματική προσφορά της Αλεξάνδρειας αποκτά ασφαλώς ακόμα μεγαλύτερη σημασία, καθώς η πόλη αυτή κατάφερε να διατηρήσει επί μία σχεδόν χιλιετία άσβεστο το πνεύμα της κλασικής αρχαιότητας και, εμπλουτίζοντάς το με ανατολικά πολιτισμικά στοιχεία, να παραδώσει στις επόμενες γενιές μια δεύτερη, εξίσου αξιοζήλευτη, περίοδο ακμής για τον Ελληνισμό, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως περίοδος των Ελληνιστικών χρόνων.

Η πόλη της Αλεξάνδρειας ιδρύθηκε το 331 π.Χ. από το Μέγα Αλέξανδρο στα μεσογειακά παράλια της Αιγύπτου, κοντά στο Δέλτα του ποταμού Νείλου. Ασφαλώς, η επιλογή αυτού του ιδιαίτερου από γεωστρατηγική άποψη τόπου δεν υπήρξε τυχαία. Ο Μέγας Αλέξανδρος διέβλεψε ότι η νέα πόλη, χτισμένη στη συμβολή τριών ηπείρων, αφενός θα εξυπηρετούσε τους βραχυπρόθεσμους στρατιωτικούς και εμπορικούς σκοπούς του κράτους του και, αφετέρου, θα μπορούσε διαχρονικά να εξελιχθεί σε ένα μεγάλο οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο της Ανατολής. Για το σκοπό αυτό δόθηκε από τον ίδιο τον Αλέξανδρο προτεραιότητα στην κατάρτιση ενός άρτια οργανωμένου σχεδίου ανοικοδόμησης της πόλεως, του οποίου την ευθύνη της εκπόνησης και της άμεσης υλοποίησής του ανέλαβε ο διακεκριμένος αρχιτέκτονας της εποχής και δημιουργός του ναού της Αρτέμιδος στην Έφεσο, Δεινοκράτης⁴. Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε τη χάραξη των τειχών και των βασικών οδικών αρτηριών της πόλεως καθώς και τη θέση των κυριότερων δημόσιων κτηρίων. Λόγω του εξαιρετικά μεγάλου

³ Π. Βαλαβάνης, «Αλεξάνδρεια: Ιστορία – Μνημειακή τοπογραφία», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 6^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 272.

⁴ Αυτόθι, σ. 272. Βλ. και Μ. Δήμιτσας, ό.π., σ. 39.

σχεδιασμού, η ανοικοδόμηση της πόλης δεν κατέστη φυσικά δυνατόν να ολοκληρωθεί μέχρι το θάνατο του ιδρυτή της, το 323 π.Χ. Ωστόσο, η οικοδομική δραστηριότητα συνεχίστηκε με εξίσου ταχείς ρυθμούς καθ' όλη τη διάρκεια της πτολεμαϊκής περιόδου και, ιδίως, κατά την πρώτη εκατονταετία αυτής.

Η πτολεμαϊκή περίοδος, η οποία τερματίστηκε με τη ρωμαϊκή επικράτηση το 31 π.Χ., υπήρξε, κατά γενική ομολογία, η πιο ένδοξη περίοδος στην ιστορία της πόλης της Αλεξάνδρειας. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας των τριών πρώτων Πτολεμαίων, τέθηκαν τα θεμέλια ανοικοδόμησης και χτίστηκαν τα πιο αξιόλογα πνευματικά ιδρύματα και δημόσια κτίρια της πόλης. Έτσι, δημιουργήθηκαν όλες οι προϋποθέσεις ανάδειξης της Αλεξάνδρειας σε ένα ισχυρό οικονομικό και πολιτισμικό κέντρο διεθνούς ακτινοβολίας, ικανό να ανταγωνισθεί επάξια όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα του αρχαίου κόσμου (βλ. χάρτη Αλεξάνδρειας στην εποχή των Πτολεμαίων, σ. 257).

Ασφαλώς, συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων πόλεων της αρχαιότητας εξασφάλιζε στην Αλεξάνδρεια η επιλογή της συγκεκριμένης γεωγραφικής της θέσης. Ευρισκόμενη στο σταυροδρόμι Δύσης και Ανατολής, η Αλεξάνδρεια μπόρεσε ταχύτατα να αναπτυχθεί και να διακριθεί στο εμπόριο και τη ναυτιλία. Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκαν δύο μεγάλα λιμάνια, ο «Εύνοστος» στα δυτικά και ο «Μεγάλος λιμένας» στα Ανατολικά⁵, τα οποία διαχωρίζονταν με ένα μακρύ μόλο, το «Επταστάδιον»⁶, που συνέδεε, ταυτόχρονα, το αστικό συγκρότημα με την απέναντι νησίδα «Φάρος». Στη βορειοανατολική άκρη του νησιού χτίστηκε, πιθανότατα με πρωτοβουλία του Πτολεμαίου Α΄ του Σωτήρα, ο ομώνυμος Φάρος της Αλεξάνδρειας, ο οποίος

⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αλεξάνδρεια διέθετε και ένα τρίτο λιμάνι, το οποίο βρισκόταν στο νότιο τμήμα της, στη λίμνη Μαρεώτιδα και είχε δημιουργηθεί, προκειμένου η πόλη να επικοινωνεί με τον ποταμό Νείλο.

⁶ Ονομάστηκε έτσι, επειδή είχε μήκος επτά περίπου σταδίων.

χαρακτηρίστηκε ως ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου. Στην παράκτια περιοχή των λιμανιών δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με περιγραφές⁷, μεγάλες αποθήκες εμπορευμάτων, ναυπηγεία του βασιλικού στόλου, εμπορικό χρηματιστήριο και πλήθος άλλων κτισμάτων, τα οποία ασφαλώς πιστοποιούν τη σφύζουσα οικονομική κατάσταση στην οποία βρέθηκε η πόλη κατά τη διάρκεια των πρώτων μετααλεξανδρινών χρόνων.

Τα μεγαλοπρεπέστερα οικοδομήματα της Αλεξάνδρειας ήταν κτισμένα στο «Βρούχειον», μια από τις ευπορότερες και περισσότερο αναπτυγμένες συνοικίες της πόλης, που βρισκόταν στο μέσο περίπου της παραλιακής ζώνης. Σε αυτή την περιοχή ανεγέρθησαν τα βασιλικά ανάκτορα, τα επονομαζόμενα «Βασίλεια», των οποίων η έκταση, σύμφωνα με την περιγραφή του Στράβωνα, ιστορικού και γεωγράφου από την Αμάσεια του Πόντου, ο οποίος επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., ήταν περίπου ίση με το ένα τέταρτο ή το ένα τρίτο της συνολικής έκτασης της πόλης («ἔχει δ' ἡ πόλις τεμένη τε κοινὰ κάλλιστα καὶ τὰ βασίλεια, τέταρτον ἢ καὶ τρίτον τοῦ παντὸς περιβόλου μέρος»⁸). Μέρος των Βασιλείων αποτελούσε το Μουσείο καθώς και η βασιλική Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Τα δύο πνευματικά ιδρύματα πολύ γρήγορα εξελίχθηκαν σε ένα διεθνές κέντρο επιστημονικών ερευνών, το οποίο σταδιακά κατέστησε την πόλη της Αλεξάνδρειας ένα από τα πιο αξιόλογα εκπαιδευτικά και πολιτισμικά κέντρα του τότε γνωστού κόσμου.

Την ιστορική έρευνα απασχόλησε επί μακρό χρονικό διάστημα η εξακρίβωση του ονόματος του ιδρυτή των δύο συγκεκριμένων πνευματικών ιδρυμάτων. Ο Πλούταρχος αναφέρει για το θέμα τα εξής:

⁷ Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο 17^ο, μτφ. H.L. Jones, *The Geography of Strabo*, τόμ. VIII, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1932 (ανατ. 1936, 1949), c. 794-795 (17, I, 9-10), σ. 36-40.

⁸ Αυτόθι, c. 793 (17, I, 8), σ. 32.

«εἰ δὲ Πτολεμαῖος ὁ πρῶτος συναγαγὼν τὸ μουσεῖον τούτοις ἐνέτυχε τοῖς καλοῖς καὶ βασιλικοῖς παραγγέλμασιν, ἄρ' οὐκ ἂν εἶπεν τοῖς Σαμίοις, ᾧ Μοῦσα, τίς ὁ φθόνος; Ἀθηναίων γὰρ οὐδενὶ πρέπει ταῖς Μούσαις οὕτως ἀπεχθάνεσθαι καὶ πολεμεῖν»⁹. Το συγκεκριμένο χωρίο δεν κατέστη, ωστόσο, δυνατό να διαφωτίσει τη σχετική έρευνα, εξαιτίας του γεγονότος ότι επιδέχεται δύο διαφορετικές στίξεις, οι οποίες οδηγούν σε εκ διαμέτρου αντίθετες ερμηνείες του κειμένου. Συγκεκριμένα, εάν θεωρήσουμε ότι το αριθμητικό επίθετο πρώτος αναφέρεται στον Πτολεμαῖο Α΄ και ιδρυτή της βασιλικής δυναστείας των Λαγιδῶν, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτός υπήρξε πράγματι ο ιδρυτής του αλεξανδρινού Μουσείου. Εάν, όμως, ο ιστορικός αναφέρεται αόριστα στο όνομα Πτολεμαῖος, θεωρώντας ότι αυτός υπήρξε «ὁ πρῶτος συναγαγὼν τὸ μουσεῖον», τότε δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε ασφαλές συμπέρασμα, δεδομένου ότι ὅλοι οι βασιλεῖς της συγκεκριμένης δυναστείας ἔφεραν το ὄνομα του Πτολεμαίου¹⁰.

Η σύγχυση των ιστορικών που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο ζήτημα διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες και συχνά η ιστορική έρευνα οδηγήθηκε σε λανθασμένα συμπεράσματα. Ειδικότερα, στα κείμενα μιας πλειάδας λογίων και ιστορικών συγγραφέων που ἔζησαν ἀπὸ τὸν 1^ο ἕως καὶ τὸ 12^ο αἰ. μ.Χ., ὡς ιδρυτῆς τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας φέρεται ὁ πρῶτος διάδοχος τῆς δυναστείας τῶν Λαγιδῶν, Πτολεμαῖος Β΄ ὁ Φιλάδελφος. Σε αὐτὴ τὴν εσφαλμένη διαπίστωση κατέληξαν οἱ ερευνητές αξιοποιώντας ὡς πηγή τους τὴν *Ἀριστέου Ἐπιστολή*, ὅπου αναγράφεται τόσο τὸ ὄνομα τοῦ Φιλάδελφου ὡς ιδρυτῆ, ὅσο καὶ τοῦ Δημήτριου ὡς επικεφαλῆς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ

⁹ Πλούταρχος, *Ὅτι οὐδέ τις ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον*, στο: *Plutarch, Moralia*, μτφ. Β. Einarson – P.H. De Lacy, vol. XIV, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1967 (ανατ. 1986, 1996), κ. 13, 1095c, σ. 74-76. Πβ. Μ. Δήμιτσας, ὁ.π., σ. 244.

¹⁰ Μ. Δήμιτσας, ὁ.π., σ. 244-246.

συγκεκριμένου ιδρύματος. Ωστόσο, η εγκυρότητα αυτού του κειμένου αμφισβητείται έντονα από τους σημερινούς ιστορικούς, οι οποίοι, μολονότι αποδέχονται ως αξιόπιστο το δεύτερο σκέλος της μαρτυρίας, δηλαδή τον ενεργό ρόλο του Δημητρίου στην ίδρυση του αλεξανδρινού Μουσείου, αποκλείουν το ενδεχόμενο αυτός να έδρασε κατά την περίοδο του Φιλάδελφου, λόγω της αδιαμφισβήτητης σχέσης του Δημητρίου με τον Πτολεμαίο Α΄ το Σωτήρα και της συνύπαρξης των δύο ανδρών στην Αλεξάνδρεια την ίδια περίοδο¹¹. Συγκεκριμένα, είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι ο Δημήτριος, τύραννος των Αθηνών, εξορίστηκε το έτος 307 π.Χ. και έπειτα από μια περίπου δεκαετία μετέβη στην Αίγυπτο, όπου εγκαταστάθηκε στην αυλή του Πτολεμαίου Α΄, του Σωτήρα, κερδίζοντας πολύ γρήγορα την εύνοια του ηγεμόνα. Ακόμα και αν υποθέσουμε, λοιπόν, ότι ο Δημήτριος δεν συνέλαβε την ιδέα για την ίδρυση του Μουσείου ευθύς μόλις εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια, θεωρείται εντελώς απίθανο να μην είχε ιδρυθεί το Μουσείο μέχρι τη στιγμή κατά την οποία έλαβε το χρίσμα της διαδοχής στο βασιλικό θρόνο ο Πτολεμαίος Β΄ ο Φιλάδελφος.

Η ίδρυση του αλεξανδρινού Μουσείου καθώς και της αντίστοιχης βιβλιοθήκης υλοποιήθηκε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, μεταξύ των ετών 290-284 π.Χ.¹². Το νεοανεγερθέν πνευματικό ίδρυμα σχεδιάστηκε κατά το πρότυπο των αθηναϊκών φιλοσοφικών σχολών και κυρίως του Λυκείου του Αριστοτέλη, μιας σχολής στην οποία είχε, εξάλλου, φοιτήσει νωρίτερα και ο ίδιος ο Δημήτριος. Η υιοθέτηση του συγκεκριμένου σχεδιασμού από τον Πτολεμαίο και η άμεση υλοποίησή του δικαιολογούνται απόλυτα από το γεγονός ότι και ο ίδιος ο ηγεμόνας της Αιγύπτου είχε υπάρξει, μαζί με το βασιλιά Αλέξανδρο, μαθητής της Περιπατητικής Σχολής του Αριστοτέλη και είχε παρακολουθήσει τις

¹¹ Μ.Ελ. Αμπαντί, *Η αρχαία Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Η ζωή και η μοίρα της*, μτφ. Λ. Κασίμη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1998, σ. 86-88 και 100.

¹² Μ. Δήμιτσας, *ό.π.*, σ. 279.

παραδόσεις του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου. Η επιλογή, άλλωστε, του ονόματος «μουσείον» για το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα αποτελεί μια ακόμα άμεση απόδειξη του ελληνικού χαρακτήρα του ιδρύματος, καθώς είναι γνωστό ότι οι συγκεκριμένες θεότητες των Μουσών αποτελούσαν στην αρχαία Ελλάδα πηγή κάθε καλλιτεχνικής και πνευματικής δημιουργίας¹³.

Δυστυχώς, δεν έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας επαρκή αριθμό πηγών, ικανών να διαφωτίσουν απόλυτα την ιστορική έρευνα σχετικά με τη δομή του Μουσείου της Αλεξάνδρειας. Ωστόσο, η περιγραφή του Στράβωνα είναι άκρως χρήσιμη και διαφωτιστική. Σύμφωνα με αυτή, το νεοανεγερθέν οίκημα του Μουσείου, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελούσε τμήμα του ευρύτερου οικιστικού συγκροτήματος των βασιλικών ανακτόρων, διέθετε «περίπατον καὶ ἐξέδραν καὶ οἶκον μέγαν ἐν ᾧ τὸ συσσίτιον τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλολόγων ἀνδρῶν. ἔστι δὲ τῇ συνόδῳ ταύτῃ καὶ χρήματα κοινὰ καὶ ἱερεὺς ὁ ἐπὶ τῷ Μουσειῷ τεταγμένος τότε μὲν ὑπὸ τῶν βασιλέων νῦν δ' ὑπὸ Καίσαρος»¹⁴. Η συγκεκριμένη μαρτυρία του Στράβωνα δεν αφήνει πλέον, κανένα περιθώριο αμφιβολίας ότι το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Αλεξάνδρειας οργανώθηκε από το Δημήτριο κατά τα αρχαιοελληνικά πρότυπα των ανώτατων σχολών. Τόσο η δημιουργία περιπάτου, του προσφιλοῦς δηλαδή χώρου αναψυχής και περισυλλογής των λογίων καθώς και εξέδρας, όπου οι λόγοι συνήθιζαν να μελετούν και να πραγματοποιούν τις παραδόσεις των μαθημάτων τους, όσο και η πρόβλεψη σίτισης των μελών του Μουσείου εντός μιας μεγάλης αίθουσας, η οποία είχε δημιουργηθεί γι' αυτό το σκοπό, παραπέμπουν ασφαλώς στις ήδη υπάρχουσες αθηναϊκές σχολές. Στο ίδιο, άλλωστε,

¹³ Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 88-89 και 93.

¹⁴ Στράβων, ό.π., σ. 794 (17, I, 8), σ. 34.

συμπέρασμα οδηγεί και η δημιουργία ιερού εντός του Μουσείου, αφιερωμένου στις ελληνικές θεότητες των Μουσών.

Κατά παρόμοιο τρόπο, η διοικητική ιεραρχία του συγκεκριμένου ιδρύματος ομοιάζε περισσότερο με εκείνη των σχολών της Αθήνας, παρά με την αντίστοιχη ιεραρχία των αιγυπτιακών ιερατικών σχολών. Μολονότι ο Στράβων επισημαίνει την παρουσία ιερέα εντός του Μουσείου, κανείς από όσους έλαβαν το συγκεκριμένο αξίωμα δεν υπήρξε αιγυπτιακής καταγωγής, ενώ ακόμα και οι αρμοδιότητές τους περιορίζονταν αποκλειστικά στην τέλεση των ιεουργιών και των λοιπών θρησκευτικών ενασχολήσεων¹⁵. Αντίθετα, την ευθύνη της διαχείρισης των οικονομικών πόρων καθώς και της γενικής διεύθυνσης του ιδρύματος αναλάμβανε εξολοκλήρου ο διευθυντής ή επιστάτης του Μουσείου. Σημειώνεται ότι, τόσο ο διευθυντής, όσο και τα υπόλοιπα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, έχαιραν σημαντικών προνομίων, μεταξύ αυτών της δωρεάν σίτισης, στέγασης καθώς και σημαντικών φοροαπαλλαγών, γεγονός το οποίο μαρτυρά αφενός την εύρωστη οικονομική θέση της πόλης κατά την πτολεμαϊκή περίοδο και, αφετέρου, το έμπρακτο ενδιαφέρον των Αιγυπτίων ηγεμόνων για την προώθηση της επιστημονικής έρευνας. Οι επιχορηγήσεις, ωστόσο, που λάμβανε η συγκεκριμένη ακαδημαϊκή κοινότητα καθώς και τα λοιπά προνόμια που παρείχε το κράτος σε αυτήν περιόριζαν σε κάποιο βαθμό την αυτονομία της. Στην ουσία, δεν επρόκειτο για έναν εντελώς ανεξάρτητο επιστημονικό φορέα, αλλά για ένα ελεγχόμενο από το βασιλιά επιστημονικό σωματείο, του οποίου τα μέλη ασκούσαν σε καθεστώς ελευθερίας την επιστημονική τους δραστηριότητα, όσο αυτή ευθυγραμμιζόταν με τις επιθυμίες του εκάστοτε Αιγύπτιου ηγεμόνα¹⁶.

¹⁵ Μ. Δήμιτσας, ό.π., σ. 265-278.

¹⁶ Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 94-96.

Καθ' όλη τη διάρκεια της πτολεμαϊκής περιόδου (4^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.) το Μουσείο της Αλεξάνδρειας αποτέλεσε πόλο έλξης επιφανών ανθρώπων των γραμμάτων και της τέχνης, οι οποίοι συνήθιζαν να διαμένουν μόνιμα εντός των χώρων του Μουσείου και να εργάζονται σε αυτό. Ο διάσημος μαθηματικός και θεμελιωτής της γεωμετρίας Ευκλείδης, ο αστρονόμος Αρίσταρχος ο Σάμιος, ο αλεξανδρινός αστρονόμος και φιλόσοφος Ερατοσθένης, ο ποιητής και λόγιος Καλλίμαχος αποτελούν μόνο μερικές ενδεικτικές περιπτώσεις ανθρώπων του πνεύματος, οι οποίοι επισκέφτηκαν αυτή την εποχή το ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της Αλεξάνδρειας και ανέπτυξαν αξιόλογη επιστημονική και καλλιτεχνική δραστηριότητα.

Αντίστοιχη περίοδο ακμής γνώρισε το Μουσείο της Αλεξάνδρειας και κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας της πόλης (31 π.Χ. – 325 μ.Χ.). Την περίοδο αυτή το Μουσείο τίθεται υπό την προστασία του συνόλου σχεδόν των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και, σταδιακά, αλλάζει τη φυσιογνωμία του. Έτσι, από κλειστό κέντρο επιστημονικών ερευνών μετεξελίσσεται σε ένα οικουμενικού χαρακτήρα εκπαιδευτικό κέντρο, στο οποίο συγκεντρώνονται σπουδαστές προερχόμενοι από όλα τα μέρη της Αυτοκρατορίας. Μέσα από τις τάξεις του Μουσείου αναδεικνύονται και αυτή την περίοδο επιφανείς προσωπικότητες, όπως του αλεξανδρινού μαθηματικού Ήρωνα, του Αιγύπτιου αστρολόγου και μαθηματικού Κλαύδιου Πτολεμαίου, του φημισμένου ιατρού Γαληνού κ.ά., οι οποίοι χαράσσουν νέους δρόμους στην εξέλιξη των θετικών επιστημών και της ιατρικής.

Την ίδια, εξάλλου, εποχή, η πόλη της Αλεξάνδρειας καθίσταται σταδιακά διεθνές κέντρο της φιλοσοφικής έρευνας, γεγονός το οποίο οδηγεί εύλογα στην αύξηση του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος εκ μέρους των λογίων του αλεξανδρινού Μουσείου. Ήδη από τον πρώτο προχριστιανικό αιώνα, στην επιστημονική κοινότητα της πόλης

κυριαρχεί η μορφή του επιφανούς αλεξανδρινού φιλοσόφου Αντίοχου του Ασκαλωνίτη. Ο Αντίοχος επιχειρεί την ενσωμάτωση των βασικών αρχών που απαντώνται στα μεγάλα φιλοσοφικά ρεύματα του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Στωικών. Για το λόγο αυτό, η φιλοσοφική θεωρία του Αντίοχου χαρακτηρίζεται από εκλεκτικισμό. Αυτή η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη φιλοσοφία συνδέεται κατά κύριο λόγο με την επέκταση των ρωμαϊκών κατακτήσεων στην Ανατολή και την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας σε αυτές τις περιοχές. Είναι, άλλωστε, γνωστό το φιλοσοφικό ενδιαφέρον των Ρωμαίων πολιτών, οι οποίοι λάμβαναν φιλοσοφική παιδεία στις διάσημες σχολές των στωικών και των επικούρειων που λειτουργούσαν καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα.

Επιπρόσθετα, οι θρησκευτικές αντιπαραθέσεις που άρχισαν να λαμβάνουν χώρα σε ολόκληρη την επικράτεια, ευθύς μετά την εμφάνιση της νέας χριστιανικής θρησκείας και, ακόμα, το ιδιαίτερα αναπτυγμένο αίσθημα θρησκευτικής συνείδησης των Αλεξανδρινών συνέτειναν αποφασιστικά στην περαιτέρω αύξηση του ενδιαφέροντος για τα φιλοσοφικά και θεολογικά ζητήματα καθώς και στην εμφάνιση ανταγωνιστικών θρησκευτικών δογμάτων και φιλοσοφικών αντιλήψεων. Έτσι, ένα περίπου αιώνα μετά τη διδασκαλία του Αντίοχου, ο Φίλων, εκπρόσωπος της πολυπληθούς θρησκευτικής κοινότητας των Ιουδαίων της πόλης, επιχείρησε να δώσει φιλοσοφική διάσταση στην εβραϊκή θρησκεία, υιοθετώντας και αυτός στοιχεία από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και, ειδικότερα, από τη θεωρία του Πλάτωνα και των Στωικών. Κατά τον ίδιο τρόπο και οι χριστιανοί λόγιοι του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., έχοντας λάβει αρχαιοελληνική παιδεία στις εθνικές σχολές που εξακολουθούσαν να λειτουργούν στο ρωμαϊκό κράτος και έχοντας μαθητεύσει πλάι σε εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες, επιχείρησαν την ερμηνεία της νέας χριστιανικής θρησκείας μέσω της γνώσης των

βασικών αρχών της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Διακεκριμένοι λόγιοι, οι οποίοι αναδείχθηκαν μέσα από τη χριστιανική κοινότητα της Αλεξάνδρειας και διακρίθηκαν στο χώρο της χριστιανικής θεολογίας υπήρξαν τόσο ο Κλήμης¹⁷, ιδρυτής της χριστιανικής Κατηχητικής Σχολής της πόλης, όσο και ο Ωριγένης¹⁸, διάδοχος του Κλήμεντος στη διεύθυνση της σχολής και μαθητής του διακεκριμένου δασκάλου της πλατωνικής φιλοσοφίας Αμμώνιου Σακκά¹⁹.

Η εμφάνιση αλληλοσυγκρουόμενων θρησκευτικών και φιλοσοφικών ρευμάτων στην πόλη της Αλεξάνδρειας κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων οδήγησε στην συγκρότηση μιας νέας φιλοσοφικής θεωρίας, η οποία αποτέλεσε και το τελευταίο αξιόλογο φιλοσοφικό σύστημα της ύστερης αρχαιότητας. Πρόκειται για το φιλοσοφικό κίνημα του νεοπλατωνισμού, κύριος εκφραστής του οποίου υπήρξε ο Αιγυπτιακής καταγωγής φιλόσοφος Πλωτίνος. Μαθητεύοντας πλάι στον Αμμώνιο Σακκά, ο Πλωτίνος ήρθε από νωρίς σε επαφή με τις κρατούσες φιλοσοφικές αντιλήψεις και επιδίωξε να συγκροτήσει μια νέα φιλοσοφική θεωρία, αντιπροσωπευτική των φιλοσοφικών τάσεων που κυριαρχούσαν εκείνη την εποχή. Η θεωρία του, η οποία στηρίχτηκε στον εκλεκτικισμό, επιχείρησε να ενσωματώσει τις βασικές αρχές από τη θεωρία του Πλάτωνα και των νεοπυθαγορείων σχετικά με την έννοια του δυισμού και των θεμελιωδών αντιθέσεων μεταξύ του υπερφυσικού και του φαινομενικού, εμπλουτίζοντας αυτές τις αρχές με αντίστοιχες περσικές και ινδικές θρησκευτικές αντιλήψεις, τις οποίες ο Πλωτίνος είχε την ευκαιρία να γνωρίσει κατά τη διάρκεια της μετάβασής του σε αυτές

¹⁷ Για τη διδασκαλία και το συγγραφικό έργο του Κλήμεντος, βλ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 64-80.

¹⁸ Αυτόθι, σ. 81-89.

¹⁹ Σημειώνεται, επίσης, ότι την ίδια εποχή έκανε την εμφάνισή του στην πόλη της Αλεξάνδρειας ένα νέο φιλοσοφικό και θεολογικό ρεύμα, το οποίο αντλούσε στοιχεία ταυτόχρονα από τον ιουδαϊσμό και το χριστιανισμό. Πρόκειται για το ιδεολογικό ρεύμα των Γνωστικών, το οποίο πρέσβευε την ύπαρξη ενός υπέρτατου θεικού όντος, του οποίου η γνώση μπορούσε να επέλθει μόνο με μυστικιστικό τρόπο. Το ρεύμα αυτό εξελίχθηκε σταδιακά σε μυστικιστική χριστιανική αίρεση και μοιραία απορροφήθηκε από τη χριστιανική θρησκεία.

τις χώρες²⁰. Στους αιώνες που ακολούθησαν, το κίνημα του νεοπλατωνισμού βρήκε ένθερμους υποστηρικτές στους επιστημονικούς κύκλους των σχολών και ειδικότερα, του αλεξανδρινού Μουσείου και της Ακαδημίας των Αθηνών, με αποτέλεσμα να συναντήσει τη βίαιη αντίδραση των επίσημων κρατικών και εκκλησιαστικών αρχών και, ουσιαστικά, να αποτελέσει την αχίλλειο πτέρνα των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Το σημαντικότερο, ασφαλώς, τμήμα του αλεξανδρινού Μουσείου ήταν ο χώρος, όπου στεγαζόταν η βιβλιοθήκη του ιδρύματος. Πρόκειται για την περίφημη βασιλική Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, η οποία ιδρύθηκε από τον αρχηγό της δυναστείας των Λαγιδών, Πτολεμαίο Α΄ το Σωτήρα, υπό την επίβλεψη του Δημητρίου του Φαληρέως, ο οποίος ήταν ο ίδιος που είχε εισηγηθεί στον Αιγύπτιο ηγεμόνα, όπως είδαμε νωρίτερα, την ίδρυση του αλεξανδρινού Μουσείου. Υπολογίζεται ότι μέχρι το θάνατο του ιδρυτή της, ο αριθμός των τόμων που είχαν συγκεντρωθεί εντός της βιβλιοθήκης ξεπερνούσε τις 200.000. Περιγράφοντας το ζήλο του βασιλιά για τον εμπλουτισμό της νεοσύστατης βιβλιοθήκης, ο εκκλησιαστικός συγγραφέας του 4^{ου} αι. μ.Χ. Επιφάνιος αναφέρει τα εξής: «προστάξας συναγαγεῖν τὰς πανταχοῦ γῆς βίβλους, γράψας ἐπιστολάς καὶ προσλιπαρήσας ἕκαστον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλέων τε καὶ ἀρχόντων τοὺς ὑπὸ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν τε καὶ ἀρχὴν μὴ κατοκνηῆσαι ἀποστεῖλαι ποιητῶν τε λέγων καὶ λογογράφων, ῥητόρων τε καὶ σοφιστῶν καὶ ἰατρῶν καὶ ἰατροσοφιστῶν καὶ ἱστοριογράφων καὶ λοιπῶν βίβλους»²¹. Ο

²⁰ Μ.Ελ. Αμπαντί, ὀ.π., σ. 150-152.

²¹ Επιφάνιος, *Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν (De mensuris et ponderibus)*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 43, επιμ. ἔκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1959, στήλ. 252. Σημειώνεται ὅτι ὁ Επιφάνιος, ὅπως καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἐκείνης τῆς περιόδου, διαπράττει τὸ σφάλμα νὰ θεωρεῖ ὡς ἰδρυτὴ τῆς αλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης τὸν Πτολεμαῖο Β΄ τὸ Φιλάδελφο, πιθανότατα ἐξαιτίας τῆς υστεροφημίας αὐτοῦ τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐπισκιάσει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὴν ἀντίστοιχη φήμη τοῦ πατέρα του. Σήμερα, εἶναι πλέον βέβαιο ὅτι ὁ Δημήτριος, ἐμπνευστὴς τῆς αλεξανδρινῆς Βιβλιοθήκης, ἐδράσε στὴν Αλεξάνδρεια κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Πτολεμαίου Α΄. Ωστόσο, ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ τοῦ Επιφάνιου ἔχει ἱστορικὴ ἀξία, καθὼς ἀποτελεῖ

διάδοχος του Σωτήρα, Πτολεμαίος Β΄ ο Φιλάδελφος, διπλασίασε επί της βασιλείας του τον αριθμό των τόμων, ενώ μέσα σε ένα περίπου αιώνα, ο όγκος του συγκεντρωθέντος υλικού ήταν τόσο μεγάλος, ώστε δεν επαρκούσε πλέον η χωρητικότητα του κτιρίου, για να στεγαστούν εκεί όλοι οι τόμοι. Για το λόγο αυτό, ο Πτολεμαίος Γ΄ ο Ευεργέτης ίδρυσε παράρτημα της βασιλικής βιβλιοθήκης, το οποίο στεγάστηκε στο χώρο του Σεραπείου.

Το Σεραπείο ήταν ιερός ναός αφιερωμένος στην αιγυπτιακή θεότητα του Σεράπιδος και βρισκόταν στον αιγυπτιακό τομέα της πόλης, κοντά στην περιοχή της Ρακώτιδας. Ο Σέραπις, προστάτης θεός της νεοιδρυθείσας δυναστείας των Λαγιδών, τον οποίο οι Αιγύπτιοι συνήθιζαν να αποκαλούν Οσόραπι, προερχόταν από την πρόσμιξη των αρχαίων αιγυπτιακών θεοτήτων του Οσίριδος, της Ίσιδος και του Ώρου και η λατρεία του παρέπεμπε στην αρχαιοελληνική λατρεία των θεών Διονύσου και Πλούτωνα. Η ανθρωπόμορφη παράσταση του θεού Σεράπιδος υποδήλωνε το σεβασμό του Πτολεμαίου στον ελληνικό ή εξελληνισμένο πληθυσμό της περιοχής, ενώ η ταυτόχρονη παράσταση της συγκεκριμένης θεότητας με μορφή ταύρου φανέρωνε, αντίστοιχα, το σεβασμό του βασιλιά στο θρησκευτικό συναίσθημα των Αιγυπτίων, στο πλαίσιο της πολιτικής συνύπαρξης και αλληλοσεβασμού των δύο εθνοτήτων, την οποία εφάρμοσαν όλα τα μέλη της δυναστείας των Λαγιδών²². Η στέγαση, από τον Πτολεμαίο Γ΄, της θυγατρικής βιβλιοθήκης στο χώρο του Σεραπείου συνέβαλε, σταδιακά, στη μετεξέλιξη αυτού του ιερού χώρου των αρχαίων Αιγυπτίων σε ένα δεύτερο εκπαιδευτικό και ερευνητικό κέντρο μέσα στην ίδια πόλη.

Η έντονη επιθυμία των Πτολεμαίων βασιλέων και, κυρίως, του Πτολεμαίου Γ΄ του Ευεργέτη για τη συλλογή ανεκτίμητης αξίας αρχαίων

μία ακόμα επιβεβαίωση του ζήλου που επιδείχτηκε από τους Πτολεμαίους βασιλείς για την προώθηση των γραμμάτων.

²² Π. Βαλαβάνης, ό.π., σ. 274. Βλ. και Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 55 κ.ε.

κειμένων, τα οποία θα εμπλούτιζαν τους αποθηκευτικούς χώρους των δύο βιβλιοθηκών, φαίνεται ότι συχνά οδηγούσε σε υπερβολές, αναφορικά με τις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή αυτού του υλικού. Ο διακεκριμένος ιατρός Γαληνός, ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., αναφέρει ως μία από τις εφαρμοζόμενες μεθόδους, τη συλλογή βιβλίων «εκ των πλοίων». Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, οι λιμενικές αρχές της πόλης διενεργούσαν τακτικούς ελέγχους στα διερχόμενα πλοία και δέσμευαν όλα τα επιστημονικά συγγράμματα που έβρισκαν μέσα σε αυτά. Στη συνέχεια, το κατασχεθέν υλικό μεταφερόταν στη βιβλιοθήκη, όπου ειδικοί επιστήμονες το μελετούσαν και, στην περίπτωση που διαπίστωναν ότι ήταν σπάνιας επιστημονικής αξίας, το παρακρατούσαν, προσφέροντας στους κατόχους του ως αποζημίωση ένα σεβαστό χρηματικό ποσό. Ο ίδιος συγγραφέας μνημονεύει μία ακόμα αθέμιτη μέθοδο συγκέντρωσης πρωτότυπου βιβλιογραφικού υλικού, η οποία εφαρμόστηκε στην περίπτωση των χειρόγραφων έργων των τριών μεγάλων Ελλήνων τραγικών Αισχύλου, Σοφοκλή και Ευριπίδη. Αφού ο Πτολεμαίος Γ΄ κατέβαλε στο κράτος των Αθηνών ως υποθήκη το καθόλου ευκαταφρόνητο ποσό των δεκαπέντε αργυρών ταλάντων, προκειμένου να μεταφερθούν αυτά τα χειρόγραφα στην Αλεξάνδρεια για να αντιγραφούν, στη συνέχεια έκρινε σκόπιμο να παρακρατήσει τα πρωτότυπα έργα, τα οποία στο εξής θα κοσμούσαν τα ράφια της βασιλικής βιβλιοθήκης, επιστρέφοντας στην Αθήνα τα αντίγραφα των συγκεκριμένων έργων. Υποστηρίχθηκε μάλιστα από μεταγενέστερους ιστορικούς της ρωμαϊκής περιόδου ότι στην κατοχή της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας περιήλθε εκείνη την εποχή και η προσωπική συλλογή βιβλίων και άλλων χειρόγραφων σημειώσεων του Αριστοτέλη, αν και η ιστορική έρευνα έχει σήμερα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι μέρος της αριστοτελικής βιβλιοθήκης πράγματι εξαγοράστηκε από τους αλεξανδρινούς την

περίοδο κατά την οποία διευθυντής του Λυκείου ήταν ο Στράτων, όμως το σύνολο των ιδιόγραφων σημειώσεων του Αριστοτέλη κατασχέθηκαν από το Ρωμαίο δικτάτορα Σύλλα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Αθηνών, το 86 π.Χ., και μεταφέρθηκαν στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα²³. Με αυτούς, λοιπόν, τους τρόπους, άλλοτε θεμιτούς, άλλοτε αθέμιτους, αποκτήθηκε από τους Αλεξανδρινούς ένας τεράστιος όγκος συγγραμμάτων απaráμιλλης επιστημονικής αξίας, τα οποία προέρχονταν από όλες τις χώρες του τότε γνωστού κόσμου και τα οποία προσέδωσαν ακόμα μεγαλύτερο κύρος στο αλεξανδρινό Μουσείο, καθιστώντας και τα δύο ιδρύματα ως ένα διεθνούς ακτινοβολίας ενιαίο ερευνητικό και εκπαιδευτικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου²⁴.

Ωστόσο, τα δύο πνευματικά ιδρύματα της Αλεξάνδρειας, σύμφωνα με τις λιγοστές διαθέσιμες ιστορικές πηγές, φαίνεται ότι τελούσαν υπό ανεξάρτητο διοικητικό καθεστώς. Έτσι, ο διευθυντής ή επικεφαλής της βασιλικής βιβλιοθήκης διέφερε από τον αντίστοιχο διοικητή του Μουσείου. Σε πάπυρο του 1^{ου} αι. μ.Χ., που έμεινε γνωστός με την ονομασία πάπυρος της Οξυρρύγχου, περιοχής της Άνω Αιγύπτου, μεταξύ των ονομάτων που διετέλεσαν διευθυντές της βιβλιοθήκης αναφέρονται και εκείνα του Ζηνόδοτου, του Απολλώνιου του Ρόδιου, του Ερατοσθένη, του Αριστοφάνη του Βυζάντιου καθώς και του γραμματικού από τη Σαμοθράκη Αρίσταρχου²⁵. Δεδομένου ότι στο συγκεκριμένο πάπυρο αναφέρονται μόνο τα ονόματα όσων διετέλεσαν διευθυντές από την περίοδο του Πτολεμαίου Β΄ του Φιλάδελφου κ.ε., γίνεται αντιληπτός ο λόγος για τον οποίο απουσιάζει από τη σχετική κατάσταση το όνομα του Δημητρίου του Φαληρέως, ο οποίος χρονικά

²³ Για την τύχη των βιβλίων του Αριστοτέλη, βλ. Λ. Κάνφορα, *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, πρόλογος Μ. Στασινόπουλου, μτφ. Φ. Αρβανίτη, εκδ. Αλεξάνδρεια, 7^η ανατ., Αθήνα 2000, σ. 41-44 και 66-72. Βλ., επίσης, Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 106-107.

²⁴ Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 108.

²⁵ Π. Βαλαβάνης, ό.π., σ. 275 και Μ.Ελ. Αμπαντί, ό.π., σ. 103.

προηγήθηκε των υπολοίπων²⁶. Όλοι ανεξαιρέτως υπήρξαν διακεκριμένοι λόγιοι και γραμματικοί της αλεξανδρινής περιόδου, οι οποίοι από τη θέση του διευθυντή της βιβλιοθήκης συνέβαλαν στη διάσωση σημαντικών έργων της αρχαίας ελληνικής, αλλά και παγκόσμιας, γραμματείας και, παράλληλα, βοήθησαν στην πληρέστερη κατανόησή τους, υιοθετώντας ένα νέο τρόπο επιστημονικής έρευνας, αυτόν της κριτικής αξιολόγησης και της συγγραφής ερμηνευτικών σχολίων πάνω στο περιεχόμενο αυτών των κειμένων. Σημειώνεται ότι ο κύκλος των επιστημονικών ενδιαφερόντων πολλών εκ των διατελεσάντων διευθυντών δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στη λογοτεχνική κριτική και στη φιλολογία, αλλά εκτεινόταν σε ευρύτερους τομείς γνώσης, όπως στη φιλοσοφία, τα μαθηματικά, την αστρονομία κλπ. Αναφέρεται, ενδεικτικά, το όνομα του Ερατοσθένη του Κυρηναίου, ο οποίος θεωρείται ο πρώτος επιστήμονας που επιχείρησε να υπολογίσει την περίμετρο της γης και τις γεωγραφικές συντεταγμένες των περιοχών της²⁷.

Εξέχουσα μορφή της αλεξανδρινής βιβλιοθήκης, μολονότι ουδέποτε απέκτησε διευθυντική θέση σε αυτή, υπήρξε ο Καλλίμαχος. Είναι γνωστοί οι *Πίνακες* που συνέταξε ο επιφανής λόγιος, οι οποίοι αποτελούσαν ένα είδος ευρετηρίου εκτάσεως εκατόν είκοσι κυλίνδρων, το οποίο, σύμφωνα με το λημματογράφο του Καλλίμαχου στο *Λεξικό* της Σούδας, έφερε τον τίτλο: «Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων, καὶ ὧν συνέγραψαν»²⁸. Οι συγκεκριμένοι πίνακες δεν αποτελούσαν πλήρη κατάλογο των συλλογών που περιλαμβάνονταν μέχρι εκείνη τη στιγμή στη βιβλιοθήκη, καθώς ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν ίσως ανθρωπίνως αδύνατο να εκπονηθεί αποκλειστικά από έναν ερευνητή, ωστόσο επρόκειτο για μια εξαιρετικά φιλόδοξη προσπάθεια

²⁶ Βλ. ανωτ., σ. 191.

²⁷ Σχετικά με τα πνευματικά επιτεύγματα των λογίων της αλεξανδρινής περιόδου, βλ. το εξόχως αναλυτικό κεφάλαιο του Μ. Αμπαντί, ό.π., σ. 115-162.

²⁸ Σούδα, *Λεξικό*, ό.π., τόμ. III, σ. 19.

επικαιροποίησης της λίστας έργων των διαπρεπέστερων συγγραφέων που κοσμούσαν τη βιβλιοθήκη καθώς και κατηγοριοποίησης αυτών των έργων ανά τομέα γνώσης²⁹.

Για το χρόνο και τον τρόπο καταστροφής της αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης έχουν διατυπωθεί κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων πολλές και εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις από τους ιστορικούς ερευνητές, οι οποίες, εν πολλοίς, εξαρτώνται από τις πολιτισμικές προκαταλήψεις του καθενός. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι ο διαπρεπής ελληνιστής και λατινιστής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μπάρι Λουτσιάνο Κάνφορα εκφράζει σοβαρές επιφυλάξεις για το ενδεχόμενο καταστροφής της βιβλιοθήκης κατά τη διάρκεια του αλεξανδρινού πολέμου, το 48 π.Χ., «απαλλάσσοντας» ουσιαστικά το πρόσωπο του Ιουλίου Καίσαρα από την ιστορική ευθύνη της καταστροφής της, ενώ, αντίθετα, ο διακεκριμένος Αιγύπτιος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αλεξάνδρειας Μουσταφά Ελ Αμπαντί καταθέτει μια εντελώς διαφορετική ιστορική εκδοχή, σύμφωνα με την οποία ο Ιούλιος Καίσαρ είναι ο αποκλειστικός υπεύθυνος για τον τερματισμό της ένδοξης ιστορίας της αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης. Εμβαθύνοντας μάλιστα στην έρευνά του, προσθέτει ότι η διατυπωθείσα από ορισμένους ιστορικούς άποψη περί καταστροφής της συγκεκριμένης βιβλιοθήκης κατά τον 7^ο αι. από τους Άραβες κατακτητές της πόλης είναι ιστορικά εσφαλμένη και αναπόδεικτη, διότι στηρίζεται σε μία εσκεμμένη επινόηση του 12^{ου} – 13^{ου} αι., που προήλθε από τον Άραβα συγγραφέα Ιμπν Κιφτί και η οποία, σύμφωνα πάντα με τον Αμπαντί, εξυπηρετούσε εκείνη την εποχή συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες και σε καμία περίπτωση δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα³⁰. Μία πρόσθετη, εξάλλου, δυσκολία, την οποία αντιμετωπίζουν οι Ευρωπαίοι κυρίως ιστορικοί που

²⁹ Λ. Κάνφορα, ό.π., σ. 54 και Μ. Αμπαντί, ό.π., σ. 131.

³⁰ Για το ενδεχόμενο καταστροφής της βιβλιοθήκης από τους Άραβες κατακτητές του 7^{ου} αι., βλ. το σχετικό κεφάλαιο του Μ. Αμπαντί, «Η αραβική εκδοχή του τέλους της Βιβλιοθήκης», ό.π., σ. 190-204.

επιχειρούν να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο θέμα, είναι το πρόβλημα της γλωσσομάθειας, καθώς η διερεύνηση ενός τέτοιου ζητήματος προϋποθέτει τη συγκριτική μελέτη πλήθους ελληνικών, λατινικών και αραβικών πηγών.

Ασφαλώς, η πλειοψηφία των ιστορικών ερευνητών, έχοντας μελετήσει σε βάθος τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές της εποχής του Αλεξανδρινού Πολέμου καθώς και εκείνες των μεταγενέστερων αιώνων, έχει σήμερα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη υπέστη εκτεταμένη καταστροφή κατά τον πόλεμο του έτους 48 π.Χ., όταν ο Ιούλιος Καίσαρ, καταδιώκοντας τον αντίπαλό του Πομπήιο, έφτασε στην Αλεξάνδρεια, όπου ενεπλάκη στην εμφύλια διαμάχη μεταξύ της Κλεοπάτρας και του αδελφού της Πτολεμαίου ΙΓ΄, προσφέροντας στρατιωτική στήριξη στην πρώτη. Ο στρατός του αντιπάλου, ωστόσο, βρισκόταν σε σαφώς πλεονεκτική θέση, καθώς διέθετε αριθμητική υπεροχή σε ναυτικές δυνάμεις και, επιπλέον, είχε επιτύχει στη στεριά να αποκόψει το στρατό του Καίσαρα από κάθε δυνατότητα πρόσβασης σε πόσιμο ύδωρ. Προκειμένου να αποφύγει την άνευ όρων παράδοσή του, ο Καίσαρ επινόησε ένα στρατηγικό τέχνασμα, το οποίο στηριζόταν στην αιφνιδιαστική πυρπόληση των πλοίων του αντιπάλου. Το παράτολμο εγχείρημα στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία και ο εχθρικός στόλος καταστράφηκε ολοσχερώς, ωστόσο η φωτιά που μαινόταν στο ναύσταθμο επί μέρες φαίνεται ότι πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις με αποτέλεσμα να επεκταθεί σε πολλές παράκτιες περιοχές της πόλης, μεταξύ αυτών και στη συνοικία του Βρουχείου, όπου κατέκαψε το κτιριακό συγκρότημα του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης.

Η περιγραφή του Αλεξανδρινού Πολέμου από τον Τίτο Λίβιο, εάν είχε διασωθεί, θα ήταν ασφαλώς διαφωτιστική των καταστροφικών επιπτώσεων αυτού του πολέμου στην πόλη της Αλεξάνδρειας. Αντίστοιχες, βέβαια, περιγραφές υπήρξαν εκείνη την εποχή, τόσο από

τον ίδιο τον Καίσαρα, όσο και από τον υπαρχηγό του στις πολεμικές επιχειρήσεις, ο οποίος συνέγραψε το πλήρες χρονικό του Αλεξανδρινού Πολέμου. Και στις δύο περιγραφές, μολονότι δεν γίνεται καμία αναφορά από τους συγγραφείς σε ενδεχόμενες παράπλευρες απώλειες αυτού του πολέμου, διαφαίνεται, σύμφωνα με την απόλυτα τεκμηριωμένη άποψη του Μ. Ελ. Αμπαντί, μία απολογητική χροιά στο λόγο τους. Στην περίπτωση, μάλιστα, του χρονικού που συνέγραψε ο υπαρχηγός του Καίσαρα, ο καθηγητής Αμπαντί έχει εντοπίσει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αντίφαση, εξαιτίας της οποίας τίθεται πλέον υπό σοβαρή αμφισβήτηση η εγκυρότητα του συγκεκριμένου κειμένου. Ειδικότερα, ενώ ο συγγραφέας επισημαίνει ότι τα δημόσια κτίρια της πόλης που βρίσκονταν πλησίον του λιμανιού δεν κινδύνευσαν ιδιαίτερα από την πυρπόληση του εχθρικού στόλου, επειδή τόσο οι στέγες τους, όσο και οι δοκοί που τις στήριζαν ήταν λιθόκτιστες, σε άλλο κεφάλαιο του έργου αναφέρει ότι οι αρχές της πόλεως, προκειμένου να ναυπηγήσουν νέο στόλο, είχαν αφαιρέσει ακόμα και τις στέγες των κοινωφελών ιδρυμάτων και άλλων δημόσιων κτιρίων, προκειμένου να αξιοποιήσουν τις ξύλινες δοκούς τους ως πρώτη ύλη³¹. Προς επίρρωση της ιστορικής θέσεως του Αμπαντί ότι το συγκεκριμένο κείμενο αποσκοπούσε στην απόκρυψη των καταστροφικών για την αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη επιπτώσεων που προκάλεσαν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Καίσαρα, μπορούμε να επισημάνουμε και το γεγονός ότι ίσως να μην χρειαζόταν καν η διατύπωση μιας τόσο αίολης επιχειρηματολογίας εκ μέρους του Ρωμαίου υπασπιστή περί μη καταστροφής των δημόσιων κτιρίων, εάν πράγματι δεν υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις ότι είχε συμβεί αυτή η καταστροφή.

Αντίθετα, στα κείμενα μιας πλειάδας λογίων και ιστορικών συγγραφέων, τα οποία χρονολογούνται από τον 1^ο έως και τον 5^ο αι. μ.Χ., επιρρίπτονται στο Καίσαρα σαφείς ευθύνες για την καταστροφή

³¹ Μ. Αμπαντί, ό.π., σ. 168-169 και 172.

του ανώτατου πνευματικού ιδρύματος της Αλεξάνδρειας κατά τη διάρκεια του πολέμου του 48 π.Χ. Στο φιλοσοφικό του σύγγραμμα, το οποίο φέρει τον τίτλο *De Tranquillitate Animi*, ο Ρωμαίος στωικός φιλόσοφος του 1^{ου} αι. Σενέκας επιβεβαιώνει την επέκταση της πυρκαγιάς στο κτίριο της βιβλιοθήκης, προσδιορίζοντας μάλιστα σε 40.000 τον αριθμό των τόμων που καταστράφηκαν από τη φωτιά³². Στηριζόμενος σε αυτή τη μαρτυρία, ο καθηγητής Λ. Κάνφορα διατυπώνει την άποψη ότι ο συγκεκριμένος αριθμός δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αντιστοιχεί στον πραγματικό αριθμό των βιβλίων που διέθετε εκείνη την εποχή η αλεξανδρινή βιβλιοθήκη και, ως εκ τούτου, επρόκειτο ενδεχομένως για κάποιο μικρό αριθμό εξαγωγίμων βιβλίων, τα οποία προφανώς φυλάσσονταν στις αποθήκες του λιμανιού, οι οποίες παραδόθηκαν στις φλόγες³³. Είναι, ωστόσο, πιθανό ο Σενέκας εκ παραδρομής να ανέγραψε στο χειρόγραφο του τον αριθμό των 40.000, αντί του αριθμού των 400.000 (*quadraginta* αντί *quadringenta*), τον οποίο αναφέρει και ο μεταγενέστερός του χριστιανός συγγραφέας Ορόσιος³⁴. Την καταστροφή σημαντικού αριθμού βιβλίων ανεκτίμητης αξίας, τα οποία φυλάσσονταν σε αποθήκες, επιβεβαιώνει στο σύγγραμμά του για τη *Ρωμαϊκή Ιστορία* και ο επιφανής ιστορικός των αρχών του 3^{ου} αι. Δίων Κάσσιος³⁵. Ωστόσο, όπως διευκρινίζει ο καθηγητής Αμπαντί, πολλοί συγγραφείς εκείνης της περιόδου συνήθιζαν να χρησιμοποιούν τον όρο αποθήκες, προκειμένου να αναφερθούν στους αποθηκευτικούς χώρους που διέθεταν οι βιβλιοθήκες της πόλης. Κατά συνέπεια, θα ήταν εντελώς αυθαίρετο, εάν θεωρούσαμε ότι ο Δίων Κάσσιος αποκαλούσε με τη συγκεκριμένη λέξη τις αποθήκες φύλαξης των εμπορευμάτων στο χώρο του λιμανιού

³² Seneca, *De Tranquillitate Animi*, μτφ. J.W. Basore, *Moral Essays*, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1970 (first printed 1932), τόμ. II, βιβλ. IX, κεφ. ix, 5, σ. 246-247.

³³ Λ. Κάνφορα, *ό.π.*, σ. 152.

³⁴ Μ. Αμπαντί, *ό.π.*, σημ. 7, σ. 237.

³⁵ Dio's *Roman History*, μτφ. E. Cary - H.B. Foster, 9 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1969 (first printed 1916), τόμ. IV, βιβλ. 42, κεφ. 38, 2, σ. 174-175.

και όχι τους χώρους αποθήκευσης βιβλίων, που βρίσκονταν εντός των βιβλιοθηκών³⁶.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η σχετική αναφορά στις *Αττικές Νύκτες* του Ρωμαίου γραμματικού του 2^{ου} αι. Αύλου Γέλλιου, ο οποίος, ωστόσο, ανεβάζει τον αριθμό των κατεστραμμένων βιβλίων στις 700.000, προσθέτοντας ότι η παράδοση της αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης στις φλόγες προήλθε από την ανεύθυνη, αν και όχι συνειδητά εσκεμμένη, στάση των Ρωμαίων στρατιωτών³⁷. Παρόμοια άποψη εκφράζει στην *Ιστορία* του και ο Λατίνος ιστορικός του 4^{ου} αι. Αμμιανός Μαρκελλίνος, ο οποίος επιβεβαιώνει πλήρως τον αριθμό των 700.000 κατεστραμμένων τόμων, τον οποίο είχε αναφέρει δύο αιώνες νωρίτερα ο Γέλλιος και διατυπώνει την υπερβολική εκτίμηση ότι εκτός από τον αφανισμό της βιβλιοθήκης, ολόκληρη η πόλη της Αλεξάνδρειας καταστράφηκε ολοσχερώς κατά τη διάρκεια του Αλεξανδρινού Πολέμου³⁸. Την εγκυρότητα αυτών των μαρτυριών αμφισβητεί και πάλι ο Λ. Κάνφορα, ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι συγκεκριμένοι συγγραφείς στηρίχθηκαν σε μια αυθαίρετη εικασία, σύμφωνα με την οποία η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας είχε καταστραφεί ολοσχερώς το 48 μ.Χ. Εφόσον, λοιπόν, αυτή ήταν γνωστό ότι διέθετε περί τους 700.000 τόμους, συμπέραναν εσφαλμένα ότι αυτό θα ήταν και το ακριβές μέγεθος της καταστροφής. Όμως, η αλήθεια, σύμφωνα πάντα με τον Κάνφορα, είναι εντελώς

³⁶ Σχετικά με τη χρήση του όρου των αποθηκών εκείνη την εποχή, ο καθηγητής Αμπαντί παραθέτει συγκεκριμένο απόσπασμα του ιατρού Γαληνού, από το οποίο προκύπτει ότι ο όρος αυτός ήταν προσδιοριστικός του χώρου αποθήκευσης των βιβλίων, ο οποίος βρισκόταν, φυσικά, εντός του οικήματος της βιβλιοθήκης. Βλ. Μ. Αμπαντί, ό.π., σ. 173-174.

³⁷ Aulus Gellius, *The Attic Nights*, μτφ. J.C. Rolfe, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1968, τόμ. II, βιβλ. VII, κεφ. 17, 3, σ. 138-139 και υποσημ. 4.

³⁸ Ammianus Marcellinus, *History*, μτφ. J.C. Rolfe, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1972 (first printed 1940), τόμ. II, βιβλ. XXII, κεφ. 16, 13, σ. 302-303. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι ο Άγγλος μεταφραστής και σχολιαστής του συγκεκριμένου έργου J.C. Rolfe επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της καταστροφής 400.000 τόμων κατά τη διάρκεια του Αλεξανδρινού Πολέμου, αντί του αριθμού των 700.000, που υποστηρίζει ο ακριβής κατά τα άλλα Λατίνος ιστορικός (αυτόθι, υποσημ. 1, σ. 302-303).

διαφορετική και η καταστροφή είτε δεν υπήρξε ποτέ, είτε ήταν πολύ μικρότερης έκτασης³⁹.

Την ιστορική αλήθεια σχετικά με το ενδεχόμενο καταστροφής της βιβλιοθήκης κατά τη διάρκεια του Αλεξανδρινού Πολέμου είναι δυνατό να φωτίσουν οι μαρτυρίες δύο ανθρώπων που επισκέφτηκαν το Μουσείο της Αλεξάνδρειας έπειτα από τα γεγονότα του 48 π.Χ. Πρόκειται για το διακεκριμένο γεωγράφο Στράβωνα, ο οποίος βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια λίγα μόλις χρόνια μετά το θάνατο του Καίσαρα (24-20 π.Χ.) καθώς και τον έγκριτο ιστορικό του 1^{ου} αι. μ.Χ. Πλούταρχο από τη Χαιρώνια. Ο μεν πρώτος, ενώ είδαμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου ότι περιγράφει λεπτομερώς τους χώρους του Μουσείου, δεν κάνει καμία αναφορά στην ύπαρξη βιβλιοθήκης, δίδοντας με αυτό τον τρόπο την εντύπωση, είτε ότι αυτή είχε πιθανώς πάψει να υφίσταται, είτε ότι ο ίδιος δεν επιθυμούσε να ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα⁴⁰, ενώ ο δεύτερος, σαφώς πιο αποκαλυπτικός, εξιστορεί με κάθε λεπτομέρεια τα γεγονότα, αναφέροντας ότι η φωτιά που είχε ξεσπάσει στο νεώριο κατά τη διάρκεια του Αλεξανδρινού Πολέμου, εξαπλώθηκε γρήγορα στο πολεοδομικό συγκρότημα, καταστρέφοντας την περίφημη βασιλική βιβλιοθήκη της πόλης⁴¹.

Σήμερα, το σύνολο σχεδόν των ιστορικών ερευνητών ουσιαστικά δεν αμφισβητεί το γεγονός της καταστροφής που υπέστη η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων του Ιουλίου Καίσαρα, το 48 π.Χ. Το μοναδικό ίσως σημείο, το οποίο διαφοροποιεί τις κατά καιρούς εκτιμήσεις των ερευνητών είναι το ακριβές μέγεθος εκείνης της καταστροφής, καθώς οι διαθέσιμες

³⁹ Λ. Κάνφορα, ό.π., σ. 152.

⁴⁰ Επιχειρώντας να ερμηνεύσει τη στάση του Στράβωνα, ο καθηγητής Αμπαντί αναφέρει ότι η σιγή του γεωγράφου αναφορικά με τη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας ίσως ήταν επιβεβλημένη από το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό περιβάλλον, το οποίο έφερε, άλλωστε, ακέραια την ευθύνη για την καταστροφή της (Μ. Αμπαντί, ό.π., σ. 174-177).

⁴¹ Αυτόθι, σ. 170.

ιστορικές πηγές εμφανίζουν μεταξύ τους σημαντικές αποκλίσεις και επιδέχονται πολλές και διαφορετικές ιστορικές ερμηνείες. Όλες, όμως, οι ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η καταστροφή που συνέβη στη βιβλιοθήκη πρέπει να υπήρξε ιδιαίτερα μεγάλη. Ωστόσο, στον κυρίως χώρο του Μουσείου πρέπει να υπήρχαν και άλλες αίθουσες φύλαξης βιβλίων, πέραν του καθεαυτού χώρου της βιβλιοθήκης. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι στον περιβάλλοντα χώρο του Σεραπείου και σε απόσταση ασφαλείας από την πολυτάραχη συνοικία του Βρουχείου είχε ιδρυθεί και δεύτερη μεγάλη βιβλιοθήκη, θυγατρική της πρώτης, η οποία διέθετε εξίσου αξιόλογες συλλογές βιβλίων και της οποίας η λειτουργία δεν κινδύνευε, για όσο φυσικά διάστημα η θρησκευτική δραστηριότητα των παγανιστικών ναών παρέμενε νομικά κατοχυρωμένη. Τέλος, η δωρεά 200.000 περίπου τόμων από τη βιβλιοθήκη της Περγάμου αναπλήρωσε σε σημαντικό βαθμό το κενό που άφησε στην πνευματική ζωή της πόλης η απώλεια της Μεγάλης Βιβλιοθήκης⁴².

Η λειτουργία του Μουσείου σταδιακά επανήλθε στους φυσιολογικούς της ρυθμούς, ωστόσο η ευρύτερη περιοχή του Βρουχείου, όπου βρισκόταν και το ανώτατο πνευματικό ίδρυμα της πόλης, πολλές φορές αποτέλεσε το θέατρο εξεγέρσεων και πολιτικών συγκρούσεων κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου, γεγονός που είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην οικονομική και πνευματική ζωή της πόλης. Το 215 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Καρακάλλας, προκειμένου να καταστείλει την εξέγερση που είχε ξεσπάσει εναντίον του, προέβη σε εκτεταμένες σφαγές των πολιτικών του αντιπάλων, ενώ από τη μανία του αυτοκράτορα δεν γλίτωσε ούτε το Μουσείο της πόλης, καθώς καταργήθηκαν άμεσα τα πάσης φύσεως οικονομικά προνόμια που απολάμβαναν τα μέλη του, όπως αυτά της δωρεάν σίτισης και στέγασης και, επιπλέον, διατάχτηκε η απέλαση όλων των αλλοδαπών μελών του ιδρύματος. Το 272 μ.Χ., ο

⁴² Για τη συγκεκριμένη δωρεά του Αντώνιου προς την Κλεοπάτρα, βλ. Α. Κάνφορα, ό.π., σ. 86.

αυτοκράτορας Αυρηλιανός επιτέθηκε με ιδιαίτερη σφοδρότητα εναντίον των στρατιωτικών δυνάμεων της Ζηνοβίας, βασίλισσας της Παλμύρας, η οποία είχε καταλάβει την Αλεξάνδρεια. Και αυτή τη φορά ο τομέας του Βρουχείου δέχτηκε τη μεγαλύτερη σκληρότητα των επεισοδίων, με αποτέλεσμα να εκκενωθεί προσωρινά το ίδρυμα του Μουσείου και πολλά μέλη του να το εγκαταλείψουν οριστικά. Λίγα χρόνια αργότερα, ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός εξαπέλυσε νέο, ακόμα πιο βίαιο, κύκλο διωγμών, προβαίνοντας σε σφαγές μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, στην οποία ανήκαν και μέλη της επιστημονικής κοινότητας. Το Μουσείο ερήμωσε για άλλη μια φορά, ενώ πολλά βιβλία κάηκαν σε κεντρικά σημεία της πόλης.

Η έκρυθμη πολιτική κατάσταση που επικράτησε στην Αλεξάνδρεια για μεγάλα χρονικά διαστήματα του 3^{ου} και 4^{ου} αιώνα ασφαλώς είχε αρνητικές επιπτώσεις στην πνευματική ζωή της πόλης και ιδιαίτερα στη λειτουργία του αλεξανδρινού Μουσείου. Ωστόσο, η Αλεξάνδρεια, ακόμα και σε αυτή τη δίσεκτη εποχή συνέχιζε να αποτελεί κορυφαίο κέντρο μάθησης στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αμμιανός Μαρκελίνος στην *Ιστορία* του, κατά το β' μισό του 4^{ου} αι. εξακολουθούσε ακόμα να υπάρχει στην πόλη της Αλεξάνδρειας ένα μεγάλο πλήθος επιστημόνων και πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι ειδικεύονταν με ιδιαίτερη επιτυχία στις τέχνες και τα γράμματα, στην αστρονομία, τη γεωμετρία, την ιατρική και σε πολλούς ακόμα τομείς της γνώσης⁴³. Η άνοδος, ωστόσο, του Θεοδοσίου στον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου και η έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος του έτους 391 μ.Χ., βάσει του οποίου διατάχτηκε η καταστροφή όλων των παγανιστικών ναών φαίνεται ότι επέφερε καίριο πλήγμα στην πνευματική ζωή της πόλης. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το Μουσείο της Αλεξάνδρειας ανέστειλε την περίοδο

⁴³ Ammianus Marcellinus, ό.π., τόμ. II, βιβλ. XXII, κεφ. 16, 17, σ. 304-305.

αυτή οριστικά τη λειτουργία του. Σε αυτή τη διαπίστωση έχει οδηγηθεί η ιστορική έρευνα, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι ο Θέων, διακεκριμένος μαθηματικός και πατέρας της Υπατίας, καταγράφεται στις ιστορικές πηγές ως το τελευταίο μέλος του αλεξανδρινού Μουσείου⁴⁴. Ο Θέων, όμως, είναι γνωστό ότι ανέπτυξε επιστημονική δραστηριότητα στην Αλεξάνδρεια περί τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., δηλαδή τη χρονική περίοδο κατά την οποία ο Θεοδόσιος εξέδωσε το συγκεκριμένο απαγορευτικό διάταγμα. Κατά συνέπεια, ο αιφνίδιος τερματισμός της λειτουργίας του αλεξανδρινού Μουσείου είναι ίσως ο επικρατέστερος, αν όχι ο μοναδικός, λόγος που σε καμία μεταγενέστερη ιστορική πηγή δεν μνημονεύεται η εγγραφή κάποιου νέου μέλους μετά το Θέωνα στην επιστημονική κοινότητα του Μουσείου. Αντίστοιχα, η θυγατρική βιβλιοθήκη του Σεραπείου, η μόνη αξιόλογη βιβλιοθήκη που εξακολουθούσε πλέον να διαθέτει η πόλη, αφανίστηκε επίσης την ίδια εποχή, κατά τη διάρκεια της επιδρομής φανατικού όχλου χριστιανών, από την οποία καταστράφηκε ολοσχερώς ο παγανιστικός ναός του Σεραπείου⁴⁵.

6.2 Η Αλεξανδρινή φιλόσοφος Υπατία και η τελευταία φάση του Νεοπλατωνισμού στην πόλη της Αλεξάνδρειας

Από το β' μισό του 4^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 5^{ου}, στους επιστημονικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας κυριαρχεί η προσωπικότητα της νεοπλατωνικής φιλοσόφου Υπατίας, της πιο αξιόλογης, αναμφίβολα, γυναίκας φιλοσόφου της ύστερης αρχαιότητας και μιας από τις σημαντικότερες, διαχρονικά, γυναικείες μορφές στο χώρο της

⁴⁴ Σούδα, ό.π., τόμ. II, σ. 702.

⁴⁵ Βλ. κατωτέρω, σ. 206.

επιστήμης⁴⁶. Την εποχή αυτή η αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία σε ολόκληρη σχεδόν τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία βρισκόταν ήδη σε τροχιά παρακμής. Οι φιλόδοξες προσπάθειες του αυτοκράτορα Ιουλιανού για την αναβίωση και την επαναφορά της αρχαίας πίστης των Ελλήνων δεν είχαν αποδώσει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Με γοργούς πλέον ρυθμούς, η Αυτοκρατορία προσηλυτιζόταν στη νέα χριστιανική θρησκεία, στις τάξεις της οποίας προσχωρούσαν ευρείες μάζες του πληθυσμού από όλη την επικράτεια. Η ανακήρυξη, εξάλλου, του Χριστιανισμού ως επίσημης κρατικής θρησκείας από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Α΄ το έτος 380, σε συνδυασμό με τη θέσπιση μιας σειράς απαγορευτικών νομοθετικών διατάξεων εναντίον της εθνικής λατρείας⁴⁷, επιτάχυναν ακόμα περισσότερο αυτή την εξέλιξη.

Την ίδια, ωστόσο, εποχή, η πόλη της Αλεξάνδρειας διατηρούσε ακόμα ζωντανή την αρχαία παράδοση και εξακολουθούσε να θεωρείται ένα από τα σπουδαιότερα πνευματικά και πολυπολιτισμικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας, όπου οι οπαδοί αντίπαλων θρησκευτικών δογμάτων και αιρέσεων και διαφορετικών φιλοσοφικών θεωριών υποστήριζαν με ξεχωριστό ζήλο τις απόψεις τους και συχνά συμμετείχαν σε έντονες θρησκευτικές διαμάχες και φιλοσοφικές έριδες⁴⁸. Ειδικότερα, καθ' όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα, η Αλεξάνδρεια συνέχιζε να αποτελεί κέντρο διδασκαλίας των νεοπλατωνικών φιλοσόφων. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι όλοι οι πλατωνιστές φιλόσοφοι, ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους ως προς την ιδιαίτερη θεωρία που

⁴⁶ Η Margaret Alic, σε σχετική μελέτη της για την ιστορία των επιστημόνων γυναικών από την αρχαιότητα μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Υπατία υπήρξε η πιο διάσημη από όλες τις γυναίκες επιστήμονες μέχρι την εποχή της Μαρί Κιουρί και ότι για δεκαπέντε περίπου αιώνες θεωρούνταν η μοναδική γυναίκα επιστήμονας στην ιστορία της ανθρωπότητας (M. Alic, *Η κληρονομιά της Υπατίας. Η ιστορία των επιστημόνων γυναικών από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, μτφ. Ε. Τζελέπογλου, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1992, σ. 56-58). Βλ. και Α. Γ.Κ. Σαββίδης, *Ιστορία του Βυζαντίου με αποσπάσματα από τις πηγές*, τόμ. Α': 284-717 μ.Χ., εκδ. Πατάκη, γ' έκδ., Αθήνα 2001, σ. 289.

⁴⁷ Βλ. και ανωτέρω σ. 30-31.

⁴⁸ Γ.Μ. Βαλέτας, «Υπατία» στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (ιδρ. Π. Δρανδάκης), τόμ. 23, εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα α.χ., σ. 654. Πβ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 291.

πρέσβευε ο καθένας, θεωρούνταν από τους χριστιανικούς κύκλους εκείνης της εποχής συλλήβδην ως αιρετικοί και, κατά συνέπεια, η διδασκαλία τους κρινόταν ιδιαίτερα απειλητική για την εδραίωση της νέας χριστιανικής θρησκείας. Με την ίδια, εξάλλου, καχυποψία αντιμετωπίζονταν και όσοι ασχολούνταν με τις θετικές επιστήμες, ενώ δεν έλειπαν ακόμα και ακραίες φωνές, όπως για παράδειγμα εκείνες που έλεγαν ότι: «οι μαθηματικοί έπρεπε να κατασπαραχθούν από θηρία ή να καούν ζωντανοί»⁴⁹. Η άνοδος, ειδικότερα, του Θεόφιλου στον πατριαρχικό θρόνο της Αλεξάνδρειας συνοδεύτηκε από βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των μελών της ειδωλολατρικής, της εβραϊκής και της χριστιανικής κοινότητας της πόλεως. Άμεση συνέπεια αυτών των θρησκευτικών ταραχών υπήρξε η καταστροφή του Σεραπείου της Αλεξάνδρειας, του σπουδαιότερου μνημείου της πόλεως και ενός από τα σημαντικότερα της Αυτοκρατορίας, για την καταστροφή του οποίου έχει διατυπωθεί η άποψη ότι προσωπική ευθύνη φέρει ακόμη και ο ίδιος ο πατριάρχης Θεόφιλος⁵⁰. Είναι λοιπόν προφανές ότι, μέσα σε ένα τόσο έκρυθμο και τεταμένο από θρησκευτικής απόψεως κλίμα, η ενεργός ενασχόληση κάποιου με τις επιστήμες, ειδικότερα δε με την πλατωνική φιλοσοφία, ή τα μαθηματικά, κρινόταν ως μία εξαιρετικά τολμηρή και ριψοκίνδυνη πράξη.

Οι ιστορικοί τοποθετούν το έτος γέννησης της φιλοσόφου Υπατίας ανάμεσα στο 366 και 370⁵¹. Η Υπατία υπήρξε άτομο χαρισματικό, που συνδύαζε εσωτερική καλλιέργεια με σπάνια εξωτερική ομορφιά. Ήταν κόρη του διακεκριμένου μαθηματικού και φιλόσοφου της εποχής Θέωνα, ο οποίος υπήρξε διευθυντής του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, του ανώτατου, δηλαδή, πνευματικού ιδρύματος της πόλεως που είχε ιδρύσει

⁴⁹ J. McCabe, «Hypatia», *Critic*, 43, 1903, σ. 267-272. Πβ. M. Alic, ό.π., σ. 58.

⁵⁰ P. Chuvin, *Οι τελευταίοι Εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, μτφ. Ο. Χειμωνίδου, επιμ. Γ. Αβραμίδη, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 85-89.

⁵¹ A. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 291 και M. Alic, ό.π., σ. 58. Η τελευταία θεωρεί ως επικρατέστερη χρονολογία γέννησης της Υπατίας το έτος 370 μ.Χ.

πριν από επτά περίπου αιώνες ο βασιλιάς Πτολεμαίος Α΄. Υπό τη διαρκή επίβλεψη και τη συστηματική καθοδήγηση του πατέρα της, η Υπατία μυήθηκε από μικρή ηλικία στο χώρο της φιλοσοφίας και της μαθηματικής επιστήμης. Όπως επισημαίνεται στις ιστορικές πηγές της εποχής, ήταν τέτοια η κλίση της στην επιστήμη και η έφεσή της για μάθηση, ώστε η νεαρή φιλόσοφος πολύ γρήγορα ξεπέρασε σε γνώσεις ακόμα και τον ίδιο το δάσκαλο και πατέρα της, τον οποίο μάλιστα φαίνεται ότι διαδέχτηκε στη διεύθυνση του Μουσείου⁵². Στο όγδοο βιβλίο της *Εκκλησιαστικής του Ιστορίας*, ο Φιλοστόργιος γράφει για την Υπατία τα εξής: «Ότι οὗτος Ὑπατίαν τὴν Θέωνος θυγατέρα παρὰ μὲν τοῦ πατρὸς ἐξασκῆσαι λέγει τὰ μαθήματα· πολλῶ δὲ κρείττω γενέσθαι τοῦ διδασκάλου...»⁵³.

Η Υπατία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, επισκέφθηκε και την Αθήνα, προκειμένου να τελειοποιήσει τις φιλοσοφικές σπουδές της. Επισημαίνεται ότι, εκείνη την εποχή, η Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών, υπό την ηγεσία σημαντικών πνευματικών προσωπικοτήτων, όπως ο Πλούταρχος, ο Συριανός και λίγο αργότερα ο Πρόκλος, εξακολουθούσε ακόμα να ασκεί σημαντική επιρροή στους φιλοσοφικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας. Η Υπατία, ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών άλλων αλεξανδρινών φιλοσόφων, μετέβη και η ίδια στη Σχολή των Αθηνών για να παρακολουθήσει τις διαλέξεις των διάσημων φιλοσόφων και να διευρύνει περαιτέρω τις επιστημονικές της γνώσεις.

Επιστρέφοντας στη γενέτειρά της, η Υπατία αφοσιώθηκε με ιδιαίτερο ζήλο στην άσκηση του διδασκαλικού της έργου. Χαρακτηριστικό του πάθους με το οποίο η Υπατία επιχειρούσε να

⁵² Α. Γ.Κ. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 291.

⁵³ Φιλοστόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 65, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1858, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1979, lib. VIII, στήλ. 564.

μεταδώσει τις φιλοσοφικές της γνώσεις στους μαθητές της είναι ένα απόσπασμα από τη *Σούδα*, γνωστό βυζαντινό λεξικό του 10^{ου} αιώνα, όπου στο αντίστοιχο για την Υπατία λήμμα σημειώνονται μεταξύ άλλων τα εξής: «...περιβαλλομένη δὲ τρίβωνα ἢ γυνή καὶ διὰ μέσου τοῦ ἄστεος ποιουμένη τὰς προόδους (φορώντας το μανδύα της φιλοσόφου και διατρέχοντας το κέντρο της πόλης) ἐξηγεῖτο δημοσίᾳ τοῖς ἀκροᾶσθαι βουλομένοις ἢ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Ἀριστοτέλην ἢ ἄλλου ὅτου δὴ τῶν φιλοσόφων»⁵⁴. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι η Υπατία είχε μετατρέψει ακόμα και την οικία της σε πνευματικό κέντρο, το οποίο συνεχώς κατακλυζόταν από προσωπικούς θαυμαστές και λάτρεις των επιστημονικών διαλέξεών της. Αυτή η μεγάλη αποδοχή και καταξίωση που γνώριζε η ίδια στους φιλοσοφικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας δε μένει ασχολίαστη ούτε από τους σύγχρονους της χριστιανούς συγγραφείς. Ο διακεκριμένος ιστορικός της Εκκλησίας Σωκράτης ο Σχολαστικός, αναφερόμενος στο πρόσωπο της Υπατίας, γράφει χαρακτηριστικά στην *Εκκλησιαστική του Ιστορία*: «ἐπὶ τοσοῦτον δὲ προὔβη παιδείας, ὡς ὑπερακοντίσαι τοὺς κατ' αὐτὴν φιλοσόφους, τὴν δὲ Πλατωνικὴν ἀπὸ Πλωτίνου καταγομένην διατριβὴν διαδέξασθαι, καὶ πάντα τὰ φιλόσοφα μαθήματα τοῖς βουλομένοις ἐκτίθεσθαι· διὸ καὶ οἱ πανταχόθεν φιλοσοφεῖν βουλόμενοι κατέτρεχον παρ' αὐτῆν. Διὰ τὴν προσοῦσαν αὐτῇ ἐκ τῆς παιδεύσεως σεμνὴν παρρησίαν καὶ τοῖς ἄρχουσι σωφρόνως εἰς πρόσωπον ἤρχετο· καὶ οὐκ ἦν τις αἰσχύνῃ ἐν

⁵⁴ Σούδα, ό.π., τόμ. IV, σ. 644-646. Πβ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 293 και Μ. Alic, ό.π., σ. 61. Βλ. και McCabe, ό.π., σ. 269.

μέσω ἀνδρῶν παρεῖναι αὐτήν· πάντες γὰρ δι' ὑπερβάλλουσιν σωφροσύνην πλέον αὐτὴν ἡδoῦντο καὶ κατεπλήττοντο...»⁵⁵.

Εἶναι εκπληκτικό ὅτι οἱ διαλέξεις τῆς Υπατίας δὲν περιορίζονταν μόνο σὲ στενὰ φιλοσοφικό πλαίσιο, ἀλλά, συχνά, κάλυπταν ἓνα εὐρὺ φάσμα γνωστικῶν αντικειμένων, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε τὴ διδασκαλία μαθηματικῶν, ἀστρονομίας καὶ μηχανικῆς, γεγονός που πιστοποιεῖ ἀκριβῶς τὴν ἐπιστημονικὴ πληρότητα τῆς φιλοσόφου σὲ πολλὰ καὶ διαφορετικὰ μεταξύ τους γνωστικά πεδία. Τὸ τεράστιο εὖρος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων τῆς Υπατίας ἐπισημαίνεται σὲ πλῆθος πηγῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἐνδεικτικά, ἀναφέρεται ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Φιλοστόργιου, ὁ ὁποῖος, σχολιάζοντας τὶς ἀστρονομικὲς γνώσεις τῆς Υπατίας, παρατηρεῖ: «...καὶ μάλιστα γὰρ περὶ τὴν ἀστροθεάμονα τέχνην, καὶ καθηγήσασθαι δὲ πολλῶν ἐν τοῖς μαθήμασιν»⁵⁶.

Ἡ Υπατία διέθετε ἓναν ἰδιαίτερα μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν τῆς διδασκαλίας τῆς. Σύμφωνα με τὸ Βαλέτα⁵⁷, στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τῆς Υπατίας ἀνήκαν μεταξύ ἄλλων ὁ σοφιστὴς Τρωῖλος, ὁ Ἱεροκλῆς, ὁ ἐπαρχὸς Ἀλεξανδρείας Ορέστης, τοῦ ὁποῖου ἡ διένεξη με τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Κύριλλο Α΄ συνετέλεσε καθοριστικά, ὅπως θὰ διαφανεῖ στὴ συνέχεια, στὸ τραγικὸ τέλος τῆς φιλοσόφου καθὼς καὶ ὁ Συνέσιος Κυρήνης⁵⁸.

Ὁ Συνέσιος υπῆρξε πράγματι ὁ πιο ἀφοσιωμένος μαθητὴς τῆς Υπατίας. Σὲ ὅλες τὶς ἐπιστολές του πρὸς αὐτὴν ἐκφράζεται με μεγάλη

⁵⁵ Σωκράτης, ὁ Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 7 βιβλία, *Patrologia Graeca*, τόμ. 67, ἐπιμ. ἐκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), Lib. VII, κεφ. ΙΕ΄: «Περὶ Υπατίας τῆς φιλοσόφου», στήλ. 768. Για τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σωκράτη τοῦ Σχολαστικοῦ, βλ. Θ. Δετοράκης, ὁ.π., τόμ. Α΄, σ. 503-506.

⁵⁶ Φιλοστόργιος, ὁ.π., στήλ. 564.

⁵⁷ Γ.Μ. Βαλέτας, ὁ.π., σ. 653.

⁵⁸ Για τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Συνέσιου, Ἐπισκόπου Κυρήνης, βλ. Θ. Δετοράκης, ὁ.π., τόμ. Α΄, σ. 410-426.

τρυφερότητα, αγάπη και σεβασμό για τη διδάσκαλό του⁵⁹. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο ξεκινά τη 16^η επιστολή του: «Κλινοπετής ύπηγόρευσα τήν ἐπιστολήν, ἦν ὑγιαίνουσα κομίσαίω, μη̄τερ καὶ ἀδελφή καὶ διδάσκαλε καὶ διὰ πάντων τούτων εὐεργετική καὶ πᾶν ὅ τι τίμιον καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα...»⁶⁰. Και είναι, επίσης, αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ο Συνέσιος εξακολουθεί να διατηρεί αυτή τη στενή προσωπική σχέση και την αλληλογραφία με τη φιλόσοφο, ακόμα και μετά την προσχώρησή του στη χριστιανική θρησκεία.

Όλα τα επιστημονικά συγγράμματα της Υπατίας έχουν απολεσθεί. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η ίδια συνέγραψε πλήθος υπομνημάτων σε έργα διακεκριμένων αρχαίων μαθηματικών⁶¹. Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η προσφορά της στην Άλγεβρα. Συγκεκριμένα, η Υπατία έγραψε υπόμνημα στο Διόφαντο, αλεξανδρινό μαθηματικό του 3^{ου} αιώνα, ο οποίος θεωρείται σήμερα από πολλούς ως «πατέρας της Άλγεβρας» και ο οποίος ανέπτυξε τη θεωρία του για τις εξισώσεις πολλαπλών λύσεων, τις αποκαλούμενες και ως «διοφαντικές»⁶². Παράλληλα, η Υπατία έγραψε ένα ακόμα υπόμνημα στα *Κωνικά* του Απολλωνίου του Περγαίου. Ο Απολλώνιος, μαθηματικός και γεωμέτρης του 3^{ου} αι. π.Χ., προσπάθησε να εξηγήσει τις τροχιές των πλανητών βάσει των κωνικών τομών, των γεωμετρικών δηλαδή σχεδίων, που σχηματίζονται όταν ένα επίπεδο τέμνει έναν κώνο. Η Υπατία μελέτησε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τη θεωρία του Απολλωνίου και προσπάθησε, μέσω αυτής, να προσεγγίσει τα φυσικά φαινόμενα. Η προσπάθεια αυτή εγκαταλείφθηκε μετά το θάνατό

⁵⁹ Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *Επιστολές*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 66, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 1321-1560 (Στην Υπατία απευθύνονται οι επιστολές: 10, 15, 16, 33-80, 124, 135, 153). Πβ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 290.

⁶⁰ Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *Επιστολές*, ό.π., επιστ. 16, στήλ. 1352.

⁶¹ Μ. Alic, ό.π., σ. 59-60. Βλ. και Γ.Μ. Βαλέτας, ό.π., σ. 654 καθώς και Φ.Θ. Βλαχοπούλου, «Υπατία», στο: *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (ελληνική και παγκόσμια)*, τόμ. 52, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε., Αθήνα 1988, σ. 119.

⁶² Μ. Alic, ό.π., σ. 59.

της, ωστόσο, πολλούς αιώνες αργότερα, βρήκε δικαίωση από τους νεότερους επιστήμονες⁶³.

Εξαιρετικό επιστημονικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι πίνακες της Υπατίας για τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων. Το συγκεκριμένο έργο, το οποίο τιτλοφορείται *Αστρονομικός Κανόνας*, ήταν στηριγμένο στα σχόλια του Θέωνα για τον Πτολεμαίο. Πρέπει δε να επισημανθεί ότι ο μεγάλος αλεξανδρινός αστρονόμος του 2^{ου} αι. μ.Χ. είχε συνοψίσει σε μια διατριβή, αποτελούμενη από δεκατρείς τόμους, όλες τις μαθηματικές και αστρονομικές γνώσεις της εποχής. Χαρακτηριστικό της επιστημονικής βαρύτητας του συγκεκριμένου έργου είναι το γεγονός ότι οι Άραβες λόγιοι του Μεσαίωνα το αποκαλούσαν *Almagest*, δηλαδή «Μεγάλο Βιβλίο»⁶⁴. Σύμφωνα, μάλιστα, με την άποψη νεότερων ερευνητών, η Υπατία δε διόρθωσε τα σχόλια του πατέρα της για την Αλμαγέστη, όπως αρχικά πίστευαν μερικοί, αλλά το ίδιο το πρωτότυπο κείμενο της Αλμαγέστης. Ενδέχεται, λοιπόν, ένα τμήμα από το διασωθέν κείμενο του Πτολεμαίου να είχε γίνει αντικείμενο επεξεργασίας από την ίδια την Υπατία, όπως επισημαίνεται από τη Maria Dzielska στο σύγγραμμά της για την Υπατία⁶⁵.

Οι επιστημονικές γνώσεις της Υπατίας στο χώρο των φυσικών επιστημών δεν περιορίζονταν μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά επεκτείνονταν και σε πρακτικού χαρακτήρα ζητήματα, όπως στην κατασκευή επιστημονικών εργαλείων και οργάνων. Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τα κείμενα του Συνέσιου, του πιο έμπιστου, όπως επισημάνθηκε, μαθητή της Υπατίας, ο ίδιος κατασκεύασε με τη συνδρομή και την καθοδήγηση της διδασκάλου του έναν επίπεδο αστρολάβο, αστρονομικό όργανο, το οποίο χρησίμευε για να υπολογίσει τις θέσεις των άστρων και των πλανητών καθώς και τα σημεία του

⁶³ Αυτόθι, σ. 59.

⁶⁴ Αυτόθι, σ. 60.

⁶⁵ M. Dzielska, *Υπατία η Αλεξανδρινή*, μτφ. Γ. Κουσούνελου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1997, σ. 137-138.

ζωδιακού κύκλου⁶⁶. Το όργανο αυτό προοριζόταν από το Συνέσιο ως δώρο στον Παιόνιο, ανώτατο κρατικό αξιωματούχο στην Κωνσταντινούπολη⁶⁷. Είναι προφανές ότι ο Συνέσιος δεν θα ήταν σε θέση να κατασκευάσει ένα τέτοιο όργανο, αν δεν είχε διδαχθεί από την Υπατία τις αρχές της τριγωνομετρίας και αν δεν είχε λάβει από αυτήν - ίσως και από τον πατέρα της Θέωνα - σαφείς οδηγίες για την κατασκευή του συγκεκριμένου οργάνου⁶⁸. Η Υπατία φέρεται, επίσης, ότι κατασκεύασε μια συσκευή απόσταξης του νερού, ένα όργανο για τη μέτρηση της στάθμης του και ένα υδρόμετρο για τον καθορισμό του ειδικού του βάρους⁶⁹.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στο τελευταίο, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια προσωπική επιστολή του Συνέσιου Κυρήνης προς την Υπατία, με την οποία της ζητά να του κατασκευάσει το συγκεκριμένο όργανο για τη μέτρηση του βάρους των υγρών, το οποίο ο ίδιος αποκαλεί «υδροσκόπιο». Η επιστολή έχει ως εξής: «Οὕτω πάνυ πέπραγα πονήρως, ὥστε ὑδροσκοπεῖοι μοι δεῖ. ἐπίταξον αὐτὸ χαλκευθῆναι τε καὶ συνενωθῆναι. σωλὴν ἐστὶ κυλινδρικός, αὐλοῦ καὶ σχῆμα καὶ μέγεθος ἔχων. οὗτος ἐπὶ τινος εὐθείας δέχεται τὰς κατατομάς, αἷς τῶν ὑδάτων τὴν ῥοπὴν ἐξετάζομεν· ἐπιωματίζει γὰρ αὐτὸν ἐκ θατέρου κῶνος κατὰ θέσιν ἴσην ἐγκείμενος, ὡς εἶναι κοινήν βάσιν ἀμφοῖν, τοῦ τε κώνου καὶ τοῦ σωλῆνος. αὐτὸ δὴ τοῦτό ἐστι τὸ βαρύλλιον. ὅταν οὖν εἰς ὕδωρ καθῆς τὸν αὐλόν, ὀρθὸς ἐστήξει καὶ παρέξει σοι τὰς κατατομάς ἀριθμεῖν· αἱ δὲ τῆς ῥοπῆς εἰσι γνωρίσματα»⁷⁰. Η συγκεκριμένη επιστολή

⁶⁶ M. Alic, *ό.π.*, σ. 60.

⁶⁷ Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *De dono astrolabii, Patrologia Graeca*, τόμ. 66, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 1578-1586. Πβ. M. Dzielska, *ό.π.*, σ. 139.

⁶⁸ M. Dzielska, *ό.π.*, σ. 139-140.

⁶⁹ M. Alic, *ό.π.*, σ. 60.

⁷⁰ Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *Επιστολές*, *ό.π.*, επιστ. 15, στήλ. 1352.

του Συνέσιου αποτελεί, ασφαλώς, μια ακόμα άμεση απόδειξη της τεχνογνωσίας που διέθετε η Υπατία για την κατασκευή τέτοιου είδους επιστημονικών οργάνων. Ωστόσο, η σκοπιμότητα απόκτησης ενός υδροσκοπίου από το Συνέσιο, έναν άνθρωπο που εκείνη την εποχή αντιμετώπιζε σοβαρά προσωπικά προβλήματα, έχει προκαλέσει εύλογο προβληματισμό στους ερευνητές. Η Maria Dzielska υποστηρίζει την άποψη ότι ο Συνέσιος δεν επιθυμούσε την απόκτηση ενός τέτοιου οργάνου μόνο για καθαρά επιστημονικούς σκοπούς, αλλά, αντίθετα, σκόπευε να το χρησιμοποιήσει στη μαντική τέχνη. Η συγγραφέας, προκειμένου να τεκμηριώσει την άποψή της, επικαλείται μια επιστημονική εργασία του Ηφαιστίωνα από τις Θήβες, στην οποία επισημαίνεται ότι το υδροσκόπιο, όπως άλλωστε και ο αστρολάβος, για τον οποίο έγινε λόγος πιο πάνω, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην πρόβλεψη των γεγονότων του μέλλοντος. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο Συνέσιος, φορτισμένος ψυχολογικά από το θάνατο των τριών παιδιών του, να κατέφυγε στην υδρομαντεία, προκειμένου να προβλέψει το μέλλον του⁷¹.

Μελετώντας τις ιστορικές πηγές και ιδιαίτερα τις επιστολές του Συνέσιου, διαπιστώνουμε ότι η Υπατία κατηύθυνε τόσο τον ίδιο όσο και τους υπόλοιπους μαθητές της στην πρακτική κυρίως ενασχόλησή τους με τις επιστήμες των μαθηματικών και της αστρονομίας και, ειδικότερα, στη μελέτη των πιο απόκρυφων γνώσεων των συγκεκριμένων επιστημών. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στον κύκλο των μαθητών της Υπατίας. Το σύνολο σχεδόν των αλεξανδρινών μαθηματικών του 4^{ου} αιώνα ερευνούσαν συστηματικά τις απόκρυφες επιστήμες. Πολλοί από αυτούς υπήρξαν γνωστοί αστρολόγοι της εποχής. Η Maria Dzielska αναφέρει, ενδεικτικά, το όνομα του Παύλου από την Αλεξάνδρεια, ενός ανώνυμου που έφερε την προσωνυμία «αστρολόγος

⁷¹ M. Dzielska, ό.π., σ. 148-149.

του έτους 379», καθώς και του Ηφαιστίωνα από τις Θήβες⁷². Ακόμα και ο πατέρας της Υπατίας, Θέων, εκτός από το σχολιασμό των έργων διάσημων μαθηματικών της αρχαιότητας, δεν έκρυβε το παράλληλο ενδιαφέρον του για τη μαντική και την αστρολογία, ερμηνεύοντας αστρολογικές πραγματείες καθώς και τα ιδιαίτερα προσφιλή στους νεοπλατωνικούς κύκλους της εποχής ορφικά κείμενα⁷³. Όπως, χαρακτηριστικά, σημειώνει ο βυζαντινός χρονογράφος Μαλάλας: «Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας αὐτοῦ (ενν. του Γρατιανού) Θέων ὁ σοφώτατος φιλόσοφος ἐδίδασκε καὶ ἡρμήνευε τὰ ἀστρονομικὰ καὶ τὰ Ἑρμοῦ τοῦ Τρισημίτου συγγράμματα καὶ τὰ Ὀρφέως»⁷⁴.

Εξάγουμε, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι η μελέτη των απόκρυφων επιστημών ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Αλεξάνδρεια τον 4^ο αι. μ.Χ. και η όποια ενασχόληση της Υπατίας με αυτές δε μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ως η αποκλειστική αιτία για τη φυσική εξόντωσή της, όπως θα καταδείξουμε στη συνέχεια. Εξάλλου, πρέπει να επισημάνουμε ότι η Υπατία, αν και ειδωλολάτρισσα, πρέσβευε ένα σαφώς πιο «ήπιο» νεοπλατωνισμό, που έδινε μεγαλύτερη έμφαση στα μαθηματικά και λιγότερη στις πρακτικές του αποκρυφισμού, σε αντίθεση με τους συναδέλφους της στη Σχολή των Αθηνών, την ίδια εποχή⁷⁵. Για το λόγο αυτό, η Υπατία μπόρεσε επί πολλά έτη να ασκήσει ελεύθερα και με την ανοχή των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών το διδασκαλικό της έργο, παρά το γεγονός ότι ουδέποτε έκρυψε, σε θεωρητικό επίπεδο, την αντιπαλότητά της με το χριστιανισμό.

Η κατάσταση, όμως, αυτή φαίνεται ότι άλλαξε δραματικά το έτος 412 μ.Χ., όταν στον πατριαρχικό θρόνο της Αλεξάνδρειας ανέβηκε ο

⁷² Αυτόθι, σ. 145-146.

⁷³ Αυτόθι, σ. 141-145.

⁷⁴ Ιωάν. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, ό.π., L. XIII, στ. 11-13, σ. 343.

⁷⁵ M. Alic, ό.π., σ. 60. Πβ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 293 και K. Praechter, «Hypatia», στο: Pauly-Wissowa (επιμ. έκδ.), *Real Encyclopadie*, τόμ. IX, 1, Stuttgart 1914, στήλ. 244 κ.ε.

Κύριλλος, ανιψιός του Θεόφιλου και φανατικός διώκτης των αιρετικών⁷⁶. Ευθύς με την ανάληψη των καθηκόντων του, ο νέος πατριάρχης κινήθηκε αμέσως εναντίον όλων των πληθυσμιακών ομάδων της πόλεως που δεν πίστευαν στο ορθόδοξο δόγμα. Αρχικά, ο Κύριλλος εξεδίωξε τους Νοβατιανούς από την πόλη. Στη συνέχεια, στράφηκε εναντίον των Εβραίων, γεγονός που δημιούργησε μια έντονη εχθρότητα ανάμεσα σε αυτόν και το Ρωμαίο έπαρχο της Αιγύπτου, Ορέστη. Ο τελευταίος, σαφώς ενοχλημένος από το σφετερισμό των προνομίων του και την παράκαμψη των εξουσιών του από τη θρησκευτική ηγεσία, τάχθηκε με το μέρος της εβραϊκής αντίστασης εναντίον του πατριάρχη. Στην *Εκκλησιαστική του Ιστορία*, ο Σωκράτης ο Σχολαστικός περιγράφει μια σειρά από γεγονότα, τα οποία επιβάρυναν τις σχέσεις των δύο ανδρών, ενισχύοντας την αντιπαλότητά τους. Πρόκειται για το αιματηρό επεισόδιο μεταξύ χριστιανών και Εβραίων, που είχε ως αποτέλεσμα την εκδίωξη των τελευταίων από την πόλη καθώς και τη δολοφονική απόπειρα που δέχτηκε ο Ορέστης από το μοναχό Αμμώνιο, στο πλαίσιο της εξέγερσης των μοναχών της Νιτρίας εναντίον του⁷⁷. Τα γεγονότα αυτά κατέστησαν εντελώς αδιάλλακτη και ανυποχώρητη τη θέση του Ορέστη, στο πρόσωπο του οποίου εκδήλωσαν την υποστήριξη τους πολλά σημαίνοντα πρόσωπα της πόλεως. Ένα από αυτά ήταν και η Υπατία, η οποία συνδεόταν με στενή και πολυετή φιλία με τον έπαρχο της Αιγύπτου. Αυτή ακριβώς η φιλική σχέση της Υπατίας με τον πρώην μαθητή της Ορέστη στάθηκε η αιτία διατύπωσης, από μέλη της χριστιανικής κοινότητας που τάσσονταν στο πλευρό του πατριάρχη, της συκοφαντικής κατηγορίας εναντίον της, σύμφωνα με την οποία η Υπατία

⁷⁶ Για τη ζωή και το έργο του Κύριλλου, πατριάρχη Αλεξανδρείας, βλ. Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 452-459.

⁷⁷ Σωκράτης, ο Σχολαστικός, ό.π., Lib. VII, κεφ. ΙΓ': «Περί της εν Αλεξανδρεία γενομένης μάχης μεταξύ Χριστιανών και Ιουδαίων και της του επισκόπου Κυρίλλου προς τον ύπαρχον Ορέστην διαφοράς», στήλ. 760-765 και κεφ. ΙΔ': «Ὡς οἱ κατὰ τὴν Νιτρίαν μοναχοὶ εἰς Αλεξάνδρειαν ὑπὲρ Κυρίλλου κατελθόντες πρὸς τὸν ὑπαρχον Ορέστην εστασίασαν», στήλ. 765-768.

ήταν εκείνη που επηρέαζε τον Ορέστη εναντίον του πατριάρχη, συντηρώντας με αυτό τον τρόπο το μίσος των δυο ανδρών και εμποδίζοντας το συμβιβασμό μεταξύ των δύο κορυφαίων ηγετικών μορφών της κοσμικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας της Αλεξάνδρειας. Στο σχετικό κεφάλαιο για την Υπατία, ο Σωκράτης επιβεβαιώνει την ύπαρξη αυτής της συκοφαντικής κατηγορίας εναντίον της Υπατίας: «Κατὰ δὴ ταύτης τότε ὁ φθόνος ὠπλίσαστο· ἐπεὶ γὰρ συνετύγγανε συχνότερον τῷ Ὁρέστῃ, διαβολὴν τοῦτ' ἐκίνησε κατ' αὐτῆς παρὰ τῷ τῆς ἐκκλησίας λαῷ, ὡς ἄρα εἶη αὕτη ἢ μὴ συγχωροῦσα τὸν Ὁρέστην εἰς φιλίαν τῷ ἐπισκόπῳ συμβῆναι»⁷⁸.

Η συγκεκριμένη κατηγορία, αν και συκοφαντική, βρήκε, όπως ήταν φυσικό, απήχηση σε μερίδα φανατικών ορθοδόξων και όπλισε τα χέρια τους εναντίον της Υπατίας. Την άποψη αυτή ενισχύει η μαρτυρία του Φιλοστόργιου, ο οποίος αναφέρει: «...Θεοδοσίου τοῦ νέου βασιλεύοντος διασπασθῆναι τὸ γύναιον ὑπὸ τῶν τὸ ὁμοούσιον πρεσβευόντων»⁷⁹. Τα μέλη της φανατισμένης αυτής ομάδας των ορθοδόξων ανήκαν, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, στους «παραβολάνους», ένα σωματείο αλεξανδρινών νοσοκόμων, το οποίο, όμως, εκτός των λοιπών νοσηλευτικών καθηκόντων του, ενεργούσε και ως επίλεκτο στρατιωτικό σώμα του πατριάρχη, που συχνά αναλάμβανε δράση εναντίον των θρησκευτικών του αντιπάλων⁸⁰. Οι «παραβολάνοι», λοιπόν, μαζί με το εξαγριωμένο πλήθος των πιστών, επικεφαλής του οποίου είχε τεθεί κάποια ηγετική φυσιογνωμία των χριστιανών ονόματι Πέτρος, κινήθηκαν εναντίον της Υπατίας και αφού την κατέβασαν βίαια από το άρμα της, τη διαπόμπευσαν στους δρόμους της Αλεξάνδρειας και στη συνέχεια την έγδυσαν, την κατακρεούργησαν με όστρακα και, τέλος,

⁷⁸ Αυτόθι, Lib. VII, κεφ. ΙΕ': «Περὶ Υπατίας της φιλοσόφου», στήλ. 768.

⁷⁹ Φιλοστόργιος, ό.π., lib. VIII, στήλ. 564.

⁸⁰ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 295 και Μ. Dzielska, ό.π., σ. 179 κ.ε.

διαμέλισαν και περέδωσαν στην πυρά το σώμα της⁸¹. Το αποτρόπαιο έγκλημα εις βάρος της ζωής της Υπατίας επισημαίνεται σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες ιστορικές πηγές. Ιδιαίτερα παραστατική είναι η περιγραφή αυτού του ειδεχθούς εγκλήματος από το Σωκράτη: «Καὶ δὴ συμφρονήσαντες ἄνδρες τὸ φρόνημα ἔνθερμοι, ὧν ἤγεῖτο Πέτρος τις ἀναγνώστης, ἐπιτηροῦσι τὴν ἄνθρωπον ἐπανιοῦσαν ἐπὶ οἰκίαν ποθέν· καὶ ἐκ τοῦ δίφρου ἐκβαλόντες, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν ἧ ἐπώνυμον Καισάριον συνέλκουσιν, ἀποδύσαντές τε τὴν ἐσθῆτα ὀστράκοις ἀνεῖλον· καὶ μεληδὸν διασπάσαντες, ἐπὶ τὸν καλούμενον Κιναρῶνα τὰ μέλη συνάραντες πυρὶ κατηνάλωσαν»⁸².

Ο έπαρχος Ορέστης, πρώην μαθητής και στενός φίλος της Υπατίας, έστειλε απεσταλμένους στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσουν τη διενέργεια ανακρίσεων, προκειμένου να εξιχνιαστεί το αποτρόπαιο έγκλημα και να καταλογισθούν ευθύνες στους υπαίτιους. Το αυτοκρατορικό περιβάλλον, μολονότι ήταν γνωστή η συμπάθεια που έτρεφε για τον Κύριλλο, δεν εστάθη δυνατό να συγκαλύψει το έγκλημα και, υπό την πίεση της λαϊκής δυσαρέσκειας, αναγκάστηκε να δώσει εντολή για να ξεκινήσουν οι σχετικές ανακρίσεις. Σε αυτό συνετέλεσε και η σθεναρή στάση του έπαρχου πραιτορίου Αυρηλιανού, ο οποίος ανταποκρίθηκε άμεσα στην έκκληση του Ορέστη και άσκησε πίεση προς αυτή την κατεύθυνση. Εστάλη, λοιπόν, στην Αλεξάνδρεια ο Αιδέσιος, ανώτατο κρατικό στέλεχος, με σκοπό τη διενέργεια έρευνας για τον εντοπισμό και την παραδειγματική τιμωρία των ενόχων. Ο Αιδέσιος, όμως, δωροδοκήθηκε, προκειμένου να σταματήσουν οι ανακρίσεις, ο Αυρηλιανός αποπέμφθηκε από τη θέση του και το αποτρόπαιο έγκλημα

⁸¹ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 295.

⁸² Σωκράτης, ο Σχολαστικός, ό.π., Lib. VII, κεφ. ΙΕ': «Περί Υπατίας της φιλοσόφου», στήλ. 768-769.

έμεινε, τελικά, ατιμώρητο⁸³. Το *Λεξικό* της Σούδας επιβεβαιώνει απλά την πράξη της δωροδοκίας του Αιδέσιου, χωρίς, όμως, να αναφέρει τους υπεύθυνους αυτής της πράξης («...εἰ μὴ Αἰδέσιος ἐδωροδοκήθη»⁸⁴). Ωστόσο, δεν είναι δύσκολο να εικάσουμε ποιοι είχαν συμφέρον από τη συγκάλυψη αυτού του εγκλήματος.

Ο βαθμός εμπλοκής του πατριάρχη Αλεξανδρείας Κύριλλου στη δολοφονία της Υπατίας έχει απασχολήσει το σύνολο σχεδόν των ιστορικών της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και αποτελεί, πράγματι, ένα ευαίσθητο θέμα, το οποίο απαιτεί προσεκτική διερεύνηση. Είναι γεγονός ότι οι σημερινοί ιστορικοί της Εκκλησίας αντιμετωπίζουν με ιδιαίτερο σεβασμό τον πατριάρχη Κύριλλο, το πρόσωπο του οποίου έχει άλλωστε αγιοποιηθεί από την ανατολική αλλά και τη δυτική εκκλησία⁸⁵. Ωστόσο, όλες σχεδόν οι πηγές του 5^{ου} αιώνα, ακόμα και οι χριστιανικές, αποδίδουν στον Κύριλλο ηθική αυτουργία για το φόνο της Υπατίας. Ο Σωκράτης αναφέρει χαρακτηριστικά στην *Εκκλησιαστική Ιστορία*: «Τοῦτο οὐ μικρὸν μῶμον Κυρίλλῳ καὶ τῇ Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίᾳ εἰργάσατο· ἀλλότριον γὰρ παντελῶς τῶν φρονούντων τὰ Χριστοῦ φόνοι καὶ μάχαι καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια. Καὶ ταῦτα πέπρακται τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς Κυρίλλου ἐπισκοπῆς, ἐν ὑπατεία Ὀνωρίου τὸ δέκατον, καὶ Θεοδοσίου τὸ ἕκτον, ἐν μηνὶ Μαρτίῳ, νηστειῶν οὐσῶν»⁸⁶. Η μαρτυρία αυτή του Σωκράτη έρχεται, εξάλλου, σε απόλυτη ταύτιση με την αναφορά του Ιωάννη Μαλάλα, ο οποίος στη *Χρονογραφία* του σημειώνει τα εξής: «Κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν παρῴρησιαν (= θάρρος,

⁸³ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 296. Βλ., επίσης, Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α': *Ιστορία πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου (324-565)*, ό.π., σ. 243-244 και Τ. Λουγγής, «Το ανατολικό χριστιανικό κράτος (395-518)» στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 108-109.

⁸⁴ Σούδα, ό.π., τόμ. IV, σ. 645.

⁸⁵ Π.Κ. Χρήστου, «Κύριλλος. Ο Αλεξανδρείας. Οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας (375-444)», στο: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (έκδ. – ιδιοκτ. – διευθ.: Αθ. Μαρτίνος), τόμ. 7, Αθήνα 1965, σ. 1160-1174. Πβ. Μ. Dzielska, ό.π., σ. 158-159 και υποσημ. 2.

⁸⁶ Σωκράτης, ο Σχολαστικός, ό.π., Lib. VII, κεφ. ΙΕ': «Περί Υπατίας της φιλοσόφου», στήλ. 769.

παρότρυνση, φανερή κάλυψη) λαβόντες υπό τοῡ ἐπισκόπου (ενν. Κυρίλλου) οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἔκαυσαν φρυγάνους αὐθεντήσαντες (=βασανίσαντες, φονεύσαντες, δολοφονήσαντες) Ὑπατίαν τὴν περιβόητον φιλόσοφον, περὶ ἧς μεγάλη ἐφέρετο»⁸⁷.

Ἡ εμπλοκή των «παραβολάνων», του σώματος δηλαδή που δρούσε υπό τις εντολές του πατριάρχη Ἀλεξανδρείας, στη δολοφονία της Ὑπατίας πιστοποιείται και από το γεγονός ότι η κυβέρνηση, μπροστά στην κατακραυγή του πλήθους για το αποτρόπαιο ἐγκλημα, αναγκάστηκε, με αυτοκρατορικό διάταγμα του ἔτους 416, να αποσπάσει τους «παραβολάνους» από τη δικαιοδοσία του πατριάρχη και να αναθέσει την εποπτεία τους στον ἑπαρχο της Αιγύπτου, μειώνοντας, ταυτόχρονα, τον αριθμό τους από οκτακόσιους σε πεντακόσιους, μέτρο το οποίο ανεστάλη δύο χρόνια αργότερα⁸⁸.

Ο σεβασμός στην ιστορική αλήθεια επιβάλλει, ασφαλώς, να καταγράψουμε και την αντίθετη ἄποψη. Συγκεκριμένα, στο σχετικό λήμμα της *Θρησκευτικῆς και Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας* για τον Κύριλλο, ο Π.Κ. Χρήστου αποδίδει το φόνο της Ὑπατίας σε μία ἄγνωστη «ομάδα κακοήθων ἀνδρῶν», ἐνῶ στη συνέχεια προσθέτει ὅτι: «ο Κύριλλος ουδεμίαν ἀνάμιξιν εἶχεν εἰς αὐτόν». Τεκμηριώνει, μάλιστα, τη συγκεκριμένη ἄποψη λέγοντας ὅτι: «αν συνέβαινε τοιούτόν τι, θα ἐμνημόνευον αὐτό βραδύτερον οἱ ἀντίπαλοί του Νεστοριανοί»⁸⁹. Στην ἴδια, ὡστόσο, ἐγκυκλοπαίδεια, προκαλεῖ ἐντύπωση το γεγονός ὅτι ἀπουσιάζει ἡ λημματογράφηση της Ὑπατίας. Τη σχετική ἐπισήμανση κάνει ὁ Αλ. Σαββίδης, δίδοντας, παράλληλα, τὴν ἐξήγηση ὅτι ἡ ἀπουσία

⁸⁷ Ἰωάν. Μαλάλας, ὁ.π., L. XIV, στ. 12-14, σ. 359 (βλ. και ἐκδ. στα ἐλληνικά: Γ. Λαθύρης, *Ἰωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία. Ἀπὸ τοὺς ἀπώτατους χρόνους μέχρι τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Βασισμένη σε ἀπωλεσθέντα συγγράμματα ἀρχαίων χρονογράφων και ἱστορικών*, ἐκδ. Ἡλιοδρόμιον, Αθήνα 2001, σ. 285).

⁸⁸ Ἰ.Ε. Καραγιαννόπουλος, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 244 και Μ. Dzielska, ὁ.π., σ. 180.

⁸⁹ Π.Κ. Χρήστου, «Κύριλλος. Ὁ Ἀλεξανδρεῖας. Οἰκουμενικός διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας (375-444)», ὁ.π., σ. 1162.

του συγκεκριμένου λήμματος στην κατά τα άλλα έγκυρη εγκυκλοπαίδεια υπήρξε σκόπιμη, προκειμένου να μην μνημονευθούν οι χριστιανικές πηγές του 5^{ου} αιώνα, οι οποίες στο σύνολό τους μέμφονται τον Κύριλλο ως ηθικό αυτουργό του θανάτου της Υπατίας⁹⁰. Εξάλλου, δεν είναι η μοναδική φορά που αναγνωρισμένης αξίας εκκλησιαστικά συγγράμματα αποφεύγουν να θίξουν τον ενεργό ρόλο του τότε πατριάρχη Αλεξανδρείας καθώς και μερίδας του χριστιανικού πληθυσμού της πόλεως στη δολοφονία της Υπατίας⁹¹. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σε ένα από τα τελευταία συγγράμματά του με τίτλο *Ελληνισμός Προσήλυτος*⁹², ο Μακαριστός Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, μολονότι συμπεριλαμβάνει στο βιβλιογραφικό πίνακα του έργου του την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωκράτη, εντούτοις, στη σχετική αναφορά του στο πρόσωπο της Υπατίας, αποφεύγει να κάνει χρήση της αποκαλυπτικής για τις συνθήκες θανάτου της φιλοσόφου μαρτυρίας του Σωκράτη και παρατηρεί ότι «η όλη ιστορία είναι ουσιαστικώς κατασκεύασμα των αντιχριστιανών λογίων του Γαλλικού Διαφωτισμού»⁹³. Στηρίζει δε τη θέση του αυτή στην προαναφερθείσα μελέτη της M. Dzielska για την Υπατία⁹⁴. Ωστόσο, παρά την ιδεολογική εκμετάλλευση του θανάτου της Υπατίας από τους Γάλλους Διαφωτιστές, η οποία πράγματι επισημαίνεται στη μελέτη της Dzielska και, κατά συνέπεια, ορθώς προβάλλεται και στο σύγγραμμα του Μακαριστού Αρχιεπισκόπου, σε κανένα σημείο αυτής της μελέτης δεν αμφισβητείται το γεγονός της ηθικής αυτουργίας του Κύριλλου καθώς και της ενεργού

⁹⁰ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 289-290.

⁹¹ Αυτόθι, σ. 295, όπου επισημαίνεται από το συγγραφέα η σκόπιμη αποσιώπηση του ρόλου του Κυρίλλου στο ογκώδες έργο της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Αρχιμ. Β. Στεφανίδου (Πβ. Β.Κ. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχής μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαδημητρίου, έκδ. 6^η, Αθήνα 1998).

⁹² Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, *Ελληνισμός προσήλυτος. Η μετάβαση του Ελληνισμού από την αρχαιότητα στο χριστιανισμό*, εκδ. Media Ecclesiastica, Αθήνα 2004.

⁹³ Αυτόθι, σ. 130.

⁹⁴ M. Dzielska, ό.π., σ. 17-57.

συμμετοχής του φανατισμένου όχλου των χριστιανών στη δολοφονία της Υπατίας⁹⁵.

Είναι γεγονός ότι, πλην των εκκλησιαστικών συγγραμμάτων, στο σύνολο σχεδόν της λοιπής ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας⁹⁶, καταγράφεται τόσο ο «σκοτεινός» ρόλος του Κύριλλου στα θρησκευτικά δρώμενα της Αλεξανδρείας όσο και η σκληρότητα του χαρακτήρα του. Ο Μ. Ανάστος, σχολιάζοντας την προσωπικότητα του συγκεκριμένου πατριάρχη, σημειώνει στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τα εξής: «Ο Κύριλλος έμαθε την τέχνη της δολοπλοκίας, της κολακείας, της δωροδοκίας, της ραδιουργίας και της εμπάθειας κοντά στο θείο του Θεόφιλο, τον οποίο το 412 διαδέχτηκε στον επισκοπικό θρόνο»⁹⁷. Ασφαλώς, σε καμία ιστορική πηγή δεν μπορούν να ανευρεθούν στοιχεία, από τα οποία να προκύπτουν ενδείξεις άμεσης συνέργειας του Κύριλλου στην αποτρόπαια πράξη της δολοφονίας της Υπατίας. Ωστόσο, είναι φανερό ότι ο πατριάρχης Αλεξανδρείας δεν κατέβαλε καμία προσπάθεια για να συγκρατήσει το φανατισμό του ποιμνίου του και να αποτρέψει αυτό το απάνθρωπο έγκλημα. Αντίθετα, όπως μαρτυρούν όλες οι ιστορικές πηγές εκείνης της εποχής και επισημαίνει η πλειοψηφία των σημερινών μελετητών, η πολιτική των ανελέητων διωγμών που εξαπέλυσε ο πατριάρχης εναντίον των θρησκευτικών του αντιπάλων καλλιέργησε κλίμα έντονου θρησκευτικού φανατισμού και μισαλλοδοξίας, το οποίο δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την τέλεση του συγκεκριμένου εγκλήματος, «οπλίζοντας» τα χέρια των επίδοξων δολοφόνων. Αυτή η αποδεδειγμένη από τις πηγές ηθική αυτουργία του Κύριλλου στη δολοφονία της Υπατίας καθώς και η

⁹⁵ Αυτόθι, σ. 127-196.

⁹⁶ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 298-299, όπου παρατίθεται η σχετική με την Υπατία ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

⁹⁷ Μ. Ανάστος, «Κύριλλος Αλεξανδρείας (412-444)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 409. Πβ. Α. Γ.Κ. Σαββίδης, «Κύριλλος Α' Αλεξανδρείας», στο: *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (ελληνική και παγκόσμια)*, τόμ. 35, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε., Αθήνα 1984, σ. 234.

εκστρατεία συγκάλυψης των ενόχων, που ανήκαν στο στενό περιβάλλον του πατριάρχη, έκαναν το διαπρεπή ιστορικό Γίββωνα πολύ εύστοχα να παρατηρήσει ότι «ο θάνατος της Υπατίας άφησε μια ανεξίτηλη κηλίδα πάνω στο χαρακτήρα του Κυρίλλου της Αλεξανδρείας»⁹⁸.

Διερευνώντας περαιτέρω τα αίτια που οδήγησαν σε αυτό το τραγικό για την Υπατία τέλος, μπορούμε να επισημάνουμε το διάχυτο φόβο και τη γενικότερη προκατάληψη που επικρατούσε στις τάξεις των λαϊκών κυρίως στρωμάτων απέναντι σε όσους ασχολούνταν με τα μαθηματικά και την αστρονομία, μια προκατάληψη την οποία συντηρούσαν και υποδαύλιζαν οι εκκλησιαστικοί κύκλοι εκείνης της εποχής. Η προκατάληψη αυτή έγινε, ασφαλώς, εντονότερη στην περίπτωση της Υπατίας, μιας εκπροσώπου του γυναικείου φύλου, που δεν έκρυβε ποτέ το ειδωλολατρικό της φρόνημα. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η ίδια κήρυττε με τη διδασκαλία της την ανεξιθρησκεία και συμπεριελάμβανε στον κύκλο των μαθητών της και αρκετούς χριστιανούς, οι οποίοι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τους ειδωλολάτρες συναδέλφους τους, κατηγορήθηκε, σύμφωνα με μαρτυρίες χρονικογράφων της εποχής, από τους ανθρώπους του Κύριλλου ως μάγισσα⁹⁹. Για να στηρίξουν τη συγκεκριμένη κατηγορία, οι αντίπαλοι της Υπατίας επικαλέστηκαν τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα στο χώρο των μαθηματικών και της αστρονομίας, τη φιλοσοφική της κοσμοθεωρία και την ειδωλολατρική της πίστη και, κυρίως, την ενασχόληση τόσο της ίδιας όσο και του πατέρα της Θέωνα με την αστρολογία, τη μαγεία και την ερμηνεία των ονείρων¹⁰⁰, πρακτικές οι οποίες μπορεί, βέβαια, να κινούνταν στα όρια της θρησκευτικής «νομιμότητας», ωστόσο ήταν ευρέως διαδεδομένες εκείνη την εποχή στους φιλοσοφικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας και,

⁹⁸ E. Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, ό.π., vol. II: 395 A.D. - 1185 A.D., σ. 817.

⁹⁹ M. Dzielska, ό.π., σ. 170.

¹⁰⁰ Αυτόθι, σ. 171.

οπωσδήποτε, περισσότερο «αθώες» από τις αντίστοιχες πρακτικές που ακολουθούνταν την ίδια εποχή στη Σχολή των Αθηνών.

Αναμφίβολα, η Υπατία υπήρξε ένα τραγικό, όσο και άδικο θύμα της πόλωσης και του θρησκευτικού φανατισμού, που καλλιεργήθηκε κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων από τους εκπροσώπους και των δύο αντίπαλων θρησκευτικών παρατάξεων. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι, ένα μόλις αιώνα πριν από το θάνατο της Υπατίας, είχε προηγηθεί μία αντίστοιχη δολοφονία, της οποίας τα κίνητρα ήταν επίσης θρησκευτικά, αυτή της χριστιανής αλεξανδρινής λογίας Αικατερίνης από ειδωλολάτρες¹⁰¹.

Οι επιστημονικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις της Υπατίας δίχασαν την κοινωνία και η ίδια απέκτησε ένθερμους υποστηρικτές, που την έβλεπαν ως «προφήτη φωτός», αλλά και «ορκισμένους» εχθρούς που τη θεωρούσαν «άγγελο του σκότους»¹⁰². Στην πραγματικότητα, η Υπατία αποτελούσε ένα σύμβολο πολυθεΐας¹⁰³ και ανεξιθρησκείας, η ύπαρξη του οποίου εκείνη την εποχή συνιστούσε απειλή για το χριστιανικό προσανατολισμό του κράτους και την επιβολή του ορθόδοξου δόγματος και, κατά συνέπεια, έπρεπε με κάθε τρόπο να εξουδετερωθεί. Από τη στιγμή, μάλιστα, που το όνομά της αναμείχθηκε στην ενεργό πολιτική ζωή και η ίδια θεωρήθηκε ότι υποδαύλιζε τις αρμονικές σχέσεις ανάμεσα στην κοσμική και την εκκλησιαστική εξουσία της πόλεως, η πορεία της προς το τέλος έμοιαζε, πλέον, προδιαγεγραμμένη.

Ο μαρτυρικός θάνατος της Υπατίας το 415 μ.Χ. έπληξε καίρια τον πνευματικό βίο της Αλεξάνδρειας για αρκετά χρόνια. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, η επιστημονική έρευνα παρουσίασε σημαντική κάμψη και

¹⁰¹ M. Alic, ό.π., σ. 62.

¹⁰² E. Hubbard, «Great Teachers» στο: *Little Journeys to the Homes of the Great*, vol. 10, World Publishing, Cleveland 1928, σ. 280. Πβ. M. Alic, ό.π., σ. 56.

¹⁰³ Α. Βακαλούδη, «Οι θρησκευτικές διώξεις στην Αίγυπτο και ο φόνος της Υπατίας» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 218-220.

η θρησκευτική ελευθερία περιορίστηκε δραστικά. Ωστόσο, η αλεξανδρινή φιλοσοφική παράδοση δε διακόπηκε οριστικά. Η Σχολή της Αλεξάνδρειας, έχοντας ως κορυφαίο εκπρόσωπό της το νεοπλατωνικό φιλόσοφο Αμμώνιο, μαθητή του Πρόκλου και δάσκαλο των σημαντικότερων νεοπλατωνικών φιλοσόφων του 6^{ου} αι. Δαμάσκιου, Σιμπλίκιου, Ασκληπιού, Ολυμπιόδωρου και Ιωάννη Φιλόπονου, γνώρισε μία νέα περίοδο ακμής. Οι φιλόσοφοι αυτοί συνέχισαν να μελετούν τις βασικές αρχές της διδασκαλίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, να συντάσσουν επιστημονικά υπομνήματα σε κείμενα αρχαίων φιλοσόφων και, παράλληλα, να προωθούν τη διδασκαλία των μαθηματικών, της γεωμετρίας και της αστρονομίας. Μολονότι στην πλειοψηφία τους παρέμεναν ακόμα πιστοί στην αρχαία ειδωλολατρική θρησκεία, με μοναδική ίσως εξαίρεση την περίπτωση του Ιωάννη του Φιλόπονου, ο οποίος ανεπιτυχώς επιχείρησε να εκχριστιανίσει την αλεξανδρινή Σχολή, είχαν επιτύχει να προσδώσουν στη διδασκαλία τους καθαρά φιλοσοφική μορφή, αποφεύγοντας οποιουδήποτε άλλου είδους θρησκευτική ενασχόληση, σε αντίθεση με τους Αθηναίους συναδέλφους τους, οι οποίοι, υπό τη δυναμική καθοδήγηση του Πρόκλου, είχαν συμπεριλάβει στη διδασκαλία τους στοιχεία μαγείας και αποκρυφισμού, προκαλώντας τη μίση της επίσημης κρατικής εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό η αλεξανδρινή Φιλοσοφική Σχολή, υπό την τελευταία της νεοπλατωνική μορφή, επέζησε έναν περίπου αιώνα περισσότερο από τη Σχολή των Αθηνών και η πόλη της Αλεξάνδρειας διατήρησε την οικουμενικότητά της ως πνευματικό κέντρο της Αυτοκρατορίας μέχρι την αραβική κατάκτηση¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Α. Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 297-298 και Μ. Dzielska, ό.π., σ. 194-196. Εκτενής αναφορά στην τελευταία φάση του Νεοπλατωνισμού στις πόλεις Αλεξάνδρειας και Αθηνών καθώς και στην κοινή ιστορική πορεία και επιστημονική συνεργασία των ανώτατων εκπαιδευτικών τους ιδρυμάτων κατά τους τελευταίους αιώνες της λειτουργίας τους επιχειρήθηκε ανωτέρω, σ. 100-107.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ
GAZA – ΒΗΡΥΤΟΣ: ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ
ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

7.1 Η Σχολή της Γάζας (5^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)

7.1.1 Εκχριστιανισμός μιας ειδωλολατρικής πόλης

Η ανακήρυξη, στα τέλη του 4^{ου} αιώνα, του Χριστιανισμού ως επίσημης κρατικής θρησκείας και η βαθμιαία επικράτησή του, σε πολιτικό, πνευματικό και θρησκευτικό επίπεδο, σε ολόκληρη σχεδόν τη βυζαντινή επικράτεια, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη απαγόρευση της τέλεσης των εθνικών λατρειών, κατέστησαν εξαιρετικά δυσχερή τη θέση της αρχαίας ειδωλολατρικής θρησκείας και των υποστηρικτών της. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης και, ειδικότερα, στην πόλη της Γάζας η νέα χριστιανική θρησκεία είχε να αντιμετωπίσει έναν παραδοσιακά ισχυρό αντίπαλο, τον αρχαίο εθνισμό¹. Οι απεικονίσεις ελληνικών ή εξελληνισμένων θεών, όπως του Απόλλωνα, της Αρτέμιδος, του Μίνωα και του Μάρνα, σε νομίσματα της Γάζας που χρονολογούνται από την ελληνιστική περίοδο, επιβεβαιώνουν τις βαθιές ιστορικές ρίζες που είχε στην περιοχή η πίστη στις ελληνικές θεότητες². Κατά τη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, η ίδια ειδωλολατρική πίστη, όπως προκύπτει από σύγχρονες ιστορικές πηγές, εξακολουθεί να διατηρεί ισχυρά ερείσματα σε ευρείες μάζες του πληθυσμού αυτών των περιοχών και να αποτελεί το κυρίαρχο θρησκευτικό δόγμα. Ένα απόσπασμα από την

¹ Για την ελληνική φυσιογνωμία των πόλεων της Παλαιστίνης, βλ. Π.Κ. Χρήστου, *Ελληνική παρουσία στην Παλαιστίνη*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1990.

² Αυτόθι, σ. 99.

Εκκλησιαστική Ιστορία του Σωζομενού αναφέρει χαρακτηριστικά: «Εἰσέτι δὲ κατὰ πόλεις τινὰς προθύμως ὑπερεμάχοντο τῶν ναῶν οἱ Ἑλληνισταί, παρὰ μὲν Ἀραβίοις Πετραῖοι καὶ Ἀρεοπολίται, παρὰ δὲ Παλαιστίνιοις Ῥαφεῶται καὶ Γαζαῖοι, παρὰ δὲ Φοίνιξιν οἱ τὴν Ἡλιούπολιν οἰκοῦντες, Σύρων δὲ μάλιστα οἱ τοῦ νομοῦ Ἀπαμείας τῆς πρὸς τῷ Ἀξίῳ ποταμῷ»³.

Ενδεικτική, εξάλλου, της προσήλωσης των κατοίκων της Γάζας στην ειδωλολατρική θρησκεία είναι και η απαξιοτική στάση που επέδειξαν προς το πρόσωπο του επισκόπου Πορφύριου, κατά την άφιξη του τελευταίου στην πόλη το έτος 395 μ.Χ. Στο *Βίος του Αγίου Πορφύριου, επισκόπου Γάζης*⁴, ένα αγιολογικό κείμενο, το οποίο γράφτηκε από το μαθητή του επισκόπου Μάρκο Διάκονο, αποτυπώνεται με τον πλέον παραστατικό τρόπο η εχθρική διάθεση με την οποία υποδέχτηκαν τον επίσκοπο οι Γαζαίοι ειδωλολάτρες. Ο Μάρκος, αυτόπτης μάρτυρας αυτού του συμβάντος, κάνει την ακόλουθη περιγραφή: «...εἰσήλθομεν εἰς Γάζαν πολλὰ κοπωθέντες καὶ θλιβέντες. Ἡ δὲ αἰτία τῆς θλίψεως αὕτη ἐτύγγανεν. Πλησίον Γάζης κῶμαι τυγγάνουσιν παρὰ τὴν ὁδὸν αἵτινες ὑπάρχουσι τῆς ειδωλομανίας. Ἐκ συνθήματος οὖν ὁ τούτων οἰκήτορες κατέστρωσαν πᾶσαν τὴν ὁδὸν ἀκανθῶν καὶ σκολόπων, ὥς τινὰς μὴ δύνασθαι παρελθεῖν, ἐξέχεαν δὲ καὶ βόρβορον καὶ ἐκάπνιζον

³ Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 9 τόμοι, επιμ. έκδ. J. Bidez - G.C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960, τόμ. VII, κεφ. 15,11-15,12, σ. 321. Για την ειδωλολατρική παράδοση περιφερειακών πόλεων της Αυτοκρατορίας καθώς και για τη σταδιακή μεταστροφή τους στη νέα χριστιανική θρησκεία, βλ. επίσης Μ.Σ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, εκδ. Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1996, σ. 230-233.

⁴ Ο *Βίος του Αγίου Πορφύριου* γράφτηκε από το Μάρκο Διάκονο λίγα μόλις έτη μετά το θάνατο του επισκόπου Πορφύριου. Δεδομένου ότι η πνευματική σχέση των δύο ανδρών είχε διάρκεια σαράντα περίπου ετών και ότι ο Μάρκος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των περισσότερων γεγονότων που εξιστορεί στη βιογραφία του Αγίου, το σύγγραμμά του αποτελεί μία εξαιρετικά σημαντική πρωτογενή πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία της Γάζας εκείνης της περιόδου (τέλη 4^{ου} - αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ.). Βλ. Μάρκος, Διάκονος, *Βίος Αγίου Πορφύριου Επισκόπου Γάζης*, πρόλογος Αρχιμ. Ελισαίου - Β. Κατσαρού, εισαγωγή, μτφ., σχόλια Ι. Μονή Σίμωνος Πέτρας, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003. Πβ. Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 437-439.

ἄλλα δυσώδη, ὥστε ἡμᾶς ἐκ τῆς δυσσομίας πνίγεσθαι καὶ περὶ τὴν ὄρασιν κινδυνεύειν. Μόλις οὖν διασωθέντες, περὶ τρίτην ὥραν νυκτερινὴν εἰσήλθομεν εἰς τὴν πόλιν»⁵.

Μολονότι στο μεγαλύτερο τμήμα της βυζαντινῆς επικράτειας η συγκεκριμένη χρονικὴ συγκυρία, ὅπως ἐπισημάνθηκε, υπῆρξε ἐξαιρετικὰ αρνητικὴ γιὰ τὴν περαιτέρω ἐπιβίωση τῆς ἀρχαία εἰδωλολατρικῆς πίστεως, στὴν πόλη τῆς Γάζας ἐξακολουθοῦσαν νὰ λειτουργοῦν ἀπρόσκοπτα μεγάλοι δημόσιοι εἰδωλολατρικοὶ ναοί. Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Μάρκου Διακόνου «Ἦσαν δὲ ἐν τῇ πόλει ναοὶ εἰδώλων δημόσιοι ὀκτώ, τοῦ τε Ἡλίου καὶ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Κόρης καὶ τῆς Ἐκάτης καὶ τὸ λεγόμενον Ἡρωεῖον καὶ τῆς Τύχης τῆς πόλεως, ὃ ἐκάλουν Τυχαῖον, καὶ τὸ Μαρνεῖον, ὃ ἔλεγον εἶναι τοῦ Κρηταγενοῦς Διός, ὃ ἐνόμιζον εἶναι ἐνδοξότερον πάντων τῶν ἱερῶν τῶν ἀπανταχοῦ»⁶.

Στὴ στροφή τοῦ 4^{ου} πρὸς 5^ο αἰῶνα ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν κατοίκων τῆς Γάζας καὶ κυρίως ἐκεῖνοι ποὺ συγκροτοῦσαν τὰ δύο ἄκρα τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης, δηλαδὴ ἡ ἀστικὴ ἀριστοκρατία καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς, ἐξακολουθοῦσαν παρὰ τὶς σχετικὲς ἀπαγορεύσεις νὰ διατηροῦν ζωντανή τὴν εἰδωλολατρικὴ τους παράδοση⁷, μιὰ παράδοση τὴν ὁποία ἀσφαλῶς ἐνδυνάμωνε ἡ ὑπαρξὴ τῶν μεγάλων καὶ ευρέως διαδεδομένων ἐθνικῶν ἱερῶν σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ὅπως τὸ φημισμένο Μαρνεῖο τῆς Γάζας⁸.

Ἐπιχειρώντας νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν πολιτικὴ μετριοπάθεια καὶ ἀνοχῆς ποὺ ἐπέδειξε γιὰ μιὰ τουλάχιστον δεκαετία ἡ ἐπίσημη κεντρικὴ

⁵ Μάρκος, Διάκονος, ὁ.π., κεφ. 17, σ. 122-125.

⁶ Αὐτόθι, κεφ. 64, σ. 206-207.

⁷ C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αυτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μτφ. Δ. Τσουγκαράκη, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, γ' ἀνατ., Ἀθήνα 2002 (αγγλ. ἐκδ. London 1980), σ. 109-110.

⁸ Τὸ Μαρνεῖο υπῆρξε ὁ πιο γνωστός εἰδωλολατρικὸς ναὸς τῆς Γάζας καὶ ἦταν ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τοῦ υπέρτατου θεοῦ Μάρνα, ὁ ὁποῖος ταυτιζόταν με τὸ θεὸ Δία τὸν Κρηταγενή.

εξουσία απέναντι στην παράνομη θρησκευτική δραστηριότητα των ειδωλολατρικών ναών της Γάζας, μπορούμε να αποδώσουμε τη συγκεκριμένη αναβλητικότητα του κράτους ως προς την επιβολή των προβλεπόμενων από το νόμο κυρώσεων σε οικονομικά κατά κύριο λόγο αίτια. Οι Γαζαίοι ειδωλολάτρες, οι οποίοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ανήκαν στην τάξη της αστικής αριστοκρατίας και ήσαν οικονομικά εύρωστοι, κατέβαλλαν στο κράτος με τη μορφή της ετήσιας φορολογίας ένα καθόλου ευκαταφρόνητο χρηματικό ποσό, το οποίο εκείνη την εποχή συνέβαλλε αποτελεσματικά στην ενίσχυση του δημόσιου ταμείου και κατ' επέκταση στην κάλυψη μεγάλου μέρους των κρατικών αναγκών. Μία ενδεχόμενη προσπάθεια βίαιης εκρίζωσης της ειδωλολατρικής λατρείας στην πόλη της Γάζας και άσκησης εκτεταμένων διώξεων σε βάρος των Γαζαίων ειδωλολατρών ενείχε τον κίνδυνο να προκαλέσει κύμα φυγής των συγκεκριμένων κατοίκων από την πόλη, με ορατό πλέον το ενδεχόμενο της απώλειας αυτής της εξαιρετικά σημαντικής πηγής εσόδων για το κράτος. Την εκτίμηση αυτή διατυπώνει ο ίδιος ο αυτοκράτορας Αρκάδιος προς τον επίσκοπο Πορφύριο, όταν ο τελευταίος μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη, στα τέλη του 400 μ.Χ., προκειμένου να ζητήσει από τον αυτοκράτορα την καταστροφή του Μαρνείου και των υπόλοιπων ειδωλολατρικών ναών: «Οἶδα ὅτι ἡ πόλις ἐκείνη κατείδωλός ἐστιν, ἀλλ' εὐγνωμονεῖ περὶ τὴν εἰσφορὰν τῶν δημοσίων πολλὰ συντελοῦσα. Ἐὰν οὖν αἰφνιδιάσωμεν αὐτοὺς τῷ φόβῳ, φυγῇ χρήσονται καὶ ἀπόλλομεν τοσοῦτον κανόνα»⁹. Ωστόσο, η διπλωματική ικανότητα και η προνοητικότητα του δραστήριου επισκόπου Πορφύριου να προσεταιριστεί την έγκυο αυτοκράτειρα Ευδοξία, προαναγγέλλοντάς της μάλιστα τη γέννηση άρρενος τέκνου, φαίνεται ότι οδήγησαν τελικά στην ικανοποίηση του αιτήματός του.

⁹ Μάρκος, Διάκονος, ό.π., κεφ. 41, σ. 170-171. Πβ. P. Chuvin, *Οι τελευταίοι Εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, ό.π., σ. 98.

Έτσι, δύο μόλις χρόνια μετά την άρνηση του αυτοκράτορα να προβεί στη λήψη περιοριστικών μέτρων εναντίον της παράνομης θρησκευτικής δραστηριότητας των Γαζαίων ειδωλολατρών και αφού στο μεταξύ είχαν αρθεί όλες οι αρχικές επιφυλάξεις που είχαν διατυπωθεί από αυτόν, δίδεται το 402 μ.Χ. αυτοκρατορική εντολή να καταστραφούν όλοι οι ειδωλολατρικοί ναοί της Γάζας και στη συνέχεια να κατασχεθούν και να παραδοθούν στην πυρά όσα είδωλα και βιβλία ανακαλύπτονταν κατόπιν σχετικής έρευνας στις οικίες των ειδωλολατρών κατοίκων της πόλης. Ενδεικτική της βιαιότητας με την οποία αποκαθλώθηκαν τα ειδωλολατρικά σύμβολα της πόλης είναι η περιγραφή της πυρπόλησης του Μαρνείου από το Μάρκο Διάκονο: «Ἀγαγόντες οὖν τὴν ὑγρὰν πίσσαν καὶ τὸ θεῖον καὶ τὸ χοίρειον στέαρ καὶ μίξαντες τὰ τρία, ἔχρισαν τὰς ἐνδοτέρας θύρας, καὶ ποιήσαντες εὐχὴν προσῆψαν τὸ πῦρ, καὶ εὐθέως διέλαβεν πᾶς ὁ ναὸς καὶ ἐκαύθη. Ὅσοι δὲ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ξένων ἠδύναντο, διήρπαζον ἐκ τοῦ πυρὸς ἃ ἤϋρισκον, εἴτε χρυσὸν εἴτε ἄργυρον ἢ σίδηρον ἢ μόλιβδον»¹⁰.

Η άνοδος του Πορφύριου στον επισκοπικό θρόνο της Γάζας σηματοδοτεί, αναμφίβολα, τη σταδιακή εκρίζωση του παλαιού ειδωλολατρικού καθεστώτος και τη βαθμιαία εδραίωση της νέας χριστιανικής θρησκείας στην πόλη της Γάζας. Έχοντας την επίσημη στήριξη της κοσμικής εξουσίας, ο Πορφύριος προωθεί κατά τη διάρκεια της επισκοπείας του σχέδιο άμεσου εκχριστιανισμού των κατοίκων της πόλης. Το σχέδιο αυτό προβλέπει την απαγόρευση τέλεσης λατρευτικών εκδηλώσεων από τους εθνικούς, την ολοκληρωτική καταστροφή των μνημείων εθνικής λατρείας και την ανέγερση στη θέση τους χριστιανικών ναών. Μέσα σε λίγες μόλις δεκαετίες η πόλη της Γάζας αλλάζει πραγματικά όψη και από αμιγώς ειδωλολατρική μετεξελιίσσεται σε

¹⁰ Μάρκος, Διάκονος, ό.π., κεφ. 69, σ. 218-219.

χριστιανική πόλη κατά το πρότυπο άλλων αστικών κέντρων της ευρύτερης περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Δεν θα ήταν, ωστόσο, ακριβές αν αποδίδαμε την αιτία αυτής της μεταστροφής αποκλειστικά στην ευφυΐα του επισκόπου Πορφύριου και στο δυναμισμό του χαρακτήρα του. Το θρησκευτικό κλίμα που είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Θεοδοσίου Α΄ και, ειδικότερα, ο καταγιγισμός των αυτοκρατορικών διατάξεων που θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 4^{ου} αιώνα και οι οποίες έθεταν σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια εκτός νόμου τις παγανιστικές λατρείες, δεν άφηναν στους οπαδούς της εθνικής θρησκείας πολλά περιθώρια ανάληψης πρωτοβουλιών για την παλινόρθωσή της, καθώς μια τέτοια απόπειρα, πέρα από μάταιη θα ήταν και εξαιρετικά ριψοκίνδυνη γι' αυτούς. Την ίδια εποχή, ο Χριστιανισμός είχε αρχίσει πλέον να βρίσκει πρόσφορο έδαφος και να ασκεί σημαντική επιρροή σε ευρείες μάζες του πληθυσμού, οι οποίες, απογοητευμένες από την ηθική κατάπτωση των περισσότερων ειδωλολατρικών θρησκειών, εύρισκαν καταφύγιο στις νέες ηθικές αξίες που προέβαλλε η χριστιανική διδασκαλία¹¹.

Ο βαθμιαίος εκχριστιανισμός της Γάζας πρέπει επομένως να ερμηνευτεί ως το φυσικό επακόλουθο μιας ήδη δρομολογημένης πορείας παρακμής του αρχαίου κόσμου. Η καταστροφή του χώρου θρησκευτικής λατρείας του θεού Μάρνα καθώς και των υπολοίπων ειδωλολατρικών ιερών στην πόλη της Γάζας δεν αποτελεί απλά την εκδήλωση μιας μεμονωμένης και ακραίας πράξης θρησκευτικού φανατισμού από μερίδα εξαγριωμένου πλήθους Χριστιανών, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια πράξη με έντονα συμβολικό χαρακτήρα, αντίστοιχη της καταστροφής του ιερού του Δία στην Απάμεια και του Σέραπι στην Αλεξάνδρεια, η οποία αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδιασμού που εκπονείται

¹¹ Βλ. και ανωτέρω, σ. 27 κ.ε.

εκείνη την περίοδο από την κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία και ο οποίος αποσκοπεί στην άμεση εκρίζωση της αρχαίας ειδωλολατρικής πίστης σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια.

7.1.2 Άνθιση των ρητορικών και φιλοσοφικών σπουδών

Η ανατολή του 5^{ου} αιώνα βρίσκει την εκχριστιανισμένη πλέον πόλη της Γάζας σε τροχιά πνευματικής ανόδου. Στους αιώνες που ακολουθούν η Γάζα εξελίσσεται σταδιακά σε ένα από τα αξιολογότερα κέντρα των ελληνικών και χριστιανικών γραμμάτων σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Η Σχολή της Γάζας στελεχώνεται, κατά τη διάρκεια του 5^{ου} - 6^{ου} αιώνα, από μία πλειάδα επιφανών πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι έχουν σπουδάσει ρητορική και φιλοσοφία στις μεγάλες σχολές της ελληνιστικής Ανατολής και είναι στο σύνολό τους φορείς της ελληνικής παιδείας. Οι λόγιοι αυτοί, μολονότι έχουν ασπασθεί τη νέα χριστιανική πίστη και αγωνίζονται για τη διάδοση των βασικών αρχών της χριστιανικής διδασκαλίας, ταυτόχρονα προωθούν στη Σχολή της Γάζας τον ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό και τον ελληνικό τρόπο σκέψης.

Κορυφαίοι εκπρόσωποι της πνευματικής κίνησης που αναπτύσσεται εκείνη την εποχή στην πόλη της Γάζας είναι ο Αινείας, ο Ζαχαρίας ο Σχολαστικός και ο αδελφός του τελευταίου, Προκόπιος¹². Έχοντας μελετήσει σε βάθος τα φιλοσοφικά συστήματα της αρχαιότητας και επιδεικνύοντας μια αδιαμφισβήτητη κλίση προς τον πλατωνισμό, οι Γαζαίοι, όπως αποκαλούνται από τους μελετητές οι ανωτέρω φιλόσοφοι

¹² Για τους τρεις διακεκριμένους φιλοσόφους και ρητοροδιδασκάλους από τη Γάζα και το συγγραφικό τους έργο, βλ. Β.Ν. Τατάκης, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, ό.π., σ. 42-53 και Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, ό.π., τόμ. Α', σ. 524-538. Βλ., επίσης, Κ.Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, β' έκδ., Αθήνα 1994, σ. 669-671.

λόγω της ταύτισής τους σε βασικές αρχές της διδασκαλίας τους, επιχειρούν με το πολύπλευρο συγγραφικό τους έργο και τη διδασκαλία τους να προσαρμόσουν τα διδάγματα των αρχαίων φιλοσόφων στις δογματικές αλήθειες της νέας χριστιανικής θρησκείας. Συγκεκριμένα, επιδιώκουν να καταρρίψουν τις αντιλήψεις περί αιωνιότητας του κόσμου και προϋπαρξής των ψυχών, οι οποίες αποτελούν θεμελιώδεις αρχές της ειδωλολατρικής πίστης και να υπερασπιστούν το χριστιανικό δόγμα της ανάστασης των νεκρών και της αθανασίας της ψυχής. Κατ' αυτόν τον τρόπο συμβάλλουν στη διάδοση της χριστιανικής αντίληψης σχετικά με την έννοια του χρόνου, σύμφωνα με την οποία ο χρόνος δεν έχει κυκλική αλλά ευθύγραμμη πορεία, η οποία συμβολίζει τη διαδρομή του φθαρτού κόσμου προς την αιωνιότητα. Η αντίληψη αυτή οδηγεί, σύμφωνα με την απόλυτα εμπειριστατωμένη ανάλυση του Καθηγητή της Φιλοσοφίας Κ.Δ. Γεωργούλη, στην ανάδειξη της έννοιας της ιστορικότητας και στη διαρκώς αυξανόμενη τάση που παρατηρείται εκείνη την εποχή στη συγγραφή ιστορικών έργων και χρονογραφιών¹³.

Ο Αινείας (450-534) αποτελεί, κατά γενική ομολογία, την κορυφαία πνευματική μορφή της Σχολής της Γάζας. Υπήρξε μαθητής του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Ιεροκλή, τον οποίο γνώρισε στη Σχολή της Αλεξάνδρειας, όπου ο Αινείας μύηθηκε στη φιλοσοφία και τη ρητορική¹⁴. Στη συνέχεια σταδιοδρόμησε ως ρήτορας και δικαστικός λειτουργός στην πόλη της Γάζας και ως διδάσκαλος φιλοσοφίας στην

¹³ Κ.Δ. Γεωργούλης, ό.π., σ. 671. Σχετικά με την ευρεία διάδοση της χρονογραφίας καθ' όλη τη διάρκεια του Βυζαντίου, την ιδιαίτερη τεχνοτροπία των βυζαντινών χρονογράφων, αλλά και τις διαφοροποιήσεις τους από τους ιστοριογράφους αυτής της περιόδου, βλ. Α. Μαρκόπουλος, «Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία, νοοτροπία – τεχνοτροπία», Διάλεξη στη σειρά: *Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας - 4* (19 Δεκεμβρίου 1991), υπεύθυνη Χρ. Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, α' ανατ., Αθήνα 1998, σ. 9-25.

¹⁴ Σημειώνεται ότι τον 5^ο αιώνα ήταν συνηθισμένο φαινόμενο για τους σπουδαστές από τη Γάζα να μεταβαίνουν στην Αλεξάνδρεια, προκειμένου να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους (βλ. Gl. Downey, *Gaza in the early sixth century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma 1963, σ. 107-108). Την ίδια, εξάλλου, διαδρομή με τον Αινεία ακολούθησε και ο διάδοχός του στη Σχολή της Γάζας, Προκόπιος (βλ. κατωτέρω, σ. 235).

ομώνυμη σχολή της πόλης. Στο πλαίσιο του συγγραφικού του έργου διακρίθηκε ιδιαίτερα για το φιλοσοφικό διάλογο *Θεόφραστος, ήτοι περί άθανασίας τών ψυχών και αναστάσεως τών σωμάτων*¹⁵, με τον οποίο ο Αινείας αντικρούει τις νεοπλατωνικές αντιλήψεις για την αιωνιότητα του κόσμου και υπερασπίζεται το χριστιανικό δόγμα της αθανασίας των ψυχών και της ανάστασης, ακολουθώντας με τον τρόπο αυτό το παράδειγμα των τριών Πατέρων της Καππαδοκίας (Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Γρηγορίου, επισκόπου Νύσσης). Η διδασκαλία, ειδικότερα, του Γρηγορίου Νύσσης σχετικά με τη θεϊκή καταγωγή της ανθρώπινης ψυχής ασκεί σημαντική επίδραση στο συγκεκριμένο έργο του Αινεία¹⁶. Ωστόσο, η εν γένει τεχνοτροπία του έργου αυτού παραπέμπει εξίσου έντονα και στους πλατωνικούς διαλόγους (Πολιτεία, Φαίδωνα, Φαίδρο, Γοργία, Πρωταγόρα, Τίμαιο), τους οποίους ο Αινείας χρησιμοποιεί ως βασική πηγή του έργου του¹⁷. Στο *Θεόφραστο* ο Αινείας πραγματεύεται το πρόβλημα της αθανασίας της ψυχής, μέσα από ένα φανταστικό διάλογο που εκτυλίσσεται στην Αλεξάνδρεια μεταξύ του Αθηναίου φιλοσόφου Θεόφραστου και του Ευξίθεου, ενός ανθρώπου που έχει ξεκινήσει από τη Συρία με προορισμό την Αθήνα, προκειμένου να ικανοποιήσει τις μεταφυσικές ανησυχίες του και του οποίου οι απόψεις που διατυπώνονται στο συγκεκριμένο έργο αντιπροσωπεύουν τις θέσεις του ίδιου του συγγραφέα¹⁸. Με το *Θεόφραστο* ο Αινείας συνέβαλε στη διαμόρφωση και θεμελίωση της χριστιανικής μεταφυσικής, παρά το γεγονός ότι η παραδοχή του σχετικά

¹⁵ Αινείας, ο Γαζαίος, *Θεόφραστος, ήτοι περί άθανασίας ψυχών και αναστάσεως σωμάτων*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 85, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1860, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1984, στήλ. 871-1004.

¹⁶ Γρηγόριος, Επίσκοπος Νύσσης, *Περί Ψυχής και Αναστάσεως ο Λόγος*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 46, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 11-160.

¹⁷ Κ.Δ. Γεωργούλης, ό.π., σ. 670.

¹⁸ Β.Ν. Τατάκης, ό.π., σ. 44 κ.ε.

με την ύπαρξη της τριαδικότητας του Θεού πριν από τη δημιουργία του κόσμου τον έφερε πολύ κοντά στις απόψεις του Αρειανισμού¹⁹.

Ο Ζαχαρίας ο Σχολαστικός και μετέπειτα επίσκοπος Μυτιλήνης (465-553 περίπου) γεννήθηκε στην πόλη Μαΐουμά της Παλαιστίνης²⁰. Σπούδασε ρητορική και φιλοσοφία στη Σχολή της Γάζας, όπου υπήρξε μαθητής του Αινεία του Γαζαίου και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην ονομαστή Νομική Σχολή της Βηρυτού²¹, όπου έλαβε νομική κατάρτιση, γεγονός που του επέτρεψε να ασκήσει για μικρό χρονικό διάστημα το δικηγορικό επάγγελμα στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Για το λόγο αυτό φέρει και την προσωνυμία του σχολαστικού, δηλαδή του επαγγελματία δικηγόρου.

Ο Ζαχαρίας ασχολήθηκε και αυτός με το ζήτημα της δημιουργίας του κόσμου και εξέφρασε, μέσω του συγγραφικού του έργου, φιλοσοφικές απόψεις, οι οποίες ταυτίζονται σχεδόν με αυτές του Αινεία και, επίσης, προσεγγίζουν σε σημαντικό βαθμό τις αντίστοιχες θέσεις των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και κυρίως του Γρηγορίου Νύσσης. Συγκεκριμένα, ο Ζαχαρίας επιχειρεί να αντικρούσει την ειδωλολατρική αντίληψη περί αιωνιότητας του κόσμου, όπως αυτή είχε εκφραστεί από τον αλεξανδρινό νεοπλατωνικό φιλόσοφο Αμμώνιο τον Ερμείου²², καθώς και τον διδάσκαλο του τελευταίου Πρόκλο²³. Ο Ζαχαρίας συνέγραψε επίσης *Εκκλησιαστική Ιστορία*, η οποία χρονικά καλύπτει την περίοδο από την άνοδο του Μαρκιανού στο βυζαντινό θρόνο έως και το θάνατο του αυτοκράτορα Ζήνωνα, καθώς και σημαντικές βιογραφίες, μεταξύ

¹⁹ H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α': *Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφ. Λ.Γ. Μπενάκη, Ι.Β. Αναστασίου, Γ.Χ. Μακρή, γ' ανατ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, σ. 73. Πβ. Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 524.

²⁰ Η πόλη αυτή αποτελούσε το επίνειο της Γάζας και είχε μετονομασθεί Κωνσταντία από το Μέγα Κωνσταντίνο, επειδή οι κάτοικοί της, σε αντίθεση με τον ειδωλολατρικό πληθυσμό της γειτονικής Γάζας, είχαν από νωρίς ασπασθεί το Χριστιανισμό.

²¹ Για τις σπουδές του Ζαχαρία στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, βλ. και κατωτέρω, σ. 242.

²² Ο Αμμώνιος ο Ερμείου υπήρξε διδάσκαλος των πιο σημαντικών νεοπλατωνικών του 6^{ου} αιώνα (Δαμάσκιου, Σιμπλίκιου, Ολυμπιόδωρου κλπ.). Βλ. ανωτέρω, υποσημ. 56, σ. 102 και σ. 224.

²³ Ο Πρόκλος υπήρξε ο τελευταίος από τους μεγάλους νεοπλατωνικούς διδασκάλους της Σχολής των Αθηνών (βλ. ανωτέρω, σ. 90-91).

αυτών και τη βιογραφία του άλλοτε συμφοιτητή του στη Νομική Σχολή της Βηρυτού, πατριάρχη Αντιοχείας Σεβήρου²⁴.

Ο Προκόπιος ο Γαζαίος (460-530 περίπου), αδελφός του Ζαχαρία του Σχολαστικού, σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και στη συνέχεια άσκησε το επάγγελμα του ρητοροδιδασκάλου στην πόλη της Γάζας, όπου διαδέχτηκε, στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, τον Αινεία στη διεύθυνση της ομώνυμης σχολής. Σημειώνεται ότι την εποχή του Προκόπιου, η πνευματική ακτινοβολία της Σχολής της Γάζας και η φήμη των διακεκριμένων καθηγητών που στελέχωναν τις τάξεις της είχε πλέον ξεπεράσει τα στενά γεωγραφικά όρια της Παλαιστίνης και είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια, με αποτέλεσμα η Σχολή να αποτελεί πόλο έλξης για ένα μεγάλο πλήθος νέων ανθρώπων, που επιθυμούσαν να λάβουν υψηλού επιπέδου σπουδές στη ρητορική και τη φιλοσοφία.

Το συγγραφικό έργο του Προκόπιου υπήρξε πολύπλευρο και περιελάμβανε ρητορικούς λόγους, επιστολές και εκφράσεις. Οι τελευταίες αποτελούσαν κείμενα ιδιαίτερης λογοτεχνικής αξίας και αφορούσαν κυρίως περιγραφές των σημαντικότερων έργων τέχνης της πόλης. Έχουν διασωθεί οι περιγραφές ενός καλλιτεχνικού ρολογιού που είχε τοποθετηθεί στην αγορά της Γάζας και ενός μεγάλου ψηφιδωτού πίνακα που είχε αναρτηθεί σε κεντρικό σημείο της πόλης²⁵. Ο Προκόπιος συνέγραψε, επίσης, ερμηνευτικούς σχολιασμούς σε βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, ενώ δεν παρέλειψε, μέσω του συγγραφικού του έργου, να αντικρούσει τις νεοπλατωνικές αντιλήψεις για την αιωνιότητα του

²⁴ Για το συγγραφικό έργο και τη διδασκαλία του Ζαχαρία του Σχολαστικού, βλ. Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 529-532 και Β.Ν. Τατάκης, *ό.π.*, σ. 49-51. Βλ. επίσης, Κ.Δ. Γεωργούλης, *ό.π.*, σ. 670-671.

²⁵ Η. Hunger, *ό.π.*, τόμ. Α': *Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, σ. 273-275.

κόσμου, κινούμενος σε αυτό το θέμα στο ίδιο περίπου μήκος κύματος με τους υπόλοιπους Γαζαίους φιλοσόφους του 5^{ου} αιώνα²⁶.

Ο κύκλος των σημαντικότερων χριστιανών λογίων που έζησαν και έδρασαν στην πόλη της Γάζας κατά τη διάρκεια του 5^{ου} - 6^{ου} αιώνα ολοκληρώνεται με την αναφορά μας στα πρόσωπα του Χορίκιου και του Τιμόθεου του Γαζαίου. Ο Χορίκιος, διάσημος ρήτορας και σοφιστής της εποχής, υπήρξε μαθητής του Προκόπιου του Γαζαίου, τον οποίο στη συνέχεια διαδέχτηκε στη διεύθυνση της Σχολής της Γάζας. Ο Χορίκιος συνέθεσε τη βιογραφία του διδασκάλου του σε μορφή επιτάφιου ρητορικού λόγου. Παράλληλα, συνέγραψε εγκωμιαστικούς λόγους για πολλούς ακόμα επιφανείς άνδρες καθώς και μελέτες για σημαίνοντα πρόσωπα της μυθολογίας και της ιστορίας. Διακρίθηκε, επίσης, για τις φιλοσοφικές διαλέξεις του, οι οποίες είχαν τη μορφή εκλαϊκευτικών μαθημάτων. Τέλος, σε ολόκληρο το εύρος του συγγραφικού του έργου συχνές είναι οι αναφορές του σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και κυρίως στα έργα του Θουκυδίδη, του Πλάτωνα και του Δημοσθένη. Ο Τιμόθεος ο Γαζαίος, ρήτορας και γραμματικός που έζησε περίπου στα τέλη του 5^{ου} - αρχές 6^{ου} αιώνα, συνέγραψε, μεταξύ των άλλων, ένα επικό ποίημα *Περί θαυμασίων ζώων*, με αναφορές σε τετράποδα των μακρινών Ινδιών, της Αραβίας, της Αιγύπτου και της Λιβύης καθώς και σε σπάνια είδη εξωτικών πτηνών και όφεων²⁷.

Στον αντίποδα της διδασκαλίας των τριών Γαζαίων φιλοσόφων και των διαδόχων τους κινείται η διδασκαλία του Ισίδωρου, γνωστού νεοπλατωνικού φιλοσόφου του 6^{ου} αιώνα, ο οποίος καταγόταν από τη Γάζα. Όπως σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο Ισίδωρος υπήρξε ένας από τους επτά τελευταίους διδασκάλους της Σχολής των Αθηνών²⁸,

²⁶ Για το συγγραφικό έργο και τη διδασκαλία του Προκόπιου του Γαζαίου, βλ. Θ. Δετοράκης, ό.π., τόμ. Α', σ. 533-538 και Β.Ν. Τατάκης, ό.π., σ. 51-53. Βλ., επίσης, Κ.Δ. Γεωργούλης, ό.π., σ. 669.

²⁷ Π.Κ. Χρήστου, ό.π., σ. 99.

²⁸ Για τα ονόματα των υπολοίπων έξι διδασκάλων της Σχολής των Αθηνών, βλ. ανωτέρω, σ. 107-108.

η οποία την εποχή αυτή εξακολουθούσε να αποτελεί το τελευταίο ίσως προπύργιο της εθνικής παιδείας. Είναι προφανείς οι λόγοι που οδήγησαν τον Ισίδωρο στην απόφαση να εγκαταλείψει τη γενέτειρά του και να μεταβεί στην Αθήνα, προκειμένου να ασκήσει εκεί το διδασκαλικό του λειτούργημα. Είναι βέβαιο ότι οι ιδεολογικές του πεποιθήσεις δεν θα μπορούσαν να βρουν πλέον στην εκχριστιανισμένη πόλη της Γάζας ικανό αριθμό ακροατών.

Ο εκχριστιανισμός του πληθυσμού της Γάζας, μολονότι οδήγησε αναπόφευκτα στην εκρίζωση μια μακράς εθνικής παράδοσης αιώνων, στάθηκε, ωστόσο, στα χρόνια που ακολούθησαν, αφορμή για την ανάδειξη μιας πλειάδας επιφανών πνευματικών ανθρώπων, οι οποίοι με το συγγραφικό τους έργο και τη διδασκαλία τους κατέστησαν τη Σχολή της Γάζας ένα ακμάζον κέντρο παιδείας με διεθνή ακτινοβολία. Παράλληλα, οι συγκεκριμένοι λόγιοι, «Έλληνες κατά τον πολιτισμό και την παιδεία και χριστιανοί κατά την πίστη»²⁹, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο καθηγητής Β. Τατάκης, συνέβαλαν αποφασιστικά στην προώθηση των ελληνικών και χριστιανικών γραμμάτων και, ταυτόχρονα, στον εξελληνισμό της χριστιανικής παράδοσης. Η λαμπρή, ωστόσο, πνευματική πορεία της Σχολής της Γάζας, διάρκειας ενάμιση περίπου αιώνα (μέσα 5^{ου} – τέλη 6^{ου} αι.), ανακόπτεται κατά το α' μισό του 7^{ου} αιώνα από την αραβική κατάκτηση της περιοχής.

7.2 Η Νομική Σχολή της Βηρυτού (4^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ.)

Ήδη από τον τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα η σημερινή πρωτεύουσα του Λιβάνου γνωρίζει αξιοσημείωτη πνευματική πρόοδο και εξελίσσεται σε κέντρο σπουδών διεθνούς ακτινοβολίας. Αιτία γι' αυτή την αξιοζήλευτη άνθηση των γραμμάτων αποτελεί, ασφαλώς, η ίδρυση και

²⁹ Β.Ν. Τατάκης, ό.π., σ. 42.

λειτουργία στην πόλη της Βηρυτού, της ομώνυμης Νομικής Σχολής. Με την πάροδο του χρόνου, η σχολή αυτή ανταγωνίζεται επάξια τη φήμη και το κύρος όλων των αντίστοιχων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων που λειτουργούν την ίδια περίοδο στην Αυτοκρατορία και σταδιακά εξελίσσεται σε κύρια σχολή επιστημονικής κατάρτισης όλων των υποψήφιων νομικών και πολιτικών υπαλλήλων του Κράτους. Τον 4^ο αιώνα ο εθνικός φιλόσοφος Λιβάνιος αποκαλεί χαρακτηριστικά τη Νομική Σχολή της Βηρυτού «Μητέρα των Νόμων», ενώ τον επόμενο αιώνα, η Σχολή έχει πλέον φθάνει στο απόγειο της ακμής της και χαρακτηρίζεται, όχι άδικα, από το σύνολο των μελετητών ως η πιο διάσημη νομική σχολή σε ολόκληρη τη βυζαντινή επικράτεια. Δεν αποτελεί υπερβολή αν ειπωθεί ότι η φήμη της έχει ήδη ξεπεράσει ακόμα και αυτήν της Νομικής Σχολής της Ρώμης, ενώ οι καθηγητές της χαίρουν πλήρους αναγνωρίσεως και αποδοχής από το σύνολο της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας, όπως άλλωστε υποδηλώνει και ο τίτλος του «οικουμενικού διδασκάλου» που αποδίδεται σε αυτούς εκείνη την εποχή³⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αυτοκρατορικό διάταγμα του έτους 533 μ.Χ., δια του οποίου καθορίζεται το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών των τριών κορυφαίων νομικών σχολών του κράτους³¹. Πρόκειται για τις Νομικές Σχολές της Ρώμης, της Κωνσταντινούπολης και της Βηρυτού. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (527-565), συντάκτης του ανωτέρω διατάγματος, συμπεριέλαβε τη Νομική Σχολή της Βηρυτού μεταξύ των τριών έγκυρων νομικών σχολών που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή στην Αυτοκρατορία, ακριβώς επειδή θεωρούσε ότι το επίπεδο των σπουδών

³⁰ Ε.Κ. Χρυσός, *Πανεπιστημιακή ζωή στα περιφερειακά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τον έκτο αιώνα*, λόγος πανηγυρικός για την εορτή των Τριών Ιεραρχών (30/1/1985), Ιωάννινα 1986, σ. 16. Για τη γενικότερη χρήση του τίτλου «οικουμενικός διδάσκαλος» βλ. ανωτ., σ. 163-165.

³¹ *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger – Th. Mommsen, *Digesta*, vol. I, ό.π., *Constitutio Omnem* (έτος 533), σ. 10-12.

της δεν υστερούσε καθόλου σε κύρος σε σχέση με το αντίστοιχο επίπεδο σπουδών των Νομικών Σχολών της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτόν, άλλωστε, το λόγο αποκαλούσε στο συγκεκριμένο διάταγμα τη Νομική Σχολή της Βηρυτού ως «τροφό των Νόμων».

Έχουν διασωθεί αρκετά στοιχεία για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού, ικανά να φωτίσουν σημαντικές πτυχές του κανονισμού λειτουργίας της, του προγράμματος σπουδών της, των μεθόδων διδασκαλίας που ακολουθούν οι επιφανείς καθηγητές της καθώς και της εν γένει ακαδημαϊκής δραστηριότητας των φοιτητών της. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να επισημάνουμε ότι η συνήθης διάρκεια σπουδών στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα ήταν τέσσερα χρόνια, ενώ φαίνεται ότι στην περίπτωση που οι φοιτητές το επιθυμούσαν, αυτές μπορούσαν να επιμηκυνθούν περαιτέρω και να συνεχισθούν σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Οι παραδόσεις των μαθημάτων γίνονταν κατά τον 5^ο αιώνα στα ελληνικά, γεγονός που καταδεικνύει αφενός ότι η ελληνική ήταν πλέον κατανοητή από τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας και, αφετέρου, ότι ο γλωσσικός εξελληνισμός του βυζαντινού κράτους είχε αρχίσει να επεκτείνεται εξίσου και στο χώρο της επιστήμης του δικαίου, κάτι που θα γίνει πιο ευδιάκριτα αντιληπτό έναν αιώνα αργότερα με τη σύνταξη των *Νεαρών* του Ιουστινιανού απευθείας στην ελληνική³². Ωστόσο, παρά τη χρήση της ελληνικής, οι φοιτητές, όπως είναι φυσικό, συμβουλευόνταν παράλληλα, κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας τους, αντίγραφα των λατινικών κειμένων³³.

Είναι χρήσιμο να επισημανθούν ορισμένες βασικές πτυχές της μεθόδου διδασκαλίας που εφαρμοζόταν εκείνη την εποχή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού. Οι καθηγητές της σχολής προέτρεπαν τους φοιτητές, κατά τρόπο που δε φαίνεται να διαφέρει ιδιαίτερα από αυτόν που

³² Σχετικά με τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στη νομοθεσία, βλ. Θ. Δετοράκης, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 29-30.

³³ G. Buckler, «Η βυζαντινή εκπαίδευση», *ό.π.*, σ. 308.

ακολουθείται στα σημερινά αμφιθέατρα των πανεπιστημίων, να επεξεργαστούν πλήθος νομικών κειμένων, να παραβάλλουν το περιεχόμενό τους, να συγκρίνουν τις γνώμες διαφόρων νομικών και να διατυπώσουν τις προσωπικές τους απόψεις, προκειμένου να ασκηθούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις τεχνικές και τις μεθόδους της νομικής επιστήμης και να ενδυναμώσουν την επιχειρηματολογία τους επί των διαφόρων νομικών θεμάτων³⁴. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι η επιλογή του διδάσκοντα καθηγητή γινόταν από τους ίδιους τους φοιτητές, οι οποίοι αναλάμβαναν την υποχρέωση να παρακολουθούν έως το πέρας των σπουδών τους τις πανεπιστημιακές παραδόσεις του, που ονομάζονταν «πράξεις»³⁵. Κατά τη διάρκεια αυτών των παραδόσεων οι φοιτητές κρατούσαν αντίστοιχες σημειώσεις, οι οποίες ονομάζονταν «σχόλια από φωνής»³⁶ και συγκροτούσαν για κάθε διδακτική ενότητα ένα «μονόβιβλον»³⁷.

Η ανάπτυξη συνδικαλιστικής δράσης εκ μέρους των φοιτητών για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, η ενεργός δραστηριοποίησή τους μέσα από τη συμμετοχή τους στη λειτουργία ενός φοιτητικού συλλόγου, αλλά και η ταυτόχρονη ίδρυση κάποιων παραταξιακών συλλόγων καθώς και η συχνά δυναμική αντιπαράθεση μεταξύ των τελευταίων αποτελούν πτυχές της φοιτητικής ζωής της Βηρυτού, η οποία σε πολλά σημεία ομοιάζει, τηρουμένων βέβαια των αναλογιών, με τη σημερινή πραγματικότητα. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο ο σύλλογος χριστιανών φοιτητών της Βηρυτού να αντιμάχεται με δυναμικό τρόπο τη δράση φοιτητικής ομάδας αντίπαλης θρησκευτικής ιδεολογίας, η οποία επιδιόταν στη διενέργεια τελετών μαγείας³⁸. Οι τελευταίες μάλιστα τελετές φαίνεται ότι είχαν λάβει ανησυχητική έκταση στη φοιτητική κοινότητα της Βηρυτού,

³⁴ Αυτόθι, σ. 308.

³⁵ Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 17.

³⁶ Μ. Richard, «Από φωνής», ό.π., σ. 191-222. Πβ. Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 17.

³⁷ Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 17 και υποσημ. 30.

³⁸ P. Collinet, *Histoire de l' école de droit de Beyrouth*, ό.π., σ. 103 κ.ε.

ειδικότερα κατά την τελευταία περίοδο λειτουργίας της σχολής. Το αυτοκρατορικό διάταγμα του έτους 533 μ.Χ., διά του οποίου καθοριζόταν, όπως ήδη μνημονεύτηκε, το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών της σχολής, προέβλεπε ταυτόχρονα και το μέτρο της επιβολής κυρώσεων έναντι φοιτητών, των οποίων οι σύλλογοι επιδίδονταν σε οχλοκρατική δράση και τελετές μαγείας. Τον έλεγχο θα ασκούσαν τόσο οι καθηγητές της σχολής, όσο και οι τοπικές κρατικές και εκκλησιαστικές αρχές³⁹. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι με το ίδιο διάταγμα του 533, ο Ιουστινιανός απαγόρευσε παράλληλα την άσκηση οποιασδήποτε μορφής βίας προς τους πρωτοετείς φοιτητές της σχολής, η οποία συνήθως προερχόταν από τους αρχαιότερους συναδέλφους τους και η οποία συχνά έθετε σε άμεσο κίνδυνο τη σωματική ακεραιότητα τόσο των ίδιων των σπουδαστών όσο και του διδακτικού προσωπικού της σχολής⁴⁰.

Ωστόσο, αυτή δεν ήταν η πρώτη φορά που η επίσημη κεντρική εξουσία επιχείρησε να ελέγξει την πανεπιστημιακή ζωή της πόλης. Σε ένα αντίστοιχο διάταγμα του έτους 370 μ.Χ., η πολιτεία είχε θεσπίσει για τους φοιτητές έναν κανονισμό σωστής συμπεριφοράς, σύμφωνα με τον οποίο αυτοί όφειλαν να είναι προσεκτικοί στις συναναστροφές τους και να μη συχνάζουν σε θέατρα, ιπποδρομίες και κάθε είδους κακόφημα κέντρα⁴¹. Όπως λοιπόν προκύπτει από τα δύο αυτά νομοθετήματα, οι πειρασμοί που αντιμετώπιζαν σε αυτό το κοσμοπολίτικο κέντρο της Μεσογείου οι φοιτητές, γόννοι οικονομικά ευκατάστατων στην πλειοψηφία τους οικογενειών, ήταν ιδιαίτερος σοβαροί. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι νεαροί φοιτητές, φοβούμενοι μην περιπέσουν σε σοβαρά αμαρτήματα κατά τη διάρκεια της παραμονής

³⁹ G. Buckler, *ό.π.*, σ. 307.

⁴⁰ *Corpus Iuris Civilis*, έκδ. P. Kruger – Th. Mommsen, *Digesta*, *ό.π.*, *Constitutio Omnem* (έτος 533), σ. 10-12.

⁴¹ *Θεοδοσιανός Κώδιξ (Codex Theodosianus)*, έκδ. Th. Mommsen – P. Meyer, *ό.π.*, XIII, 9, 1 (370 Mart. 12), σ. 786. Πβ. Ε.Κ. Χρυσός, *ό.π.*, σ. 18.

τους στην πόλη της Βηρυτού, περίμεναν να βαπτισθούν μετά το πέρας των σπουδών τους⁴².

Η θέσπιση, εξάλλου, ενός ανώτατου ορίου ηλικίας για την ολοκλήρωση των σπουδών φαίνεται ότι λειτουργούσε αποτρεπτικά και περιόριζε σε σημαντικό βαθμό την εμφάνιση ανάρμοστων συμπεριφορών εκ μέρους των φοιτητών. Συγκεκριμένα, με το ίδιο διάταγμα του έτους 370 μ.Χ., οριζόταν για τους ντόπιους φοιτητές ως καταληκτικό έτος σπουδών το εικοστό έτος της ηλικίας τους⁴³, ενώ για τους αλλοδαπούς φοιτητές υπάρχουν πληροφορίες ότι το όριο αυτό ανερχόταν στο εικοστό πέμπτο έτος⁴⁴.

Είναι γεγονός ότι η Νομική Σχολή της Βηρυτού αποτέλεσε πόλο έλξης ενός καθόλου ευκαταφρόνητου αριθμού αλλοδαπών φοιτητών. Σύμφωνα με την πλήρως εμπεριστατωμένη έρευνα του Collinet, τόποι καταγωγής των σπουδαστών φέρονται μεταξύ άλλων η Ελλάδα, η Μικρά Ασία, η Αρμενία, η Αίγυπτος και η Αραβία⁴⁵. Μεταξύ των διαπρεπών αποφοίτων της σχολής συγκαταλέγονται τα ονόματα του μετέπειτα πατριάρχη Αντιοχείας, Σεβήρου καθώς και του Ζαχαρία, συμφοιτητή του Σεβήρου, ο οποίος εν συνεχεία συνέγραψε το βίο του τελευταίου και ανακηρύχθηκε μητροπολίτης Μυτιλήνης⁴⁶. Στο μακρύ, εξάλλου, κατάλογο των διδασκόντων στη Νομική Σχολή της Βηρυτού συμπεριλαμβάνονται τα ονόματα διακεκριμένων καθηγητών της εποχής, οι οποίοι είχαν επιφορτισθεί με την ευθύνη της άρτιας εκπαίδευσης και νομικής κατάρτισης των σπουδαστών της σχολής. Μεταξύ αυτών, ξεχωριστή ασφαλώς θέση κατέχει το όνομα του διάσημου νομομαθή Τριβωνιανού, νομικού συμβούλου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και

⁴² G. Buckler, ό.π., σ. 307.

⁴³ *Θεοδοσιανός Κώδιξ (Codex Theodosianus)*, έκδ. Th. Mommsen – P. Meyer, ό.π., XIII, 9, 1 (370 Mart. 12), σ. 786.

⁴⁴ Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 19, υποσημ. 36.

⁴⁵ P. Collinet, ό.π., σ. 81-115.

⁴⁶ Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 17, υποσημ. 28.

πρωτεργάτη της κωδικοποίησης του δικαίου, ο οποίος άσκησε το διδασκαλικό του έργο στη Νομική Σχολή της Βηρυτού. Στην ίδια σχολή δίδαξαν επίσης οι Δωρόθεος, Ανατόλιος, Κύριλλος, Δημοσθένης, Ευδόξιος, Άμβλιχος, Λεόντιος κ.ά.⁴⁷.

Αναμφίβολα, το πλήθος των χιλιάδων νέων σπουδαστών που κατέφθαναν από ολόκληρη την Αυτοκρατορία, ή ακόμα και από περιοχές εκτός των ορίων αυτής, στην πόλη της Βηρυτού, προκειμένου να αποκτήσουν νομική κατάρτιση και να αποκατασταθούν επαγγελματικά, καθώς και ο εξίσου σημαντικός αριθμός των διακεκριμένων καθηγητών που δίδαξαν στη συγκεκριμένη σχολή, καταδεικνύει το υψηλό επίπεδο των παρεχόμενων σπουδών και το κύρος που είχε αποκτήσει σε αυτή την πρώιμη φάση της βυζαντινής περιόδου τόσο η Νομική Σχολή της Βηρυτού όσο και, κατ' επέκταση, η νομική επιστήμη. Σε αυτό το συμπέρασμα συγκλίνουν, άλλωστε, όλες οι σχετικές πηγές της εποχής⁴⁸. Η έκδηλη, εξάλλου, ανησυχία της επίσημης κρατικής εξουσίας για την εμφάνιση ορισμένων κρουσμάτων βίας ή ακόμα και ανήθικης συμπεριφοράς μέσα στις τάξεις των φοιτητών και η σχετική μέριμνα που ελήφθη από αυτήν, μέσω της συγκρότησης του αντίστοιχου νομοθετικού πλαισίου για την πρόληψη τέτοιου είδους συμπεριφορών, καταδεικνύει το ενδιαφέρον της να διαφυλάξει και να προστατεύσει με κάθε δυνατό τρόπο αυτό ακριβώς το κύρος και την υψηλή ποιότητα των σπουδών που παρείχε η συγκεκριμένη σχολή.

Αναζητώντας τους λόγους επιτυχίας της σχολής, μπορούμε να στηριχθούμε στην απόλυτα τεκμηριωμένη ανάλυση του καθηγητή κ. Ευ. Χρυσού⁴⁹. Σύμφωνα με αυτήν, η πόλη της Βηρυτού διέθετε ένα πλούσιο

⁴⁷ Β. Φειδάς, «Βηρυτός - Η βυζαντινή, η αραβική περίοδος και η λατινοκρατία», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 14^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 166.

⁴⁸ Ο εθνικός φιλόσοφος Λιβάνιος επισημαίνει ήδη από τον 4^ο αιώνα τη μεταστροφή του ενδιαφέροντος των φοιτητών από τη φιλοσοφία στην επιστήμη του Δικαίου (Βλ. Ε.Κ. Χρυσός, ό.π., σ. 20).

⁴⁹ Αυτόθι, σ. 19-20.

αρχείο νομικών κειμένων, ενώ παράλληλα, η ομώνυμη νομική σχολή της πόλεως είχε στελεχωθεί από πρόσωπα υψηλού επιστημονικού επιπέδου. Επιπλέον, η ζωντανή και ενθουσιώδης ατμόσφαιρα που δημιουργούσε η αθρόα προσέλευση των φοιτητών και, τέλος, η γεωγραφική θέση της Βηρυτού, που την προφύλασσε από τον στενό εναγκαλισμό της με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης, αποτελούν μερικούς από τους πιο σημαντικούς λόγους που δικαιολογούν αυτή τη ραγδαία μετεξέλιξη της πόλεως σε ένα οικουμενικό κέντρο των νομικών σπουδών.

Ωστόσο, ο ισχυρός σεισμός του έτους 551 μ.Χ., σε συνδυασμό με το παλιρροϊκό κύμα που ακολούθησε, αλλά και την πυρκαγιά που ευθύς αμέσως ξέσπασε στην πόλη, κατέστρεψαν ολοκληρωτικά το οικιστικό συγκρότημα της Βηρυτού⁵⁰ και επέφεραν καίριο πλήγμα στη Νομική Σχολή της πόλεως, καθιστώντας ουσιαστικά δύσκολη την περαιτέρω συνέχιση της λειτουργίας της. Νέα πυρκαγιά, το έτος 560, ανέκοψε οριστικά κάθε προσπάθεια οικονομικής ανασυγκρότησης της πόλεως. Η Νομική Σχολή της Βηρυτού μεταφέρθηκε στη γειτονική πόλη της Σιδώνας⁵¹, 40 περίπου χιλιόμετρα νοτίως της Βηρυτού, όπου συνέχισε για έναν ακόμα αιώνα τη λειτουργία της. Όμως, είχε ήδη απολέσει το μεγαλύτερο μέρος της παλαιάς της αίγλης και ακτινοβολίας. Η αραβική κατάκτηση της περιοχής το α΄ μισό του 7^{ου} αιώνα αποτέλεσε τη χαρακτηριστική βολή για τη Νομική Σχολή της Βηρυτού και επισφράγισε την οριστική διακοπή της λειτουργίας της. Κατ' αυτόν τον τρόπο ανακόπηκε μια λαμπρή πνευματική πορεία της τελευταίας, διάρκειας τριών περίπου αιώνων. Τη σκυτάλη των νομικών σπουδών έλαβε πλέον η Κωνσταντινούπολη.

⁵⁰ H.J. Scheltema, «Byzantine Law», στο: *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilisation*, ed. J. M. Hussey, Cambridge 1967, σ. 57.

⁵¹ Β. Φειδάς, ό.π., σ. 166.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η συμβολή του βυζαντινού πνεύματος στο μεσαιωνικό και στο σύγχρονο κόσμο έχει κατά καιρούς υποτιμηθεί από ένα μικρό σχετικά μέρος της επιστημονικής κοινότητας, το οποίο έχει κατά καιρούς διατυπώσει την άποψη ότι τα επιτεύγματα της βυζαντινής περιόδου στα γράμματα και τις επιστήμες δεν υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά. Η εκτίμηση ωστόσο αυτή δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς στο σύνολο σχεδόν της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας αναγνωρίζεται η συμβολή της λόγιας κοσμικής γραμματείας των Βυζαντινών στην πολιτισμική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Σημαντικά εγχειρίδια για την ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, τα οποία άρχισαν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τα τέλη του 19^{ου} αι. κ.ε., όπως αυτά του Karl Krumbacher¹ και του Herbert Hunger², αποκαλύπτουν την εντυπωσιακή σε μέγεθος συγγραφική παραγωγή που συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της βυζαντινής χιλιετίας και η οποία εκτείνεται σε όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης γνώσης. Αναφέρονται, ενδεικτικά, οι κλάδοι της Ιστοριογραφίας και της Χρονογραφίας, της Ρητορικής, της Φιλοσοφίας, των Μαθηματικών, της Αστρονομίας, της Ιατρικής και της επιστήμης του Δικαίου, οι οποίοι γνωρίζουν ιδιαίτερη άνθηση κατά τη διάρκεια των βυζαντινών και μεσαιωνικών χρόνων.

¹ Κ. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφ. Γ. Σωτηριάδη, εισαγ.-επιμέλ. Ι.Μ. Χατζηφώτη, τόμ. 3, ανατ. εκδόσεως Μαρασλή, εκδ. Β.Ν. Γρηγοριάδη, Αθήνα 1974 (α΄ έκδ. στα ελληνικά: Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1897-1900).

² Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α΄: *Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφ. Λ.Γ. Μπενάκη, Ι.Β. Αναστασίου, Γ.Χ. Μακρή, γ΄ ανατ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, τόμ. Β΄: *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, μτφ. Τ. Κόλια, Κ. Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρή, Ι. Βάσση, γ΄ ανατ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, τόμ. Γ΄: *Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, Μουσική*, μτφ. Γ.Χ. Μακρή, Ι. Οικονόμου-Αγοραστού, Τ. Κόλια, Ε. Παπαγιάννη, Σ. Τρωιάνου, Δ. Γιάννου, β΄ ανατ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

Ο κλάδος της Ιστοριογραφίας και της Χρονογραφίας αποτελεί ασφαλώς ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα των βυζαντινών γραμμάτων. Εκτός από την αδιαμφισβήτητη λογοτεχνική αξία αυτών των κειμένων, η συμβολή τους κρίνεται πρωτίστως σημαντική για την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια με την οποία καταγράφουν και σχολιάζουν τα γεγονότα της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας του Βυζαντίου από τον 6^ο έως και το 15^ο περίπου αιώνα. Το συγγραφικό έργο του κορυφαίου ίσως ιστορικού της ιουστινιάνειας περιόδου Προκόπιου Καισαρείας, του Μιχαήλ Ψελλού, μιας από τις μεγαλύτερες πνευματικές μορφές του Βυζαντίου, της Άννας Κομνηνής, συγγραφέα του μνημειώδους έργου της *Αλεξιάδας*, στο οποίο περιγράφεται η ιστορία της Α΄ Σταυροφορίας, του ιστορικού της Πρώτης Άλωσης με το απαράμιλλο λογοτεχνικό ύφος Νικήτα Χωνιάτη και πλήθους άλλων βυζαντινών ιστοριογράφων και χρονογράφων αποτελούν στα χέρια του σημερινού ιστορικού ένα πολύτιμο ερευνητικό εργαλείο, χωρίς την ύπαρξη του οποίου κάθε προσπάθεια ανασύνθεσης του βυζαντινού ιστορικού παρελθόντος θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής³.

Ιδιαίτερα προσφιλές λογοτεχνικό είδος καθίσταται τη βυζαντινή περίοδο η ρητορική τέχνη, γεγονός το οποίο πιστοποιεί ο εντυπωσιακός αριθμός πανηγυρικών λόγων και επιστολών που γράφτηκαν από ρήτορες, ιστορικούς, φιλοσόφους και εκκλησιαστικούς Πατέρες. Ο εθνικός ρήτορας Λιβάνιος, ο καθηγητής φιλοσοφίας Θεμίστιος, γνωστός κυρίως για τον πανηγυρικό λόγο που απηύθυνε στον αυτοκράτορα Κωνσταντίο με αφορμή τα εγκαίνια του μεγάλου αντιγραφικού κέντρου της Κωνσταντινούπολης, ο αυτοκράτορας Ιουλιανός, οι Γαζαίοι φιλόσοφοι του 6^{ου} αι. και πλήθος άλλων εθνικών και χριστιανών λογίων ανύψωσαν

³ Κ. Krumbacher, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 440-828. Βλ. επίσης, S.D. Syropoulos, «The relation of byzantine historians to the classical tradition during the mid-12th-15th centuries A.D.» (ανάτυπο), *Βυζαντινός Δόμος*, τόμ. 14, εκδ. Α. Σταμούλη, 2004-2005, σ. 65-72.

την τέχνη της ρητορικής σε υψηλό επίπεδο⁴. Την ίδια, εξάλλου, εποχή, νέοι ορίζοντες διανοίγονται στις φιλοσοφικές αναζητήσεις των Βυζαντινών. Μολονότι σε καμία περίοδο της βυζαντινής ιστορίας η φιλοσοφική σκέψη δεν φτάνει στο υψηλό επίπεδο της αρχαίας ελληνικής και ελληνιστικής περιόδου, ωστόσο, η γόνιμη αντιπαράθεση μεταξύ των εκπροσώπων της παλαιάς και της νέας θρησκείας προσδίδει στην τελευταία φιλοσοφική διάσταση. Ήδη από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, μεγάλος αριθμός χριστιανών λογίων, έχοντας μαθητεύσει πλάι σε εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής, επιχειρούν τη θεμελίωση των βασικών αρχών της χριστιανικής διδασκαλίας μέσω της σπουδής των φιλοσοφικών συστημάτων της αρχαιότητας. Στο μακρύ κατάλογο των χριστιανών λογίων που έχουν λάβει αρχαιοελληνική παιδεία περιλαμβάνονται τα ονόματα μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίοι ήρθαν σε επαφή με τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στις εθνικές σχολές που εξακολουθούν ακόμα να λειτουργούν στα μεγάλα πνευματικά κέντρα της Αυτοκρατορίας. Η συμβολή αυτών των λογίων στη συγχώνευση του ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού και του ελληνικού τρόπου σκέψης στην πνευματική παράδοση του Βυζαντίου υπήρξε πράγματι καθοριστική⁵.

Η αναδιοργάνωση του Πανδιδακτηρίου της Κωνσταντινούπολης το 425 μ.Χ. συνέβαλε στην περαιτέρω αναβάθμιση της ελληνικής παιδείας. Η καθιέρωση τριάντα μίας πανεπιστημιακών εδρών με σαφή υπεροχή στη διδασκαλία των ελληνικών έναντι των λατινικών μαθημάτων και η ταυτόχρονη διεύρυνση του προγράμματος σπουδών με νέα γνωστικά αντικείμενα, όπως αυτό της ελληνικής Φιλοσοφίας και της επιστήμης του

⁴ Σ.Δ. Συρόπουλος, «Κλασική ελληνική και βυζαντινή ρητορική: συνέχεια ή επανεφεύρεση του δεδομένου;», *Actas del III Congreso de Neohelenistas de Iberoamerica: Cultura Neogriega. Tradition y modernidad*, Vitoria-Gasteiz 2005, σ. 665-670.

⁵ Κ.Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 608-817.

Δικαίου μαρτυρούν την πρόθεση του νομοθέτη αφενός να ενισχύσει τον κοσμικό χαρακτήρα της βυζαντινής ανώτατης εκπαίδευσης και, αφετέρου, να αναδείξει τη διαχρονική αξία της ελληνικής παιδείας και των ελληνικών γραμμάτων. Την ίδια εποχή, σχολές με μακρά επιστημονική παράδοση συνεχίζουν να λειτουργούν και να γνωρίζουν άνθηση στα μεγάλα πνευματικά κέντρα της ύστερης αρχαιότητας. Η Ακαδημία των Αθηνών, αν και έχει απολέσει μεγάλο μέρος από την παλαιά πνευματική της αίγλη, εξακολουθεί μέχρι και τα μέσα τουλάχιστον του 6^{ου} αιώνα να παραμένει το κέντρο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και της εθνικής διάνοησης. Παρόμοια, η Σχολή της Αλεξάνδρειας, συνεχίζοντας τη λαμπρή πνευματική παράδοση των ελληνιστικών χρόνων, αναδεικνύεται σε κορυφαίο πνευματικό κέντρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου, με έμφαση στις σπουδές της αστρονομίας, της γεωμετρίας και της ιατρικής. Η Σχολή της Γάζας εξελίσσεται σταδιακά σε ανερχόμενο κέντρο ρητορικών σπουδών, ενώ η πόλη της Βηρυτού διαθέτει πλέον την πιο διάσημη νομική σχολή του κράτους. Ίδια εικόνα ακμής παρατηρείται και στα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Ανατολής, όπως στην Καισάρεια, την Αντιόχεια, τη Νίσιβη, τα οποία ειδικεύονται εκείνη την εποχή σε έναν ή και περισσότερους επιστημονικούς κλάδους.

Μολονότι οι γνώσεις αυτής της περιόδου κατά γενική παραδοχή δεν παρουσιάζουν σε κανένα σχεδόν κλάδο της επιστήμης πρόοδο αντίστοιχη με εκείνη που προϋπήρξε από τους Έλληνες της κλασικής αρχαιότητας ή της ελληνιστικής περιόδου, η πρωταρχική συμβολή των Βυζαντινών στην πολιτισμική εξέλιξη της ανθρωπότητας έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι οι τελευταίοι συνετέλεσαν αποφασιστικά στη διάσωση των επιστημονικών γνώσεων της αρχαιότητας από τη φθορά του χρόνου και στη μεταλαμπάδευσή τους, έπειτα από πολλούς αιώνες, στους φορείς του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Η δημιουργία, ήδη από την εποχή του

Κωνσταντίου, ενός μεγάλου αντιγραφικού κέντρου στη βυζαντινή πρωτεύουσα, χρηματοδοτούμενου από το κράτος, όπου ομάδα έμπειρων καλλιγράφων και φιλόλογων είχε αναλάβει το επίπονο έργο της αντιγραφής των έργων των Ελλήνων φιλοσόφων, ποιητών, ρητόρων και ιστορικών πιστοποιεί τη βούληση του αυτοκράτορα να διασωθούν τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, των οποίων η συμβολή στη διαμόρφωση του βυζαντινού πολιτισμού κρινόταν απαραίτητη. Αντίστοιχες πρωτοβουλίες αντιγραφής ελληνικών κειμένων παρατηρούνται σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο σε όλες σχεδόν τις περιόδους της βυζαντινής ιστορίας. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα του μητροπολίτη Καισαρείας και διακεκριμένου λογίου του 10^{ου} αι. Αρέθα, ο οποίος, παρά τη θρησκευτική του ιδιότητα, μερίμνησε να αντιγραφεί ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός κειμένων μη θρησκευτικού περιεχομένου, που αφορούσαν κυρίως έργα των σημαντικότερων αρχαίων Ελλήνων στοχαστών, όπως του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα, του Ομήρου, του Πινδάρου κ.ά.

Οι επικριτές του βυζαντινού πολιτισμού θεωρούν ότι η εγκαθίδρυση του βυζαντινού θεοκρατικού καθεστώτος ανέκοψε βίαια την εξελικτική πορεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, με αποτέλεσμα να κοπεί οριστικά ο ομφάλιος λώρος μεταξύ αρχαίου και νεότερου Ελληνισμού. Ωστόσο, ο σεβασμός στην ιστορική αλήθεια απαιτεί από τον εκάστοτε ερευνητή να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός, όταν ασχολείται με αυτό το θέμα. Η διατύπωση ατεκμηρίωτων γενικεύσεων είναι δυνατό να οδηγήσει στην εξαγωγή συγκεχυμένων συμπερασμάτων, τα οποία ενδέχεται να αποπροσανατολίσουν την έρευνα από την προσπάθεια αντικειμενικής θεώρησης των γεγονότων και να οδηγήσουν σε μεγάλες παρανοήσεις.

Αναμφίβολα, η πολυεθνική συγκρότηση του βυζαντινού κράτους επέβαλλε, από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής του, την ανάγκη εύρεσης

ενός αξιόπιστου συνδετικού κρίκου, ο οποίος θα διασφάλιζε τη συνοχή μεταξύ ανομοιογενών από άποψη κουλτούρας πληθυσμιακών ομάδων και θα εγγυόταν σε βάθος χρόνου την επιβίωση του κράτους. Ένας τέτοιος συνδετικός κρίκος δεν ήταν άλλος από τη νέα χριστιανική θρησκεία, η επικράτηση της οποίας, αφενός θα εξασφάλιζε στο κράτος συνθήκες εσωτερικής σταθερότητας και, αφετέρου, θα λειτουργούσε αποτρεπτικά σε επερχόμενες απειλές από αλλόθρησκα γειτονικά έθνη.

Έχει υποστηριχτεί από ορισμένους ερευνητές ότι, προκειμένου να εδραιωθεί στη συνείδηση των υπηκόων της Αυτοκρατορίας η νέα χριστιανική πίστη, έπρεπε να εκλείψει κάθε τεκμήριο υπεροχής του αρχαίου ελληνικού πνεύματος. Προς επίρρωση της θέσεώς τους επικαλούνται μια σειρά ενεργειών της επίσημης πολιτικής ηγεσίας, όπως για παράδειγμα την ποινικοποίηση της εθνικής λατρείας των Ελλήνων, την καταστροφή μέρους των καλλιτεχνικών θησαυρών της αρχαίας Ελλάδας και την παράδοση στην πυρά σπάνιας λογοτεχνικής αξίας κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, η διατήρηση των οποίων συνιστούσε απειλή για την εδραίωση της «κρατούσας δόξας» των Βυζαντινών⁶. Μολονότι οι πράξεις αυτές δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, καθώς είναι καταγεγραμμένες σε πλήθος ιστορικών πηγών, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι το πολιτικό και θρησκευτικό σύστημα του Βυζαντίου απέρριψε συλλήβδην το σύνολο της αρχαίας ελληνικής σκέψης και πολιτισμού.

Στη βάση της αναγκαιότητας να αποκτήσει η νέα χριστιανική θρησκεία φιλοσοφικό υπόβαθρο αξιοποιήθηκε μεγάλο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της αρχαίας Ελλάδας. Με τον τρόπο αυτό ο Ελληνισμός διατήρησε τα κυριότερα χαρακτηριστικά της ελληνικής σκέψης και, έχοντας πλέον απαλλαγεί από τις ειδωλολατρικές προκαταλήψεις του παρελθόντος, πλαισίωσε μέσω της κοσμοθεωρίας του

⁶ P. Chuvin, *Οι τελευταίοι Εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, ό.π., σ. 75-92.

τη νέα χριστιανική θρησκεία, η οποία ενσωμάτωσε στη διδασκαλία της όλα εκείνα τα σημεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας που παρέμεναν ακόμα ενεργά και τα οποία δεν συνιστούσαν απειλή για την εδραίωση του χριστιανικού δόγματος. Με αυτό, λοιπόν, τον τρόπο πραγματοποιήθηκε η πρόσμιξη στοιχείων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της νέας χριστιανικής πίστης, τα οποία αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση του βυζαντινού πολιτισμού⁷. Στους αιώνες που ακολούθησαν, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία κατέληξε να εξελληνισθεί σχεδόν ολοκληρωτικά. Η ελληνική γλώσσα, την οποία ανέκαθεν μεταχειριζόταν το σύνολο σχεδόν των κατοίκων του ανατολικού βυζαντινού κράτους ως βασική γλώσσα επικοινωνίας, κατέστη σταδιακά η επίσημη γλώσσα της διοίκησης και των νόμων, παίρνοντας τη σκυτάλη από τη λατινική. Η βυζαντινή εκπαίδευση διατήρησε και στις τρεις βαθμίδες της τη διδασκαλία των μαθημάτων της «θύραθεν» παιδείας σε περίοπτη θέση. Η βυζαντινή τέχνη συνέχισε να διατηρεί ως πηγή έμπνευσής της την ελληνική αρχαιότητα, ενώ ακόμα και η ίδια η Εκκλησία έλαβε ουσιαστικά ελληνικό χαρακτήρα.

⁷ Β.Ν. Τατάκης, *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, ό.π., σ. 21-34. Βλ. επίσης, Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, ό.π., τόμ. Α': 324-610, σ. 368-378.

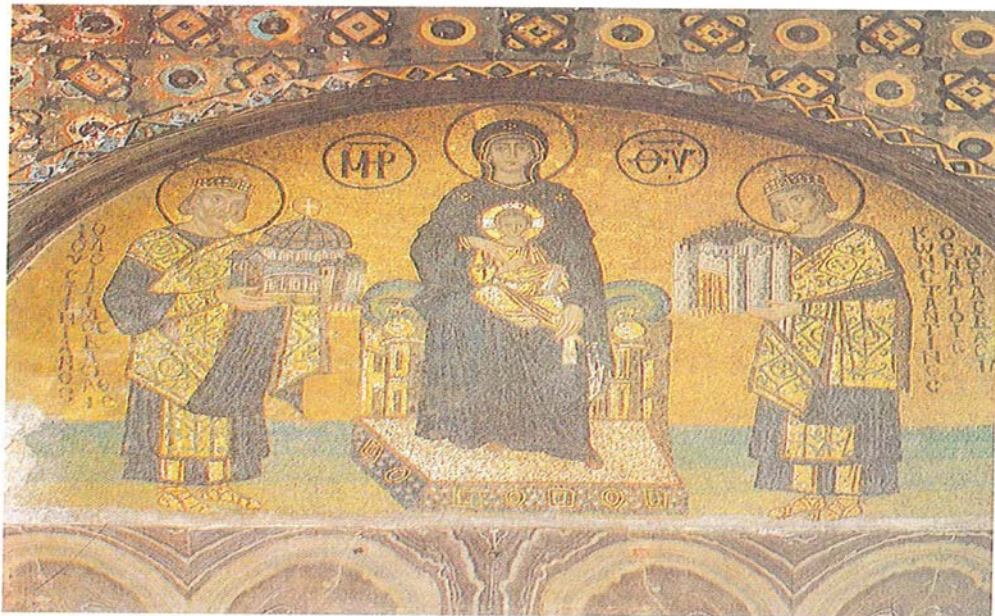

Νωπογραφία της Σχολής των Αθηνών φιλοτεχνημένη από το Ραφαήλ. Εμφανίζονται φιλόσοφοι, επιστήμονες και καλλιτέχνες της αρχαιότητας, με δεσπόζουσες μορφές, αυτές του Πλάτωνα (που δείχνει με το χέρι του προς τον ουρανό) και του Αριστοτέλη (με το δεξί του χέρι στραμμένο προς τη γη)

(Ραφαήλ - Μεγάλοι ζωγράφοι, εκδ. Καθημερινή)

Άποψη του εσωτερικού της Αγίας Σοφίας
(*Ιστορία των Ελλήνων* - εκδ. Δομή)

Ο Ιουστινιανός προσφέρει ομοίωμα της Αγίας Σοφίας στη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο και ο Κωνσταντίνος ομοίωμα της Πόλης.
Νότια πλευρά εσωνάρθηκα Αγίας Σοφίας.
(*Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*)

Ο Μέγας Κωνσταντίνος στη μάχη της Μιλβίας.
Μικρογραφία χειρογράφου 9^{ου} αι., Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού
(Υδρία)

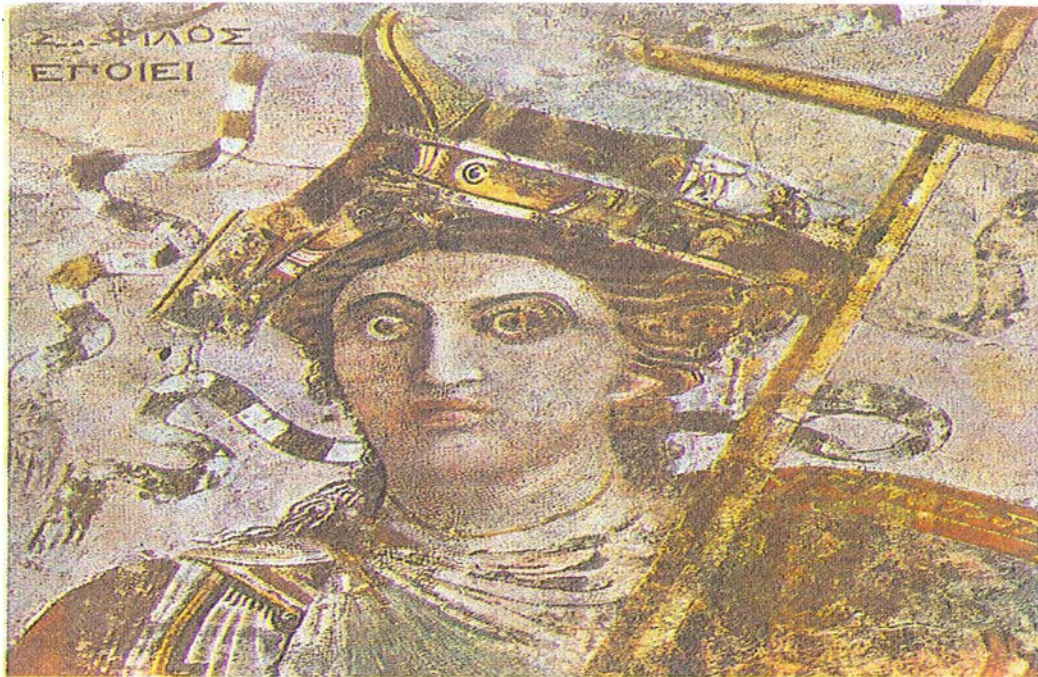
Ιουστινιανός Α΄, ψηφιδωτό στον Άγιο Βιτάλιο Ραβέννας
(Α. Γ.Κ. Σαββίδης, *Ιστορία του Βυζαντίου*)

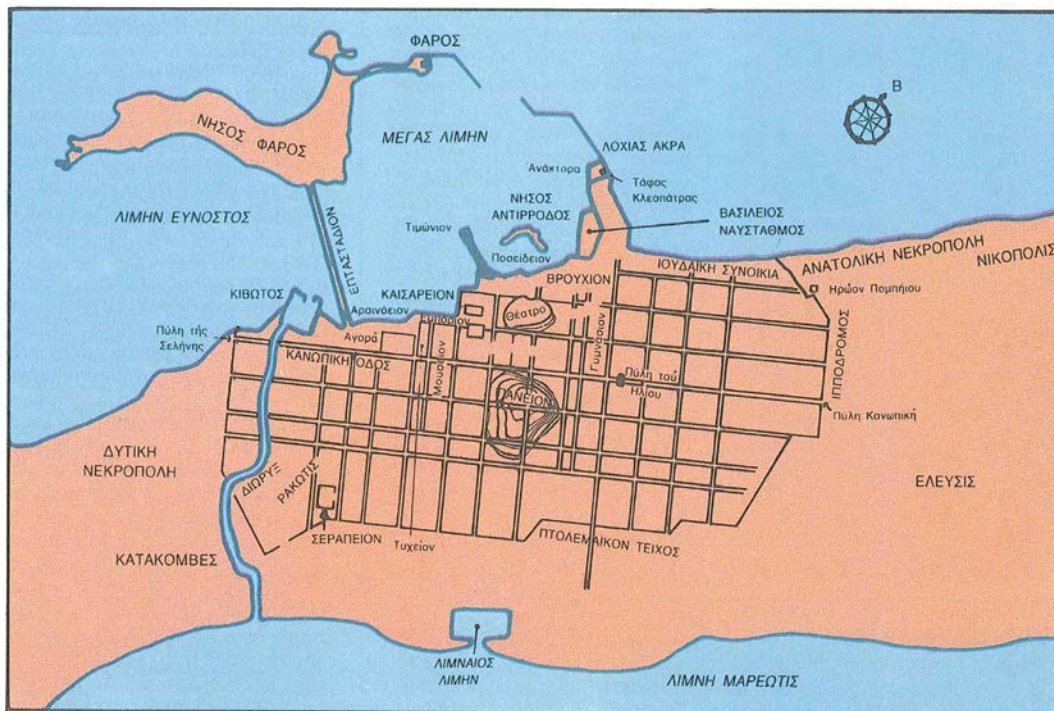
Σόλιδος του Ιουλιανού, νομισματοκοπείο Αντιοχείας
(Π. Αθανασιάδη, *Ιουλιανός*)

Νόμισμα στο οποίο εικονίζεται ο Φάρος Αλεξάνδρειας
(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα)

Προσωποποίηση της Αλεξάνδρειας σε μωσαϊκή παράσταση από τον Σωφίλο,
Μουσείο Ελληνορωμαϊκής Τέχνης Αλεξάνδρειας
(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα)

Χάρτης Αλεξάνδρειας στην εποχή των Πτολεμαίων
(Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα)

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η κατωτέρω βιβλιογραφία επιμερίζεται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη καταγράφονται οι σύγχρονες προς τη διερευνόμενη ιστορική περίοδο πηγές, των οποίων αποσπάσματα από το πρωτότυπο, αρχαίο ελληνικό, λατινικό ή βυζαντινό, κείμενο παρατίθενται στα αντίστοιχα κεφάλαια της εργασίας. Στη δεύτερη περιλαμβάνονται βοηθήματα Βυζαντινής Ιστορίας, τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη θεματική της παρούσας μελέτης. Ωστόσο, στην ίδια κατηγορία καταχωρούνται επίσης έργα, τα οποία μέσα από τις σελίδες τους σκιαγραφούν το γενικότερο περίγραμμα της πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου και, κυρίως, των εξελίξεων που δρομολογούνται την ίδια εποχή στον τομέα της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής πολιτικής του κράτους. Η μνημόνευσή τους στο βιβλιογραφικό πίνακα της εργασίας κρίθηκε σκόπιμη, καθώς τα βιβλία αυτά συνέβαλαν, κατά περίπτωση, περισσότερο ή λιγότερο, στη συγγραφή του παρόντος έργου. Επιπλέον, για την ορθότερη ταξινόμηση της βιβλιογραφίας, το σύνολο των βιβλιογραφικών βοηθημάτων καταχωρείται σε δύο περαιτέρω ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει όσα βιβλία είναι γραμμένα ή μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα και η δεύτερη όσα είναι γραμμένα σε άλλη γλώσσα. Ωστόσο, τα μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα έργα ξένων συγγραφέων, των οποίων το ονοματεπώνυμο εξακολουθεί να διατηρείται με τα στοιχεία της ξένης γλώσσας, περιλαμβάνονται στην ομάδα των ξενόγλωσσων βοηθημάτων.

A. ΠΗΓΕΣ

- Αγαθίας, ο Σχολαστικός, *Ιστοριών*, τόμοι Ε΄, έκδ. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Berlin 1967.
- Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Αθηναγόρας, Τατιανός, *Λόγοι Χριστιανών κατά Εθνικών*, πρόλογος Μ. Μπέγγζου, εισαγωγή, μτφ., σχόλια Γ. Πλεξίδα, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.
- Αινείας, ο Γαζαίος, *Θεόφραστος, ήτοι περί αθανασίας ψυχών και αναστάσεως σωμάτων*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 85, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1860, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1984, στήλ. 871-1004.
- Ammianus Marcellinus, *History*, μτφ. J.C. Rolfe, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1972 (first printed 1940), τόμ. II, βιβλ. XXII, σ. 186-309.
- Ανωνύμου, *Σύνοψις Χρονική*, στο: Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή ανέκδοτων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. Ζ΄, τύποις του Φοίνικος, Βενετία 1894, σ. 1-556.
- Βασίλειος, ο Μέγας, *Ομιλία IB΄, Εις την αρχήν των Παροιμιών*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 31, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1857, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1984, στήλ. 385-424.
- Του ιδ., *Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων* (κείμενο και μετάφραση), στο: Μ. Στασινόπουλος, *Μορφές από τον 4^ο αι. μ.Χ. Ιστορική εισαγωγή στον «Λόγο προς τους Νέους» του Μεγάλου Βασιλείου*, Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, Ψυχικό 1972, σ. 228-274.

- Γεώργιος, ο Μοναχός, *Χρονικόν*, vol. I-II, επιμ. έκδ. Car. de Boor, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum, εκδ. Teubner, Λιψία 1904.
- Corpus Glossariorum Latinorum*, επιμ. G. Loewe – G. Goetz, τόμοι 7, εκδ. B.G. Teubner, Λιψία, ανατ. A.M. Hakkert, Άμστερνταμ 1965, τόμ. 3: «Hermeneumata Monacensia», σ. 117-220.
- Corpus Iuris Civilis* (Νομοθεσία Ιουστινιανού Α'), έκδ. P. Krüger – Th. Mommsen, *Institutiones – Digesta*, vol. I, Berlin 1928, P. Krüger, *Codex Iustinianus*, vol. II, Berlin 1929, R. Scholl – G. Kroll, *Novellae*, vol. III, Berlin 1928, Th. Mommsen, *Digesta Iustiniani Augusti*, vol. I-II, Berlin 1962-1963, μτφ. στα ελληνικά: Π. Τσιτσεκλής, *Κώδιξ Ιουστινιανού*, τ. Α' (βιβλ. Α' - Ε') και τ. Β' (βιβλ. ΣΤ' - ΙΒ'), εκδ. Γ.Δ. Φέξη, Αθήνα 1911-1912.
- Γρηγόριος, Ναζιανζηνός (Θεολόγος), *Κατά Ιουλιανού Βασιλέως Σηλιτευτικοί*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 35, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1857, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1982, Λόγος Δ': *Κατά Ιουλιανού Βασιλέως Σηλιτευτικός πρώτος*, στήλ. 531-664 και Λόγος Ε': *Κατά Ιουλιανού Βασιλέως Σηλιτευτικός δεύτερος*, στήλ. 663-720.
- Του ιδ., *Εις Καισάριον τον εαυτού αδελφόν Επιτάφιος*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 35, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1857, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1982, Λόγος Ζ', στήλ. 755-788.
- Του ιδ., *Εις τον Μέγαν Βασίλειον, Επίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Επιτάφιος (Λόγος ΜΓ')*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 36, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 493-606.
- Γρηγόριος, Νύσσης, *Περί του βίου Μουσέως ή περί της κατ' αρετήν τελειότητος*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 44, επιμ. έκδ. J.P. Migne,

- Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1959, στήλ. 298-430. Εισαγ. - κείμ. - μτφ. - σχόλ.: Αρχιμ. Π. Μπρούσαλης, *Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Εις τον Βίον του Μουσέως*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, α΄ έκδ., Αθήνα 1990.
- Του ιδ., *Περί Ψυχής και Αναστάσεως ο Λόγος*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 46, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 11-160.
- Dio's *Roman History*, μτφ. E. Cary - H.B. Foster, 9 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1969 (first printed 1916), τόμ. IV, βιβλ. 42, σ. 112-209.
- Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. W.A. Oldfather, *Epictetus, The Discourses as reported by Arrian, the Manual and Fragments*, τόμοι 2, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1959 (first printed 1928), vol. II, σ. 479-537.
- Επιφάνιος, *Περί μέτρων και σταθμών (De mensuris et ponderibus)*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 43, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1959, στήλ. 237-294.
- Ευσέβιος, Καισαρείας, *Εις τον βίον του Μακαρίου Κωνσταντίνου του Βασιλέως, Λόγος IV*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 20, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 1150-1230 (ελλην. έκδ.: *Ευσέβιος Καισαρείας*, τόμ. 24, μέρος ΣΤ΄, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1960, σ. 174 κ.ε.).
- Gellius Aulus, *The Attic Nights*, μτφ. J.C. Rolfe, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1968, τόμ. II, βιβλ. VII, σ. 90-141.

- Ζωναράς Ιωάννης, *Λεξικόν*, επιμ. έκδ. I.A.H. Tittmann, *Iohannis Zonarae, Lexicon*, 2 τόμ., Λειψία 1808, ανατ. Άμστερνταμ 1967.
- Του ιδ., *Επιτομή Ιστοριών*, έκδ. M. Pinder, *Ioannis Zonarae, Epitomae Historiarum*, tom III, libri XIII-XVIII, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Βόννη 1897 (απόδ. στα νεοελληνικά: I. Γρηγοριάδης, *Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών*, τόμ. Α': βιβλ. XIII-XIV, τόμ. Β': βιβλ. XV-XVI και τόμ. Γ': βιβλ. XVII-XVIII, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1995-1999).
- Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, βιβλ. 3^ο, έκδ. Im. Bekker, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1837.
- Θεμιστιος, *Εις τον αυτοκράτορα Κωνστάντιον (Λόγος IV)*, στο: *Themistii Orationes quae supersunt*, επιμ. έκδ. H. Schenkl, vol. I, εκδ. B.G. Teubner, Λιψία 1965, 49a-62d (Dindorf 59-74), σ. 69-89.
- Θεοδοσιανός Κώδιξ (*Codex Theodosianus*), έκδ. Th. Mommsen – P. Meyer, libri XVI, vol. I (pars prior – pars posterior) και vol. II, Berlin 1905, έκδ. P. Kruger, libri I – VI, Berlin 1923.
- Θεοδώρητος Κύρρου, *Ελληνικών θεραπευτική παθημάτων ή ευαγγελικής αληθείας εξ ελληνικής φιλοσοφίας επίγνωσις*, έκδ. και μτφ. P. Cavinet, 2 τόμ., *Sources chrétiennes* 57, Παρίσι 1958.
- Θεοφάνης, Ομολογητής, *Χρονογραφία*, έκδ. J. Classen, *Theophanis Chronographia*, v. I-II, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1839-1841, C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, v. I-II, Teubner, Lipsiae, 1883-1885, αγγλ. μτφ. – σχόλ. C. Mango – R. Scott – G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, A.D. 284-813*, Oxford 1997.
- Θεοφάνους, Συνεχιστές, *Historiae Byzantinae Scriptores Post Theophanem*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 109, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Παρίσι 1863, στήλ. 15-984.

- Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, έκδ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae, Historiae*, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum (Teubner), Lipsiae 1887 (μτφ. στα ελληνικά: Δ. Τσουγκλίδου, εισαγωγή – σχόλια: Δ. Τσουγκαράκης, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2005).
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, επιμ. έκδ. - μτφ.: H.S. Jones - J.E. Powell, *Thucydidis Historiae*, tom. prior, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1970 (first published 1900).
- Ιουλιανός, *Επιστολές*, έκδ. - γαλλ. μτφ. - σχόλ. J. Bidez, *L'Empereur Julien, oeuvres completes*, tom. I, 2^e partie: *Lettres et Fragments*, Collection des Universites de France, Paris 1924.
- Του ιδ., *Άπαντα*, έκδ. - νεοελλ. απόδ. - σχόλ. φιλολογικής ομάδας εκδόσεων Κάκτος, τόμ. I-V, Αθήνα 1994.
- Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, μτφ. G. Norlin, *Isocrates*, vol. I, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1991 (first published 1928), σ. 115-241.
- Ιωάννης Νικίου (επίσκοπος Κάτω Αιγύπτου), *Παγκόσμιο Χρονικό* (περίοδος κτίση κόσμου - τέλος 7^{ου} αι.), μτφ. - σχόλ. R. Charles, *The Chronicle of John, Bishop of Nikiou*, London 1916.
- Ιωάννης, Χρυσόστομος, *Υπόμνημα εις την προς Εφεσίους επιστολήν*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 62, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1858-1860, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1980, στήλ. 9-176.
- Ιωσήφ Γενέσιος, *Περί Βασιλειών*, βιβλία Α'-Δ', μτφ - σχόλια: Π. Νιαβής, εισαγωγή: Δ. Τσουγκαράκης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1994.
- Κεδρηνός Γεώργιος, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. Im. Bekker, tom. prior, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1838.

- Λιβάνιος, *Προς Θεοδόσιον τον βασιλέα υπέρ των ιερών*, εισαγωγή, μτφ. Α. Καμάρα, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1998.
- Μαλάλας Ιωάννης, *Χρονογραφία*, έκδ. L. Dindorf, *Ioannis Malalae, Chronographia*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1831 (έκδ. στα ελληνικά: Γ. Λαθύρης, *Ιωάννης Μαλάλας, Χρονογραφία. Από τους απώτατους χρόνους μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού. Βασισμένη σε απωλεσθέντα συγγράμματα αρχαίων χρονογράφων και ιστορικών*, εκδ. Ηλιοδρόμιον, Αθήνα 2001).
- Μάρκος, Διάκονος, *Βίος Αγίου Πορφυρίου Επισκόπου Γάζης*, πρόλογος Αρχιμ. Ελισαίου - Β. Κατσαρού, εισαγωγή, μτφ., σχόλια Ι. Μονή Σίμωνος Πέτρας, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μιχαήλ, Ατταλειάτης, *Ιστορία*, μτφ. – εισαγωγή - σχόλια: Ι.Δ. Πολέμης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997.
- Πλούταρχος, *Ότι ουδέ ζην έστιν ηδέως κατ' Επίκουρον*, στο: *Plutarch, Moralia*, μτφ. B. Einarson – P.H. De Lacy, vol. XIV, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1967 (ανατ. 1986, 1996), 1086c-1107c, σ. 14-149.
- Του ιδ., *Περί Παίδων Αγωγής*, στο: *Πλούταρχος, Περί Παίδων Αγωγής, Παραμυθητικός προς Απολλώνιον, Παραμυθητικός προς την εαυτού γυναίκα* (εισαγωγή, μτφ., σχόλια: Γ. Ράπτης), εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 55-188.
- Πρόκλος, *Διαλεκτική και θεωρία στον νεοπλατωνικό Πρόκλο*, *Σχόλιο στον πλατωνικό διάλογο Αλκιβιάδης*, εισαγωγή - μτφ. - ερμην. σχόλια: Χ. Τερέζη, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2005.
- Προκόπιος, *Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, μτφ. H.B. Dewing, *Procopius, The Anecdota or Secret History*, τόμ. VI, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1935 (ανατ. 1954, 1960, 1969, 1993, 1998), μτφ. από το μεσαιωνικό ελληνικό πρωτότυπο των εκδ. The Loeb Classical Library: Αλ.

- Σιδέρη, *Προκοπίου Καισαρέως, Ανέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, β' ανατ., εκδ. Άγρα, Αθήνα 1993.
- Του ιδ., *Υπέρ των Πολέμων, Λόγος πρώτος και δεύτερος*, απόδ. στη νέα ελληνική: Π. Ροδάκη, *Προκόπιος, Ιστορία των Πολέμων, Περσικός Πόλεμος, Βιβλία Α'-Β'*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
- Seneca, *De Tranquillitate Animi*, μτφ. J.W. Basore, *Moral Essays*, 3 τόμοι, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London 1970 (first printed 1932), τόμ. II, βιβλ. IX, σ. 202-285.
- Σιμπλίκιος, *Εξήγησις εις το Επικτήτου Εγχειρίδιον*, στο: *Theophrasti Characteres, Marcus Antoninus - Epictetus - Simplicius - Cebes - Maximus Tyrius* (επιμ. έκδ. F. Dübner), ed. A. Firmin - Didot, Paris 1877, σ. 1-143.
- Σούδα, *Λεξικό*, A. Adler (επιμ. έκδ.), *Suidae Lexicon*, τόμ. I-V, Λιψία 1928 – 1938 (ανατ. Στουτγάρδη 1971).
- Στράβων, *Γεωγραφικά*, βιβλίο 17^ο, μτφ. H.L. Jones, *The Geography of Strabo*, τόμ. VIII, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London 1932 (ανατ. 1936, 1949).
- Συνέσιος, Επίσκοπος Κυρήνης, *Επιστολές*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 66, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 1321-1560.
- Του ιδ., *De dono astrolabii*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 66, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 1578-1586.
- Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 9 τόμοι, επιμ. έκδ. J. Bidez - G.C. Hansen, *Sozomenus Kirchengeschichte*, Berlin 1960.
- Σωκράτης, ο Σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 7 βιβλία, *Patrologia Graeca*, τόμ. 67, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium), στήλ. 29 κ.ε.

- Φιλοστόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, *Patrologia Graeca*, τόμ. 65, επιμ. έκδ. J.P. Migne, Bibliothecae Cleri Universae, Paris 1858, ανατ. Brepols, Turnhout (Belgium) 1979, στήλ. 459-624.
- Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, μτφ. W.C. Wright, *Philostratus and Eunapius, The Lives of the Sophists*, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London 1968 (first printed 1921), σ. 2-318.
- Ψελλός Μιχαήλ, *Εγκώμιον εις Ιωάννην τον θεοσεβέστατον μητροπολίτην Ευχαΐτων και πρωτοσύγκελλον*, στο: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας*, τόμ. Ε΄: *Μιχαήλ Ψελλού ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα*, τύποις του Φοίνικος, Βενετία 1876, σ. 142-167.

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ελληνόγλωσσα

A

- Αδραχτάς, Β., «Θρησκευτική μισαλλοδοξία στο Βυζάντιο», εφημ. *Ελευθεροτυπία/ Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 68: «Η Ιερά Εξέτασις», 1-2-2001, σ. 36-41.
- Αθανασιάδη, Π., «Ο μέγας αιώνας (324-395)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 32-91.
- Της ιδ., *Ιουλιανός. Μια βιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001.
- Της ιδ. (επιμ. έκδ.), *Η αντιπαγανιστική νομοθεσία της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέσα από τους Κώδικες*, εισαγωγή, μτφ., Α. Καμάρα, εκδ. Κατάρτι, β' έκδ., Αθήνα 2003.
- Άμαντος, Κ.Ι., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α': 395-867 μ.Χ., τύποις Αθ. Α. Παπασπύρου, εν Αθήναις 1939.
- Του ιδ., *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Το τέλος του αρχαίου κόσμου και η αρχή του Μεσαίωνα*, εκδ. Ίκαρος, β' έκδ., Αθήνα 1954.
- Αμπαντί, Μ.Ελ., *Η αρχαία Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Η ζωή και η μοίρα της*, μτφ. Λ. Κασίμη, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1998 (τίτλος πρωτοτύπου: Mostafa El-Abadi, *The Life and Fate of the Ancient Library of Alexandria*, Παρίσι 1992).
- Ανάστος, Μ., «Φιλοσοφία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 328-345.

Του ιδ., «Λογοτεχνία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 346-353.

Του ιδ., «Κύριλλος Αλεξανδρείας (412-444)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 409.

Ανδρεάδης, Α.Μ., «Τα πανεπιστήμια Κωνσταντινουπόλεως και αι χάριν αυτών δημόσιαι δαπάναι», *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών* ΙΗ', 1923, σ. 153-167.

B

Βακαλούδη, Α.Δ., *Η μαγεία ως κοινωνικό φαινόμενο στο πρώιμο Βυζάντιο (4^{ος} – 7^{ος} μ.Χ. αι.)*, σειρά: Ιστορικό δοκίμιο, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001.

Της ιδ., «Η μονοκρατορία του Μ. Κωνσταντίνου - Οι διάδοχοι του Μ. Κωνσταντίνου - Η εποχή του Θεοδοσίου Α΄ - Οι διάδοχοι του Θεοδοσίου - Ο αυτοκράτορας Λέων Α΄ ο Θραξ» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 50-293.

Βαλαβάνης, Π., «Αλεξάνδρεια: Ιστορία – Μνημειακή τοπογραφία», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 6^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 272-276.

Βαλέτας, Γ.Μ., «Υπατία» στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (ιδρ. Π. Δρανδάκης), τόμ. 23, εκδ. Φοίνιξ, Αθήνα α.χ., σ. 653-654.

Βασιλείου, Φ. – Szabo, Α., «Ακμή των Επιστημών – Τα Μαθηματικά», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ε': *Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 315-340.

Βλαχοπούλου, Φ.Θ., «Υπατία», στο: *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (ελληνική και παγκόσμια)*, τόμ. 52, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε., Αθήνα 1988, σ. 119.

Γ

Γεωργούλης, Κ.Δ., *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, β' έκδ., Αθήνα 1994.

Γιαννακόπουλος, Κ., *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιθαλών πολιτισμών στον Μεσαίωνα και στην ιταλική Αναγέννηση (330-1600)*, μτφ. Ε. Βαρουξάκη, εκδ. Εστία, Αθήνα 1985.

Του ιδ., *Μεσαιωνικός δυτικός πολιτισμός και οι κόσμοι του Βυζαντίου και του Ισλάμ*, μτφ. Π.Κ. Χρήστου, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1993.

Γιαννικόπουλος, Α.Β., *Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης στην ελληνιστική εποχή*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1993.

Γκρεγκορόβιους, Φ., *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, τόμ. Α', μτφ. Α. Τσάρα, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1990.

Γλύκατζη - Αρβελέρ, Ε., «Ελληνισμός και Βυζάντιο», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 6-29.

Της ιδ., «Βυζάντιο και Μεσογειακή Ευρώπη», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Βυζαντινολογικής Συνάντησης* (1985), Αθήνα 1987, σ. 1-7.

Της ιδ., «Μοντερνισμός και Βυζάντιο», Διάλεξη στη σειρά: *Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας - 1* (28 Φεβρ. 1992), υπεύθυνη Χρ. Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, β' ανατ., Αθήνα 2000, σ. 9-32.

Της ιδ., *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφ. Τ. Δρακοπούλου, εκδ. Ψυχογιός, 7^η ανατ., Αθήνα 2003.

Της ιδ., *Γιατί το Βυζάντιο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, β' έκδ., Αθήνα 2009.

Δ

Δάμπασης, Ι.Ν., «Οι Νεστοριανοί εκ των ιδρυτών της Ιατρικής και Φιλοσοφικής Σχολής εν Περσία», *Παρνασσός* ΙΘ', περίοδ. β', 1977, σ. 390-395.

Δετοράκης, Θ., *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α', Ηράκλειο Κρήτης 1995 και τόμ. Β', Ηράκλειο Κρήτης 2003.

Δήμιτσας, Μ.Γ., *Ιστορία της Αλεξάνδρειας. Γεωγραφική, ιστορική, φιλολογική, πολιτική, εκκλησιαστική και αρχαιολογική. Από της κτίσεως της πόλεως μέχρι της κατακτήσεως αυτής υπό των Αράβων*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1995 (α' έκδ. 1885).

Ε

Έσσελιγγ, Δ.Κ., *Βυζάντιον και Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφ. Σ.Κ. Σακελλαρόπουλου, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρη, γ' έκδ., εν Αθήναις 1925.

Ευαγγελίδης, Τ.Ε., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμ. 1-2, β' ανατ., εκδ. Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 2008 (α' έκδ. Αθήνα 1936).

Ζ

Ζακυθηνός, Δ.Α., *Βυζάντιον. Κράτος και κοινωνία. Ιστορική επισκόπησις*, εκδ. Ίκαρος, Αθήναι 1951.

Του ιδ., *Η Βυζαντινή Ελλάς 392-1204*, εν Αθήναις 1965.

Του ιδ., *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1989.

Θ

Θεοδώρου, Ε.Δ., «Το ζήτημα των εθνικών επιδράσεων επί της χριστιανικής λατρείας», *Θεολογία* 53, 1982, σ. 833-849.

Θεοχάρης, Π.Σ., «Το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως και η ακτινοβολία του», *Νέα Εστία* 129, τεύχ. 1535, 1991, σ. 786-789.

Κ

Καζανάκη - Λάππα, Μ., «Μεσαιωνική Αθήνα», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 2006, σ. 385-395.

Καλογεροπούλου, Αθ., «Η ίδρυση της Αλεξανδρείας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Δ': *Μέγας Αλέξανδρος - Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 109-110.

Κάμερον, Άβ., «Η απουσία του Βυζαντίου», μτφ. Κ. Σπαθαράκη, (τίτλ. αγγλ. κειμένου: *The absence of Byzantium*), *Νέα Εστία*, 163, τεύχ. 1807, 2008, σ. 4-59.

Κάνφορα, Λ., *Η χαμένη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας*, εισαγωγή συγγρ. στην ελλ. έκδοση, πρόλογος Μ. Στασινόπουλου, μτφ. Φ. Αρβανίτη, εκδ. Αλεξάνδρεια, 7^η ανατ., Αθήνα 2000.

Κάππας, Χ., *Η παιδεία στη βυζαντινή εποχή*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2004.

Καραγιαννόπουλος, Ι.Ε., *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α': *Ιστορία Πρωίμου Βυζαντινής περιόδου (324-565)* και τόμ. Β': *Ιστορία Μέσης Βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, εκδ. Βάνιας, ε' ανατ., Θεσσαλονίκη 1995.

Του ιδ., *Το Βυζαντινό Κράτος*, εκδ. Βανιάς, δ' έκδ., Θεσσαλονίκη 1996.

Καργάκος, Σ.Ι., *Ιστορία των Αρχαίων Αθηνών*, τόμ. Γ': *από το 338 π.Χ. ως το 529 μ.Χ.*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.

- Καρζής, Θ., *Η παιδεία στην Αρχαιότητα*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1997.
- Του ιδ., *Η παιδεία στο Μεσαίωνα. Δυτική Ευρώπη: Εκπαίδευση σε μοναστήρια και ναούς, Βυζάντιο: Εκκλησιαστική και «θύραθεν» παιδεία, Ισλάμ: Ο ελληνογενής πολιτισμός που φώτισε την Ευρώπη*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1998.
- Καρπόζηλος, Α., *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, τόμ. Α' (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997.
- Κονιδάρης, Γ.Ι., *Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος. Από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1951)*, τ. Α', Αθήνα 1954-1960 και τ. Β', έκδ. β' βελτιωμένη, Αθήνα 1970.
- Κονομής, Ν., «Ακμή των Επιστημών – Φιλολογία», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ε': *Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 306-315.
- Κοντάκος, Α., *Χρονολόγιο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2007.
- Κορδάτος, Γ., *Ακμή και παρακμή του Βυζαντίου*, ε' έκδ., εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974 (α' έκδ. Αθήνα 1953).
- Κορδώσης, Μ.Σ., *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, εκδ. Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1996.
- Του ιδ., *Το Βυζάντιο και ο δρόμος προς την Ανατολή. Πρωτοβυζαντινή περίοδος (324 - 610 μ.Χ.)*, εκδ. Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 2002.
- Του ιδ., «Βυζάντιο και Ανατολικός κόσμος, 4^{ος}-7^{ος} αιώνας» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 632-683.
- Κορρές, Θ., «Λέων Γ' και Κωνσταντίνος Ε': Το ξέσπασμα της Εικονομαχίας», στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 7, *Βυζαντινός Ελληνισμός: μεσοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 60-107.

- Κουκουλές, Φ.Ι., *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά, εναίσιμος διατριβή βραβευθείσα εν τω Παλλείω φιλολογικώ διαγωνισμώ*, εκδ. Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις 1907.
- Του ιδ., *Εκ του βίου των Βυζαντινών*, εκδ. Μ. Σ. Ζηκάκη, εν Αθήναις 1920.
- Του ιδ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α': *Μνημεία του λόγου, σχήματα, προλήψεις*, μέρος Ι - ΙΙ, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1947-1948.
- Του ιδ., «Εις το Οικουμενικόν Διδασκαλείον», στο: *Tome Commemoratif du Millenaire de la Bibliotheque Patriarcale d' Alexandrie*, N° 3: *Les Paralipomenes*, Publications de l' Institut d' Etudes Orientales de la Bibliotheque Patriarcale d' Alexandrie, Alexandrie 1953-1954, σ. 43-51.
- Κρεββατάς, Δ.Κ., *Το Βυζάντιο και ο διωγμός του Ελληνισμού*, β' έκδ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005.
- Κυριακίδης, Β., *Βυζάντιο*, τόμ. 1: *284-518 μ.Χ. Από την εποχή των Ηρώων στην εποχή των Μαρτύρων*, γ' έκδ., εκδ. Β. Κυριακίδη, Αθήνα 2002.
- Κυρτάτας, Δ., «Ένας χριστιανός κατηχητής στην ενδοχώρα της Ρωμαϊκής Αιγύπτου», στο: «*Μια μέρα...*». *Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1988, σ. 81-106.
- Κωνσταντινίδης, Γ.Κ., *Ιστορία των Αθηνών. Από Χριστού γεννήσεως μέχρι του έτους 1821 (Ρωμαιοκρατία, Βυζάντιον, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1996.

Λ

- Λαΐου, Α., «Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία*

- του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Α΄, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 45-53.
- Της ιδ., «Περίγραμμα πολιτικής ιστορίας», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Α΄, μτφ. Ε. Μαχαιρά-Οdoni, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 55-83.
- Της ιδ., «Οικονομική σκέψη και ιδεολογία», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Γ΄, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 329-360.
- Της ιδ., «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Γ΄, μτφ. Ε. Μαχαιρά-Οdoni, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 361-389.
- Λαμπάκης, Σ., «Ο πνευματικός ορίζοντας», εφημ. *Ελευθεροτυπία /Ιστορικά* (ένθετο) αρ.41: «Ιουστινιανός Α': ένας πραγματικός αυτοκράτορας», 27-7-2000, σ. 22-25.
- Λαμπάκης, Σ. - Σαββίδης, Α., *Βυζαντινολογικά δημοσιεύματα σε ελληνική γλώσσα 1986-1988, βιβλιογραφικό δελτίο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988.
- Λεοντσίνη - Άνθη, Μ., «Σχετικά με το αξίωμα του *Ασηκρήτις* τον 7^ο αιώνα», ανάτ. από τα *Βυζαντινά* 21 (Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 209-214.

- Της ιδ., «Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος} - 9^{ος} αι.)», *Διεθνή Συμπόσια 9*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Αθήνα 2001, σ. 73-87.
- Λούβη - Κίζη, Α., «Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία 25*, 1987, σ. 26-30.
- Λουγγής, Τ., «Το ανατολικό χριστιανικό κράτος (395-518)» στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 92-149.
- Του ιδ., «Η Ιουστινιάνεια Μεσόγειος και το τέλος της βυζαντινής οικουμενικής ιδεολογίας», *Βυζαντινός Δόμος 2*, 1988, σ. 75-88.
- Του ιδ., *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας. Α' τόμος (324 - 1204)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, έκδ. 2^η, Αθήνα 1998.
- Του ιδ., «Η εποχή του Ιουστινιανού», εφημ. *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 41: «Ιουστινιανός Α': ένας πραγματικός αυτοκράτορας», 27-7-2000, σ. 40-45.
- Του ιδ., «Χριστιανισμός, αιρέσεις, Ορθοδοξία», εφημ. *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 190: «Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο», 19-6-2003, σ. 40-43.
- Λυπουρλής, Δ., «Ακμή των Επιστημών – Ιατρική», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ε': *Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 340-351.

Μ

- Μανάφης, Κ., *Αι εν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι. Αυτοκρατορικά και πατριαρχική και περί των εν αυταίς χειρογράφων μέχρι της Αλώσεως (1453)*. Μελέτη φιλολογική, εκδ. Αδελφών Ρόδη, Αθήνα 1972.
- Μαρκόπουλος, Α., «Από τη ζωή ενός δασκάλου στην Κωνσταντινούπολη τον 10^ο αιώνα», στο: «*Μια μέρα...*». *Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας*, Εταιρεία

- Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1988, σ. 107-121.
- Του ιδ., «Η θέση του χρονογράφου στη βυζαντινή κοινωνία, νοοτροπία – τεχνοτροπία», Διάλεξη στη σειρά: *Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας - 4* (19 Δεκεμβρίου 1991), υπεύθυνη Χρ. Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, α' ανατ., Αθήνα 1998, σ. 9-25.
- Του ιδ., «Βυζαντινή εκπαίδευση και οικουμενικότητα», στο: *Το Βυζάντιο ως οικουμένη*, επιμ. Ε. Χρυσός, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 183-200.
- Ματσούκας, Σ., *Η εκπαίδευση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, εκπονηθείσα στο Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ του Παν/μίου Αιγαίου).
- Μεγαλομμάτης, Κ., «Μιθραϊσμός και Ζωροαστρισμός στη βορειοδυτική Σασανιδική Περσία», *Βυζαντινός Δόμος* 4, 1990, σ. 13-52.
- Μέντζου - Μειμάρη, Κ., «Ο πρωτοβυζαντινός πληθυσμός», εφημ. *Ελευθεροτυπία/ Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 67: «Η βυζαντινή Μικρά Ασία», 25-1-2001, σ. 14-19.
- Μεταλληνός, Γ.Δ., (πρωτοπρεσβύτερος), *Πηγές εκκλησιαστικής ιστορίας*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1989.
- Του ιδ., *Παγανιστικός Ελληνισμός ή ελληνορθοδοξία;*, εκδ. Αρμός, έκδ. 2^η, Αθήνα 2003.
- Μισίου, Δ., «Η πολιτική στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου. Οι βένετοι στασιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνοιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, σ. 43-73.
- Της ιδ., «Η πολιτική των αυτοκρατόρων για τις πόλεις. Μία προσπάθεια ερμηνείας της παρακμής των πόλεων», *Περιλήψεις Ανακοινώσεων*

10^ο Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1990, σ. 49.

Μπενάκης, Λ., «Η πλατωνική Ακαδημία στους ελληνιστικούς χρόνους», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ε': *Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 281-284.

Μπόνης, Κ.Γ., «Η ελληνική χριστιανική γραμματεία εν συγκρίσει προς την δυτική», *Θεολογία* 50, 1979, σ. 257-296.

Του ιδ., «Μέγας Αθανάσιος, Ιουλιανός ο Αποστάτης και Μέγας Βασίλειος εν θέσει και αντιθέσει έναντι της Εκκλησίας σκληρώς αγωνιζομένης προς διασφάλισιν της ανεξαρτησίας αυτής κατά τον δ' αιώνα», *Θεολογία* 50, 1979, σ. 689-725.

Του ιδ., «Ερμίου (ή Ερμείου) φιλοσόφου διασυρμός των έξω φιλοσόφων», *Θεολογία* 60, 1989, σ. 537-571.

Π

Παγουλάτος, Μ., *Βυζάντιον. Η ιστορία του μεσαιωνικού Ελληνισμού*, εκδ. Γεωργιάδης, Αθήνα 2004.

Παπαδημητρίου, Ν., «Οι σοφοί χρονογράφοι του Μαλάλα», *Θεολογία* 60, 1989, σ. 672-700.

Παπαρρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 2^ο, μέρος Β', βιβλίο 8^ο: «Ρωμαϊκή κυριαρχία, Χριστιανικός Ελληνισμός» και τ. 3^ο, μέρος Α', βιβλίο 9^ο: «Μεσαιωνικός Ελληνισμός Ι, βαθμιαίος εξελληνισμός του ανατολικού κράτους», εκδ. Ελευθερουδάκη, έκδ. 8^η υπό Π. Καρολίδου, Αθήνα 1963.

Παπαχατζής, Ν., «Θρησκεία και Μυθολογία – Η θρησκεία στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ε': *Ελληνιστικοί Χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 402-415.

Πατούρα, Σ., «Η διάδοση του Χριστιανισμού στα πλαίσια της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους (4^{ος}-5^{ος} αι.)», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 7, 1987, σ. 215-236.

Πλακογιαννάκης, Κ.Ε., *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Αιώνων. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος και πολιτισμός των Βυζαντινών. Γλώσσα – Γράμματα – Παιδεία – Υμνογραφία – Χρονολογικό σύστημα*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002.

Ρ

Ράνσιμαν, Σ., *Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφ. Δ. Δετζώρτζη, εκδ. Γαλαξίας - Ερμείας, Αθήνα 1969 (α' έκδ. 1933).

Ρούσσοι, Ε., «Νεοπλατωνισμός», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1976, σ. 448-459.

Σ

Σαββίδης, Α. Γ.Κ., «Κύριλλος Α' Αλεξανδρείας», στο: *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια «Υδρία» (ελληνική και παγκόσμια)*, τόμ. 35, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε., Αθήνα 1984, σ. 234.

Του ιδ. (επίμ. έκδ.), *Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού (ΕΠΛΒΙΠ)*, τόμ. Α'-ΣΤ' και Γενική Βιβλιογραφία Βοηθημάτων, εκδ. Ιωλκός / Μέτρον, Αθήνα 1996-2006 (υπό έκδοση οι υπόλοιποι τόμοι).

Του ιδ., *Προκόπιος, Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο. Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2001.

Του ιδ., *Από την ύστερη αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Ιστορικά δοκίμια*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.

- Σαββίδης, Α. Γ.Κ. - Δεριζιώτης, Λ.Α., *Ιστορία του Βυζαντίου με αποσπάσματα από τις πηγές*, τόμ. Α': 284-717 μ.Χ., εκδ. Πατάκη, γ' έκδ., Αθήνα 2001.
- Σαββίδης, Α. Γ.Κ. - Hendrickx B., *Εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία (284 - 1461)*, μτφ. και επιμ. Α. Κονδύλη, εκδ. Α. Σταμούλη - Ηρόδοτος, Αθήνα 2003.
- Σαράντη, Ε.Γ., «Από τη βυζαντινή στη μεσαιωνική πόλη», εφημ. *Ελευθεροτυπία / Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 67: «Η βυζαντινή Μικρά Ασία», 25-1-2001, σ. 20-25.
- Της ιδ., «Τα αρχαία μνημεία και ο Χριστιανισμός», εφημ. *Ελευθεροτυπία/Ιστορικά* (ένθετο) αρ. 190: «Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο», 19-6-2003, σ. 26-33.
- Σαρικάκης, Θ.Χ., «Η ίδρυσις ελληνικών πόλεων στην Ανατολή από τον Μ. Αλέξανδρο», [= Sarikakis, Th. Ch., «The foundation of Greek cities by Alexander the Great in the East», *Journal of Oriental and African Studies*, (editor: A. Th. Photopoulos), vol. 3-4, Athens – Greece, 1991-1992, σ. 25-36.
- Σβορώνος, Ν., «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία» (λόγος εκφωνηθείς την 19^η Μαΐου 1976 κατά την αναγόρευσίν του εις επίτιμον διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής), ανάτυπον εκ του τόμου: *Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-1976*, τόμ. Κ', Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήναι 1978, σ. 331-343.
- Του ιδ., «Η ιστορία του Ελληνισμού από τη Ρωμαϊκή μέχρι τη Φραγκική κατάκτηση (1204)» στο: *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 96-115.
- Στάικος, Κ.Σ., *Βιβλιοθήκη. Από την Αρχαιότητα έως την Αναγέννηση και σημαντικές ουμανιστικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες (3000 π.Χ. – 1600 μ.Χ.)*, πρόλ. Ε. Γλύκατζη – Αρβελέρ, Αθήνα 1996.

- Στασινόπουλος, Μ.Δ., *Μορφές από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ. Ιστορική εισαγωγή στον «Λόγο προς τους Νέους» του Μεγάλου Βασιλείου*, Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, Ψυχικό 1972.
- Στεφανίδης, Β.Κ., *Εκκλησιαστική Ιστορία. Από αρχής μέχρι σήμερα*, εκδ. Παπαδημητρίου, έκδ. 6^η, Αθήνα 1998.
- Στράτος, Α.Ν., *Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα. Τόμος Α': 602-626*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1965.
- Συρόπουλος, Σ.Δ., *Τα μετά τον Αλέξανδρο. Οι φυγόκεντρες δυνάμεις των Ελληνιστικών Βασιλείων (323-281 π.Χ.)*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2005.
- Του ιδ., «Κλασική ελληνική και βυζαντινή ρητορική: συνέχεια ή επανεφεύρεση του δεδομένου;», *Actas del III Congreso de Neohelenistas de Iberoamerica: Cultura Neogriega. Tradition y modernidad*, Vitoria-Gasteiz 2005, σ. 665-670.

Τ

- Τατάκης, Β.Ν., *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφ. Ε.Κ. Καλπουρτζή, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977.
- Του ιδ., *Η ελληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2000.
- Τραυλός, Ι., *Πολεοδομική εξέλιξις της πόλεως των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του ΙΘ' αιώνας*, β' έκδ., Αθήνα 1993 (α' έκδ. 1960).
- Τρωιάνος, Σ.Ν., «Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία* 20, 1986, σ. 41-44.
- Του ιδ., *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, β' έκδ. συμπλ/μένη, Αθήνα - Κομοτηνή 1999.
- Του ιδ., «Η θέση του Νομικού/Δικαστή στη βυζαντινή κοινωνία», *Διάλεξη στη σειρά: Όψεις της Βυζαντινής Κοινωνίας - 9* (2 Μαρτίου

1992), υπεύθυνη Χρ. Α. Μαλτέζου, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1999, σ. 9-52.

Τσαμπής, Γ.Ξ., *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1999.

Τσιρπανλής, Ζ.Ν., *Η μεσαιωνική Δύση (5^{ος}-15^{ος} αι.)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004.

Φ

Φειδάς, Β., «Βηρυτός - Η βυζαντινή, η αραβική περίοδος και η λατινοκρατία», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 14^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 166.

Του ιδ., «Μαγκναύρα», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 39^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, σ. 376.

Του ιδ., «Θεολογική Σχολή της Αλεξανδρείας», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 6^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 276-277.

Φιλίππου, Ε., «Ιουστίνος Α΄ και Ιουστινιανός Α΄ - Οι απώλειες και η “Τυραννίς” - Η εποχή του Ηράκλειου» στο: *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 6, *Βυζαντινός Ελληνισμός: πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, εκδ. Δομή, Αθήνα 2006, σ. 294-579.

X

- Χατζάκης, Γ., «Ιουστινιανός, ο κορυφαίος βυζαντινός αυτοκράτορας», *Μεγάλες μορφές του παρελθόντος*, υπεύθ. Ν. Νικολούδης, εκδ. Περισκόπιο, Αθήνα 2005.
- Χέρτσβεργ, Γ.Φ., *Ιστορία της Ελλάδος. Από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, τόμ. Α', μτφ. Π. Καρολίδου, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1906.
- Χρήστου, Π.Κ., «Κύριλλος. Ο Αλεξανδρείας. Οικουμενικός διδάσκαλος της Εκκλησίας (375-444)», στο: *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (έκδ. – ιδιοκτ. – διεύθ.: Αθ. Μαρτίνος), τόμ. 7, Αθήνα 1965, σ. 1160-1174.
- Του ιδ., *Ελληνική παρουσία στην Παλαιστίνη*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 1990.
- Του ιδ., *Οι περιπέτειες των εθνικών ονομάτων των Ελλήνων*, εκδ. Κυρομάνος, έκδ. 4^η, Θεσσαλονίκη 2003.
- Χριστόδουλος (Παρασκευαΐδης), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, *Ελληνισμός προσήλυτος. Η μετάβαση του Ελληνισμού από την αρχαιότητα στο χριστιανισμό*, εκδ. Media Ecclesiastica, Αθήνα 2004.
- Χριστοφιλοπούλου, Α., «Η ελληνική παράδοση ως πνευματικό και πολιτικό υπόβαθρο της νέας αυτοκρατορίας» και «Χριστιανισμός και ελληνική παράδοση», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 256-258.
- Της ιδ., *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α': 324-610, εκδ. Βάνιας, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1996 και τόμ. Β' 1: 610-867, εκδ. Βάνιας, β' έκδ. Θεσσαλονίκη 1998.
- Της ιδ., *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία*. Αθήνα 2004.

Χρόνης, Ν., «Αλεξάνδρεια, Φιλοσοφική Σχολή», στο: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (συνεργ. Grande Encyclopedie Larousse, Encyclopaedia Britannica, Εκδ. Οργανισμός Πάπυρος), τόμ. 6^{ος}, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1997, σ. 286.

Χρυσός, Ε.Κ., *Πανεπιστημιακή ζωή στα περιφερειακά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τον έκτο αιώνα*, λόγος πανηγυρικός για την εορτή των Τριών Ιεραρχών (30/1/1985), προλ. Δ. Μεταξά, Ιωάννινα 1986.

Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), Αρχιεπίσκοπος, *Ιστορία της Εκκλησίας Αλεξανδρείας (62-1934)*, έκδ. β', Αθήνα 1985 (α' έκδ. Αλεξάνδρεια 1935).

Ξενογλωσσα

A

Alic, M., *Η κληρονομιά της Υπατίας. Η ιστορία των επιστημόνων γυναικών από την αρχαιότητα μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, μτφ. Ε. Τζελέπογλου, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1992.

Andreades, A., «Le recrutement des fonctionnaires et les universités dans l'empire byzantin», *Mélanges de droit romain*, εκδ. G. Cornil, Paris 1926, σ. 17-40.

Athanassiadi, P., *Damascius. The Philosophical History*, text with translation and notes, εκδ. Απάμεια, Αθήνα 1999.

B

Baynes, N.H., *The Byzantine Empire*, The Home University Library of Modern Knowledge, Thornton Butterworth Ltd, London 1939 (first published 1925).

- Baynes, N.H. - Moss, H.St.L.B., *Byzantium. An introduction to East Roman Civilization*, Oxford University Press, Oxford 1962 (first published 1948).
- Beck, H.G., «Bildung und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz», *Polychronion, Festschrift Franz Dölger*, Χαϊδελβέργη 1966, σ. 69-81.
- Του ιδ., *Η βυζαντινή χιλιετία*, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, β' έκδ., Αθήνα 1992.
- Blumenthal, H.J., «529 and its sequel: what happened to the Academy?», *Byzantion XLVIII*, 1978, σ. 369-385.
- Bowersock, G.W., *Ο Ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφ. Μ. Γιόση, επιμ. Α. Φιλιππούλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, β' έκδ., Αθήνα 2000.
- Brehier, E., *Histoire de la philosophie, I. Antiquité et Moyen Age*, Quadrige - Presses Universitaires de France, Paris 1983.
- Brehier, L., «Les populations rurales au IX siècle d' après l' hagiographie byzantine», *Βυζάντιον*, tome I (1924), σ. 177-190.
- Του ιδ., «Notes sur l' histoire de l' enseignement superieur a Constantinople», *Βυζάντιον*, tome III (1926), Paris 1927, σ. 73-94.
- Του ιδ., «Notes sur l' histoire de l' enseignement superieur a Constantinople», *Βυζάντιον*, tome IV (1927-28), Paris 1929, σ. 13-28.
- Brown, P., *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, μτφ. Ε. Σταμπόγλη, επιμ. Ε. Σύρμου - Δ. Κουβίδη, εκδ. Αλεξάνδρεια, β' έκδ., Αθήνα 1998.
- Του ιδ., *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφ. Αλεξ. Παπαθανασοπούλου, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 2000.
- Του ιδ., *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας*, μτφ. Θ. Νικολαΐδη, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.

- Του ιδ., «Ο ιστορικός προσφέρει δροσερό νερό...», (συνέντευξη στο Γ. Καλόφωνο), *Καθημερινή/Τέχνες και Γράμματα*, 1 Ιουλίου 2007, σ. 8.
- Browning, R., «Ο αιώνας του Ιουστινιανού», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 150-221.
- Του ιδ., «Athens in the "Dark Age"», στο συλλογικό έργο: *Essays for Jack Lindsay*, Sidney 1984, σ. 297-303.
- Του ιδ., *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μτφ. Ν. Κονομή, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992.
- Brun, J., *Ο Πλάτων και η Ακαδημία*, εκδ. Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα α.χ. (τίτλος πρωτοτύπου: *Platon et l' Akademie*, εκδ. Presses Universitaires de France).
- Buckler, G., «Η βυζαντινή εκπαίδευση» στο: N.H Baynes - H.St.L.B. Moss (επιμ. έκδ), *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό*, μτφ Δ. Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, 8^η έκδ., Αθήνα 2004, σ.289-315 (συλλογικό έργο , αγγλ. έκδ. Oxford 1948).
- Bury, J.B., *History of the Later Roman Empire*, vol. I – II, London 1923.

C

- Cameron, Al., «The last days of the Academy at Athens», στο: *Literature Society in the Early Byzantine World*, Variorum Reprints, London 1985, σ. 7-30.
- Cameron, Av., *Agathias*, Oxford University Press, Oxford 1970.
- Της ιδ., *Η ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (284 μ.Χ. - 430 μ.Χ.)*, μτφ. Ι. Κράλλη, εκδ. Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2000.
- Της ιδ., *Οι Βυζαντινοί*, μτφ. Γ. Τζήμας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2009.
- Cavallo, G., *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μτφ. Σ. Τσοχανταρίδου – P. Odorico, σειρά: *Βυζαντινά Μαθήματα* (διευθ. P. Odorico), εκδ.

Άγρα, Αθήνα 2008 (τίτλος πρωτοτύπου: *Lire a Byzance*, Les Belles Letres, 2006).

Chadwick, H., «Ο Φιλόπονος ως χριστιανός θεολόγος», στο: *Φιλόπονος και η απόρριψη της Αριστοτελικής επιστήμης*, (επιμ έκδ. R. Sorabji, μτφ. Χ. Μπάλλα, επιμ. ελλ. έκδ. Α. Καραστάθη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 91-117.

Cheyne, J.C., *Η ιστορία του Βυζαντίου*, μτφ. Π. Μπουρλάκης, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2007 (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de Byzance*, εκδ. Presses Universitaires de France, 2005).

Chuvin, P., *Οι τελευταίοι Εθνικοί. Ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, μτφ. Ο. Χειμωνίδου, επιμ. Γ. Αβραμίδα, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2003.

Collinet, P., *Histoire de l' école de droit de Beyrouth*, Paris 1925.

D

Dagron, G., *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, μτφ. Μ. Λουκάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.

Του ιδ., «Η αστική οικονομία από τον 7^ο έως τον 12^ο αιώνα», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', μτφ. Ν. Γουλανδρής, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 43-140.

Darrouzes, J., *Recherches sur les «οφφίκια» de l' eglise byzantine*, Institut Français D' Etudes Byzantines, Paris 1970.

Day, J., «Το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα κατά το Μεσαίωνα», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ.

επιτροπή: C. Morrisson, X. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β΄, μτφ. Μ. Σόλμαν, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 613-623.

Devreesse, R., *Introduction a l' etude des manuscrits grecs*, Paris 1954.

Diehl, C., *Justinien et la Civilisation Byzantine au VIe siècle*, Monuments de l' Art Byzantin, éd. Ernest Le Roux, Paris 1901.

Του ιδ., «Justinian's government in the East», στο: H.M. Gwatkin - J.P. Whitney (eds), *The Cambridge Medieval History*, vol. II: *The rise of the Saracens and the foundation of the Western Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1913, σ. 25-49.

Του ιδ., *Histoire de l' Empire Byzantin*, éd. A. Picard, Paris 1919 (έκδ. στα ελληνικά: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφ. Α. Χασιακού, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2007).

Diehl, C. - Marcais, G., *Histoire du Moyen Age*, tom. III: *Le monde oriental de 395 à 1081*, Histoire Générale, Les Presses Universitaires de France, Paris 1936.

Dodds, E.R., *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Κωνσταντίνο*, μτφ. Κ. Αντύπα, εκδ. Αλεξάνδρεια, α' έκδ., Αθήνα 1995.

Dolger, F., «Byzantine Literature», στο: *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilisation*, ed. J. M. Hussey, Cambridge 1967, σ. 207-263.

Downey, Gl., «The Emperor Julian and the Schools», *The Classical Journal* 53, 1957, σ. 97-103.

Του ιδ., «The christian schools of Palestine: a chapter in Literary History», *Harvard Library Bulletin* 12, 1958, σ. 297-319.

Του ιδ., «Julian and Justinian and the unity of faith and culture», *Church History* 28, 1959, σ. 3-13.

Του ιδ., *Gaza in the early sixth century*, University of Oklahoma Press, Oklahoma 1963.

Dufourcq, A., *Le Christianisme antique. Des origines à la féodalité*, Histoire des Religions, Librairie Hachette, 1939.

Dzielska, M., *Υπατία η Αλεξανδρινή*, μτφ. Γ. Κουσουνέλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1997.

E

Evans, J.A.S., *Η εποχή του Ιουστινιανού*, μτφ. Β. Κουρή, εκδ. Οδυσσέας, α' έκδ., Αθήνα 1999.

F

Flusin, B., *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, μτφ. Μ. Χαλικιά, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2007 (τίτλος πρωτοτύπου: *La civilisation byzantine*, εκδ. Presses Universitaires de France, 2006).

Fowden, G., «Bishops and temples in the Eastern Roman Empire, A.D. 320-435», *Journal of Theological Studies*, N.S., 29, 1978, σ. 53-78.

Του ιδ., «The pagan holy man in late antique society», *The Journal of Hellenic Studies* CII, 1982, σ. 33-59.

Frantz, A., «From paganism to christianity in the temples of Athens», *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965), 187-207.

Του ιδ., «Pagan philosophers in Christian Athens», *Proceedings of the American Philosophical Society* 119, 1975.

Fuchs, F., «Die höheren Schulen von Konstantinopel im mittelalter», *Byzantinisches Archiv* 8, Leipzig - Berlin 1926, σ. 1-50.

G

- Galahad, Sir, *Byzance*, traduction de J. Chiffelle - Astier, Bibliothèque Historique, Payot, Paris 1937.
- Gascou, J., «Η βυζαντινή Αίγυπτος (324-640)», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ζ': *Βυζαντινός Ελληνισμός – πρωτοβυζαντινοί χρόνοι*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1978, σ. 461-473.
- Gibbon, E., *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. II: 395 A.D. - 1185 A.D., The Modern Library, New York α.χ.
- Glucker, J., «Antiochus and the late Academy», *Hypomnemata* 56, Göttingen 1978.
- Gregoire, H., «Η βυζαντινή εκκλησία» στο: N.H. Baynes - H.St.L.B. Moss (επιμ. έκδ.), *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφ. Δ. Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, έκδ. 8^η, Αθήνα 2004, σ. 147-209 (συλλ. έργο, αγγλ. έκδ. Oxford 1948).
- Guillou, A., *Ο βυζαντινός πολιτισμός*, μτφ. P. Odorico - Σ. Τσοχανταρίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

H

- Hendrick, B., «Το Μέγα Παλάτιον της Κωνσταντινουπόλεως», *Νέα Εστία* 124, τεύχ. 1464, 1988, σ. 877-879.
- Hoffmann, P., «Η πολεμική του Σιμπλίκιου», στο: *Φιλόπονος και η απόρριψη της Αριστοτελικής επιστήμης*, (επιμ έκδ. R. Sorabji, μτφ. Χ. Μπάλλα, επιμ. ελλ. έκδ. Α. Καραστάθη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 119-164.
- Hubbard, E., «Great Teachers» στο: *Little Journeys to the Homes of the Great*, vol. 10, World Publishing, Cleveland 1928.
- Hunger, H., *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz 1965.

Του ιδ., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Α': *Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφ. Λ.Γ. Μπενάκη, Ι.Β. Αναστασίου, Γ.Χ. Μακρή, γ' ανατ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, τόμ. Β': *Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, μτφ. Τ. Κόλια, Κ. Συνέλλη, Γ.Χ. Μακρή, Ι. Βάσση, γ' ανατ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, τόμ. Γ': *Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, Μουσική*, μτφ. Γ.Χ. Μακρή, Ι. Οικονόμου-Αγοραστού, Τ. Κόλια, Ε. Παπαγιάννη, Σ. Τρωιάνου, Δ. Γιάννου, β' ανατ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

I

Irmscher, J., «Μορφή του Ιουστινιανού και κριτική του στα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου», *Βυζαντινά* 11, 1982, σ. 93-109.

Του ιδ., «Ειδωλολατρική συνέχεια στο Ιουστινιάνειο κράτος», *Βυζαντιακά* 6, 1986, σ. 15-31.

J

Jacoby, D., «La population de Constantinople a l' époque byzantine. Un probleme de demographie urbaine», *Byzantion* 31 (1961), 81-109.

Janin, R., *Constantinople byzantine, Developpement urbain et repertoire topographique*, Institut Français D' Etudes Byzantines, Paris 1950 (β' έκδ. 1964).

Jones, A.H.M., «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity» στο: Momigliano, A. (επιμ. έκδ.), *The conflict between Paganism and Christianity in the fourth century*, Oxford University Press, Oxford 1963, σ. 17-37.

Του ιδ., *The decline of the ancient world*, Longman, London 1966.

Του ιδ., *The Greek city: From Alexander to Justinian*, Clarendon Press, Oxford 1998.

K

Kaplan, M., *Les propriétés de la couronne et de l' église dans l' Empire Byzantin (Ve - VIe siècles). Documents*, Centre de Recherches d' Histoire et de Civilisation Byzantines, Série Byzantina -Sorbonensia - 2, Publications de la Sorbonne, Paris 1976.

Kazhdan A. (επιμ. έκδ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τόμ. 3, Oxford University Press, New York - Oxford 1991.

Krumbacher, K., *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφ. Γ. Σωτηριάδη, εισαγωγή - βιβλ. συμπλήρ. - επιμέλεια Ι.Μ. Χατζηφώτη, τόμ. 3, ανατ. εκδόσεως Μαρασλή, εκδ. Β.Ν. Γρηγοριάδη, Αθήνα 1974 (α' έκδ. στα ελληνικά: Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1897-1900).

L

Lemerle, P., *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, γ' έκδ., Αθήνα 2001.

Levtchenko, M.V., *Byzance. Des origines à 1453*, traduction de P. Mabille, Bibliothèque Historique, Payot, Paris 1949.

Linner, S., *Ιστορία του Βυζαντινού Πολιτισμού*, μτφ. Ζ. Ψάλτης, εκδ. Γκοβόστη, β' έκδ., Αθήνα 1999.

M

Magdalino, P., *Constantinople medievale. Etudes sur l' evolution des structures urbaines*, Παρίσι 1996.

- Του ιδ., «Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη: κτισμένο περιβάλλον και αστική ανάπτυξη», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morrisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Β', μτφ. Ε. Δαλαμπίρα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 231-243.
- Mango, C., *Le développement urbain de Constantinople, IVe – VIIe siècles*, Παρίσι 1985.
- Του ιδ., «The development of Constantinople as an urban centre», στο: *The Seventeenth International Byzantine Congress, Main Papers*, New Rochelle, New York 1986.
- Του ιδ., *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993.
- Του ιδ., «The conversion of the Parthenon into a church: The Tubingen theosophy», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 18 (1995), σ. 201-203.
- Του ιδ., *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφ. Δ. Τσουγκαράκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, γ' ανατ., Αθήνα 2002 (αγγλ. έκδ. London 1980).
- Του ιδ., «Κωνσταντινούπολη», στο: *Ιστορία του Βυζαντίου*, (επιμ. έκδ. C. Mango, μτφ. Ό. Καραγιώργου, επιμ. ελλ. έκδ. Γ. Μουσειδου), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, (τίτλος πρωτοτύπου: C. Mango, *The Oxford History of Byzantium*, Oxford University Press, 2002), σ. 96-102.
- Του ιδ., «Νέα θρησκεία, παλαιός πολιτισμός», στο: *Ιστορία του Βυζαντίου*, (επιμ. έκδ. C. Mango, μτφ. Ό. Καραγιώργου, επιμ. ελλ. έκδ. Γ. Μουσειδου), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, (τίτλος πρωτοτύπου: C. Mango, *The Oxford History of Byzantium*, Oxford University Press, 2002), σ. 134-164.
- Marrou, H.I., «Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism» στο: Momigliano, A. (επιμ. έκδ.), *The conflict between Paganism and*

- Christianity in the fourth century*, Oxford University Press, Oxford 1963, σ. 126-150.
- Του ιδ., *Histoire de l' Education dans l' Antiquite*, ed. du Seuil, Paris 1981.
- Marshall, F.H. - Mavrogordato, J., «Η βυζαντινή φιλολογία» στο: N.H. Baynes - H.St.L.B. Moss (επιμ. έκδ.), *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφ. Δ. Σακκά, εκδ. Παπαδήμα, έκδ. 8^η, Αθήνα 2004, σ. 316-355 (συλλ. έργο, αγγλ. έκδ. Oxford 1948).
- McCabe, J., «Hypatia», *Critic*, 43, 1903, σ. 267-272.
- Mihaescu, H., «Η συνέχεια του ρωμαϊκού πολιτισμού στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία», *Βυζαντινά* 12, 1983, σ. 209-224.
- Momigliano, A., «Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.» στο: *The conflict between Paganism and Christianity in the fourth century*, (επιμ. έκδ. A. Momigliano), Oxford University Press, Oxford 1963, σ. 79-99.
- Morrisson, C. – Sodini, J.P., «Ο έκτος αιώνας: το γενικό πλαίσιο», στο: Λαΐου, Α. (γεν. εποπτ. έκδ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, (επιστημ. επιτροπή: C. Morisson, Χ. Μπούρας, Ν. Οικονομίδης, Κ. Πιτσάκης), τόμ. Α', μτφ. Ε. Δαλαμπίρα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 281-358.
- Moss, H.St.L.B., *La naissance du Moyen Age 395 - 814*, traduit de l' Anglais par M.R. Mourey, Bibliothèque Historique, Payot, Paris 1937.
- Moutsopoulos, E., «Platon et la philosophie byzantine», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΛΖ', 1969-70, σ. 76-84.
- Του ιδ. (επιμ. έκδ.), *Philosophy in Hellenistic Alexandria, Proceedings of the conference held at the Bibliotheca Alexandrina*, March 8-9,

2006, publications of the Greek chapter of the friends of the Bibliotheca Alexandrina, Athens 2006.

N

Novak, R. M., *Χριστιανισμός και Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, μτφ. Ν. Σιδέρη, εκδ. Κονιδάρη, Αθήνα 2008 (τίτλος πρωτοτύπου: *Christianity and the Roman Empire*, Trinity Press International, 2001).

O

Ostrogorsky, G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α', μτφ. Ι. Παναγόπουλου, εκδ. Σ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1995.

P

Pargoire, R.P.J., *L' Eglise Byzantine de 527 à 847*, Bibliothèque de l' enseignement de l' histoire ecclésiastique, Librairie V. Lecoffre, deuxième édition, Paris 1905.

Praechter, K., «Hypatia», στο: Pauly-Wissowa (επιμ. έκδ.), *Real Encyclopadie*, τόμ. IX, 1, Stuttgart 1914, στήλ. 242-249.

Του ιδ., «Simplicius», στο: Pauly-Wissowa (επιμ. έκδ.), *Real Encyclopadie*, τόμ. III A, I, Stuttgart 1927, στήλ. 204-213.

R

Richard, M., «Από φωνής», *Byzantion* XX, 1950, σ. 191-222.

Runciman, S., *Η βυζαντινή θεοκρατία*, μτφ. Ι. Ροηλίδη, εκδ. Δόμος, β' επανέκδ., Αθήνα 2005.

S

- Saffrey, H.D., «Le chrétien Jean Philopon et la survivance de l' école d' Alexandrie au VIe siècle», *Revue des Études Grecques* LXVII, 1954, σ. 396-410.
- Saradi, H.G., *The Byzantine city in the sixth century, Literary images and historical reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, ed. P. G. Themelis, Athens 2006.
- Sarris, P., «Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από τον Κωνσταντίνο έως τον Ηράκλειο (306-641)», στο: *Ιστορία του Βυζαντίου*, (επιμ. έκδ. C. Mango, μτφ. Ό. Καραγιώργου, επιμ. ελλ. έκδ. Γ. Μουσειδου), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, (τίτλος πρωτοτύπου: C. Mango, *The Oxford History of Byzantium*, Oxford University Press, 2002), σ. 43-89.
- Scheltema, H.J., «Byzantine Law», στο: *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilisation*, ed. J. M. Hussey, Cambridge 1967, σ. 55-77.
- Της ιδ., *L' enseignement de droit des antécresseurs*, Leiden 1970.
- Schemmel, F., «Mitteilungen. Die Schule von Berytus», *Philologische Wochenschrift*, No. 10, 10 März 1923, σ. 236-240.
- Του ιδ., «Mitteilungen. Die Schulen von Constantinopel vom 9-11. Jahrhundert», *Philologische Wochenschrift*, No. 48/52, 29 Dez. 1923, σ. 1178-1181.
- Του ιδ., «Die Schulen von Konstantinopel vom 12-15. Jahrhundert», *Philologische Wochenschrift*, No. 8, 21 Febr. 1925, σ. 236-239.
- Schneider, A.M., «Byzanz», *Istanbuler Forschungen*, No. 8, Βερολίνο 1936.
- Segur, Comte de, *Histoire du Bas-Empire*, Histoire Universelle, éd. Didier et Ce, nouvelle édition, Paris 1858.

Sorabji, R., «Ιωάννης Φιλόπονος», στο: *Φιλόπονος και η απόρριψη της Αριστοτελικής επιστήμης*, (επιμ. έκδ. R. Sorabji, μτφ. Χ. Μπάλλα, επιμ. ελλ. έκδ. Α. Καραστάθη), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 15-89.

Speck, P., *Die Kaiserliche Universitat von Konstantinopel*, Munchen 1974.

Stein, E., *Histoire du Bas-Empire*, tom. II: *De la disparition de l' empire d' occident à la mort de Justinien (476-565)*, publie par J.R. Palanque, Desclée de Brouwer, Bruxelles 1949.

Syropoulos, S.D., «The relation of byzantine historians to the classical tradition during the mid-12th-15th centuries A.D.» (ανάτυπο), *Βυζαντινός Δόμος*, τόμ. 14, εκδ. Α. Σταμούλη, 2004-2005, σ. 65-72.

T

Thompson, H.A., «Athenian twilight, AD 267-600», *Journal of Roman Studies* 49 (1959), 61-72.

V

Vasiliev, A.A., *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*, τόμ. Α': 324-1204, μτφ. Δ. Σαβράμη, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα α.χ.

Vogel, K., «Byzantine Science», στο: *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, part II: *Government, Church and Civilisation*, ed. J. M. Hussey, Cambridge 1967, σ. 264-305.

W

Walter, G., *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, μτφ. Κ. Παναγιώτου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2002.

Wilson, N.G., *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μτφ. Ν. Κονομή, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.